mtatkki
Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az Europeana felhasználói szabályzatát.

ÉVKÖNYV.

KIADJA

AZ IZR. MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT.

SZERKESZTI

Dr SZEMERE SAMU

1943.

BUDAPEST.

1943.

AZ IZR. MAGYAR

IRODALMI TÁRSULAT

KIADVÁNYAI.

LXV.

ÉVKÖNYV.

1943.

BUDAPEST.

1943.

ÉVKÖNYV.

KIADJA

AZ IZR. MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT.

SZERKESZTI

Dr SZEMERE SAMU

1943.

BUDAPEST.

1943.

4610. FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

A TÁRSULAT VEZETŐSÉGE.

Tisztikar.

Elnök: Wertheimer Adolf.

Társelnök: Dr. Földes István, ügyvéd, a Pesti Izr. Hitközség elöljárója.

Titkár: Dr. Lőwinger Sámuel, a Ferenc József Orsz. Rabbiképző Intézet mb. igazgatója.

Pénztáros: Dr. Makai Ernő, ny. vezérigazgató.

Ellenőr: Alapi Béla, ny. ügyvezető-igazgató.

Ügyész: Dr. Berend Béla, ügyvéd.

Az igazgatóság tagjai:

Dr. Alapy Henrik, egyet. tanár.

Dr. Bakonyi László, a Magy. Izr. Orsz. Irodájának főtitkára.

Dr. Balassa József, tanár, író.

Dr. Dési Géza, m. kir. kormányfőtanácsos.

Dr. budai Goldberger Leó, gyáros, felsőházi tag.

Dr. Csobádi Samu, a Budai Izr. Hitk. elnöke.

Dr. Endrei S. Henrik, a Pesti Chevra Kadisa igazgató-főtitkára.

Dr. báró Hatvany Bertalan, nagyiparos.

Dr. Hevesi Ferenc, pesti rabbi.

Dr. Löw Immánuel, főrabbi, Szeged.

Dr. Mahler Ede, ny. egyetemi tanár.

Dr. Munkácsi Ernő, a Pesti Izr. Hitközség főtitkára.

Dr. Stein Emil, ny. vezérigazgató, m. kir. kincstári főtanácsos.

Dr. Szemere Samu, tanügyi főtanácsos, az Orsz. Izr. Tanítóképző Intézet ny. igazgatója.

Vida Jenő, felsőházi tag, az I. oszt. magyar érdemkereszt tulajdonosa.

Dr. Wallenstein Zoltán, főrabbi, Pécs.

báró csepeli Weiss Alfonz, gyáros.

Dr. Wilhelm Károly, ügyvéd, a Pesti Izr. Hitközség elöljárója.

Hivatalból az igazgatóság tagjai:

Stern Samu, udv. tanácsos, a Magyar Izr. Orsz. Irodájának, a Pesti Izr. Hitközségnek és a VI. községkerületnek elnöke.

Dr. Wesel Imre, Szombathely, a VIII. községkerület elnöke.

ujnépi Elek Géza, Nagykanizsa, a IX. községkerület elnöke.

Dr. Greiner József, Pécs, a X. községkerület elnöke.

Dr. Szegő Miklós, Székesfehérvár, a XI. községkerület elnöke.

Dr. Erdély Ernő, Győr, a XII. községkerület elnöke.

Dr. Hercz Ignác, Kassa, a XV. községkerület elnöke.

Dr. Mandel Sándor, Szolnok, a XVI. községkerület elnöke.

Dr. Meer Samu, Nagyvárad, a XXI. községkerület elnöke.

Dr. Papp Róbert, Szeged, a XXII. községkerület elnöke.

I.

IRODALMI MUNKÁLATOK.

KÓBOR TAMÁS.

(1867—1942.)

I.

Szegény zsidó bádogos volt az édesapja, őmaga a pozsonyi gettóban született az emancipáció esztendejében, a pesti Szerecsen-utca gettószerű környékén töltötte gyermekkorát s a magyar zsidóságnak azon nemzedékéhez tartozott, amely előtt a felszabadulás nyitotta meg az utat a jólét, az európai műveltség s magasabb társadalmi pozíciók felé. Mindez éppúgy meghatározta életszemléletét, mint a többi kiváló talentumét, akiket a magyar zsidóság emelkedő hulláma vele egyidejűleg 1890 körül vetett felszínre. Kabos Ede, Palágyi Lajos, Kóbor Tamás egyaránt a zsidó proletariátus gyermekei, a mély sanyarúságból törtek fel a magyar középosztályba. Természetes, hogy felfogásukban sok a rokonvonás, műveikben keserű csalódásaikat fejezik ki, éles kritikát gyakorolnak a társadalom fölött s első olvasóik valamennyire rátapasztották a naturalista és szocialista bélyeget. Kóborról hamar elterjedt az a felfogás, mely még találó vonásaiban is csak féligazságot tartalmaz: hogy az érzelemnélküli, szürke naturalizmus képviselője, humortalan, száraz író, akinek nincs érzéke a természet iránt,

aki nem tud álmodni, csak következtetni, aki a lírát és képzeletet csak hírből ismeri — úgy, hogy ha elhangzott a neve, még a tájékozott olvasó is csak egy nagyon okos, de csak okos, szellemes, de költőietlen lényt képzelt maga elé, egy regényírónak öltözött szociografust.

A mai emlékünnepély jó alkalom arra, hogy a szólamok már-már megkeményedett kérgét lekaparjuk nevéről és megvizsgáljuk, mi minden rejtőzhet egy zsidó író állítólagos naturalizmusa mögött. Hacsak közepes alapossággal is, de elfogulatlanul, végigkísérjük Kóbort írói pályáján, meglepetéssel fedezzük fel, hogy a valóságábrázolónak vélt írót igazában nem az a kérdés zaklatta, milyen a Koronaherceg-, vagy Szerecsen-utca a nap bizonyos óráiban, hanem az, hogy tisztaságra és szeretetre vágyó lelke hogyan viselheti el az élet sivárságait. Az ellentét, mely álmai és a valóság között volt, úgy gyötörte, mintha tövisként hordta volna magában.

Már első írásaiban, *Aszfalt* (1894) című tárcagyüjteményében tisztán látható lényének kettőssége. Olyan ember, aki kíváncsi szemmel figyeli s igyekszik megérteni az életet, de nem leli benne örömét, mert olyan ábrándjai és lelki igényei vannak, amelyeket az élet nem elégít ki. Realista és álmodozó egyszerre ; erős a megfigyelő hajlama, de nem kevésbbé erős benne az érzés és a filozofáló kedv. Szeretetet, erkölcsi tisztaságot keres, imádja a képzeletet, a költészetet, s épp ezért beleütközik a valóság csúf prózaiságába. Ismeri a valóság kiábrándító elemeit, de felsebződik rajtuk s ragaszkodik a maga szebb vágyaihoz. Az «Aszfalt» egyik legjellemzőbb és legfinomabb kötete ; a magyar tárca,

amely akkoriban az úgynevezett társaság felszínesen mondén témáiról szólt, itt mélyül el a líra és a filozófia felé. Kóbor alapvető gondolata, hogy a civilizáció nem képes kielégíteni az étvágyat, amit felgerjeszt. Ismeri értékeit, de kételkedik üdvözítő voltukban. Vezető motívuma, hogy az iparosodó, modern világban egyre jobban az érdek uralkodik, de nem ez boldogít, hanem az ima, a hazugság, a poézis, az álom. Mint minden igazi romantikus, Kóbor szereti az éjtszakát, az elmúlás költészetét és a zenét ; a nappal józan emberénél jobban szereti azt, aki éjszaka támad fel benne : «aki tisztán csak romlatlan lelke sugallatára hallgat, ahogy régesrégen hallgatott rá a mítoszok korában». Kétségtelen, nem naív költő. Az érzésnek nem adja át magát egykönnyen, állandóan vitázik vele, gondolkodik róla, — de a vége mindig az, hogy az érzés győzedelmeskedik. Tudja, hogy Dulcinea nincs sehol, de ő mégis ragaszkodni akar hozzá ; tudja, hogy a párisi boulevardok szabad Musettejei ártanak a házasságnak s azért óhajtja is pusztulásukat a közjó érdekében, de — örül, hogy halhatatlanok. Mert szép, poétikus veszedelmek. Ahogy sógora, Kiss József dalolta : «Hazudj! Hazudj! Ó mert csak hazugságból táplálkozik, mi él és alkot itt : Maradjon meg az igazság mesének. Hazudva szép csak s tűrhető az élet».

II.

Honnan ismerős nekünk ez a magatartás? Bizonyára rokon azzal a századvégi szkepszissel, amelyet Anatole Franceból is ismerünk : a nagy ész és nagy tudás szkepszisével, mely eljutva a gondolkodás útjának vé-

gére, megsejti, hogy zsákutcába jutott, s elfogja a szomjúság az álom, az irracionalitás szépsége után. Lehet, sőt valószínű, hogy rokon ezzel. De alapjában mégis más. Kóbor belső kettőssége : romantikus vágyódásának és kiábrándult valóságismeretének összecsapása máshonnan is ismerős előttünk. Első és legnagyobb világirodalmi képviselője a zsidó Heine, akinek legjellegzetesebb és legszebb dalaiban, mint tudjuk, egymiást váltogatja a legtisztább érzés heve és a legkijózanabb szemlélet jeges zuhanya. S a legjobb zsidó íróknál azóta is gyakran látjuk, hogy a tisztaság és szeretet vágya együtt él bennük a valóság kiábrándult ismeretével. Természetesen nem akarom azt mondani, hogy a kiábrándultság zsidó tulajdonság. Jól tudom, hogy a lelki fejlődésnek szinte törvényszerű állomása ez, jóformán mindenki átmegy rajta, mikor az ifjúkorból kilépve a valósággal találkozik. A legegészségesebb, leghívőbb lelkek sincsenek megkímélve ettől ; Goethe éppúgy átszenvedte, mint Petőfi. De ha mindnyájunkat el is ér, nem mind egyformán esünk túl rajta. Petőfinél rövid ideig tartó válságot okoz, s utána mintha nyomot sem hagyott volna benne, töretlen hittel veti bele magát kora uralkodó eszméinek sodrába. S most mintha nem is emlékeznék többé arra, hogy nemrég milyen sötét világfájdalmat hordozott szívében : beáll egy mozgalomba, amely egyik vezérévé fogadja el, célokat lát maga előtt és teljes odaadással cselekszik azokért. Még tipikusabb talán Goethe útja a Sturm und Drangtól a klasszicizmusig, az érzelmek féktelen kiáradásától azok megfékezéséig, erkölcsi, művészi formák alá vetéséig. Kell-e mondanom, hogy a zsidó író-

nál más a betegség lefolyása? Kell-e mondanom, hogy érzékenysége és társadalmi helyzete miatt ő egyrészt mélyebben esik bele a betegségbe, másrészt a társadalom kevésbbé ad neki módot arra, hogy kigyógyuljon belőle? E betegség legjobb orvossága ugyanis a közösségért közösségben cselekvés nagyszerű testmozgása, — de vajjon van-e rá módja a zsidónak, hogy a nemzeti társadalommal zavartalan összhangban fejtse ki erőit s veszítse el énjét, ami tudvalevőleg legjobb módja énünk elnyerésének? Messze vezetne, ha most vizsgálni próbálnók a különböző módszereket, amelyekkel a zsidó ki akar evickélni a kiábrándultság betegségéből. Nekünk elég ezúttal annyi, hogy Kóbor Tamás a zsidó író egyik típikus fejlődési útját járja végig, az ábrándoktól a kiábrándulásón át a kettő különös együttartásáig: a humor egy fajtájáig. Eötvös József azt ajánlotta önmagának: ne higyj oly gondolatnak, melynek szíved ellentmond. Kóbor Tamás képes volt arra a rendkívüli teljesítményre, hogy egységbe foglalta szíve és elméje ellentmondásait, a legszétfeszülőbb érzéseket és gondolatokat. Hamar rájött, hogy ábrándjai ábrándok — s mégis hitt bennük, még pedig nem egymásután, különböző hangulatokban, hanem egyszerre, egy lélekzetre, szinte egy mondaton belül. S ha meggondoljuk, nem is tehetett másként: egy embernél, akinek érzelmi élete és értelmének átható világossága egyaránt erős, mint az övé, öncsonkítás lett volna, ha más megoldásra jut. Sokkal finomabb anyagból volt, semhogy megmaradhatott volna a teljes kiábrándultság karsztján, végkép lemondva arról a hitéről, hogy vannak viruló mezők, ahol a szeretet napja süt; és

szeme sokkal élesebb volt, semhogy ne látta volna mindig a társadalom és az egyes ember bűneit ; szívtelenné vált volna az egyik esetben, ostobává a másikban s ismétlem, mindkettő lehetetlen volt számára. Szinte kiszámíthatjuk ezek után, milyen lesz írói egyéniśége. Janus-arca lesz. Előre tudhatjuk, hogy nem lehet csak naturalista, ugyanannyira romantikus is ; nemcsak ismerte az életet, tudott szánakozni is rajta ; nemcsak maximákat tanított, meséket is szőtt, játékos volt és töprengő, ábrándozó és realista megfigyelő egyszerre. Okosság és líra együtt alkotják egyéniségét, mint test és lélek az egész embert, még pedig nagy okosság és sok líra. S előre tudhatjuk, hogy világának lesz egy realista és egy romantikus pólusa s mindkét tájon egy-egy remekműve. S csak természetes, hogy az az ember, aki ilyen ellentétekből van összeróva, ellentétekben fogja látni a világot : az olyan alakokat, helyzeteket, sőt mondatokat érzi majd igazaknak, akikben és amelyekben valami ellentét jelenik meg.

III.

S valóban, az állítólag naturalista Kóbor sohasem marad meg a puszta ábrázolásnál, az elbeszélő hang tárgyiasságát mindig áttöri nála a líra és a gondolat, alakjai néha szinte elvesztik körvonalaikat e belső fények sugárzásában. Fiatalkori műveiben sok a szentimentalizmus, sőt a transzcendens elem s néhol mintha a szimbolizmus kezdené áttetszővé tenni a dolgok kemény kontúrjait. De Kóbor jellegzetes mondatformája, a paradoxon sem más, mint kettősségének külső ki-

fejezése. Olykor talán csak az észtorna játékait, a meglepő logikai fordulatokat kedvelő talmudista zsidó ősök öröksége (olyanokra gondolok, mint «Nem szeretem, ha valaki azt hiszi, hogy tartozik nekem hazudni, hogy őszintének lássék»), de többnyire úgy keletkezik, hogy Kóbor egyszerre látja a dolgok mindkét oldalát. S nemcsak esze szereti az ilyen formulákat, képzelete is kedvét leli a paradox alakokban és helyzetekben. Szereti megmutatni, hogy a tények és elképzelésünk között ellentét van, hogy a valóság néha merőben más, mint a megszokott neve, illetve a róla megmerevedett kép. Egy novellájában az eladósodott úriember nyakonragadja hitelezőjét, a pincért, és felkiált: «Le a vagyonos osztállyal!»

Hogy keletkezett mégis a hiedelem, hogy naturalista? Maga Kóbor nem foglalkozott ezzel a kérdéssel. Ő író volt csak, nem irodalmár. Nem gyötörték «stílusproblémák», mint nyugatos kortársait; amit írt, mintha csak mellékesen, mintha csak félkézzel, gazdag képzelete kicsorduló bőségéből írta volna. (Amiért az irodalmi életben némileg előkelő idegennek is érezték.) Mi se vitatkozzunk szavakról. Igaz, naturalistának szokás mondani, aki a gazdagokat ellenszenvvel, a szegényeket pedig szeretettel ábrázolja, aki szivesen festi a nagyvárosi életet s annak is főkép a sötét oldalait, s kétségtelenül naturalisztikus vonás, hogy Kóbor ismeri az anyagi élet befolyását a lelki életre: tudja s gyakran mutatja be, hogy a szeretet, az önérzet, a szerelem, minden jóravaló igyekezetünk alá van vetve a legnyomorultabb külső körülmények hatásának. Így például a közös hálószoba elfonnyasztja a szerelmet, a szegénység elpusztítja a

házasságot. Igen, de Kóborban mindez olyan erős és nyilvánvaló érzelmeket kelt, hogy inkább megkeseredett romantikusnak kellene őt mondanunk, mint igazi naturalistának. Fiatalkori műveinek rikító festményeiben több a líra, mint a valóság. Az a folyton megújuló kedv és túlzásokra hajló hév, amellyel az élet kiábrándító voltát mutogatja, a mondott kettős gyökérből fakad: józanságából ered, hogy észreveszi, romantikus igényeiből, hogy felsebzi magát rajtuk.

A tisztaság álmaira ugyanis a legvégletesebb csalódás következett nála. Fájdalommal és undorral rajzolja a meggazdagodott zsidó polgárság asszonyaiban a felszabadított rabszolga hiúságát, élvezetvágyát, önérzettelenségét és törtetését, keserű utálattal mutatja be, hogy a női szépség és tisztaság általában illuzió, a nő azé, aki megveszi (*Marianne*, 1891) vagy brutális úrként elrabolja (*Hoffmann meséi*. 1897), hogy az emberek szeretetre vágynak, de nem érik el: egyik a szegénysége, másik a betegsége, harmadik az ostoba élhetetlensége miatt, aki meg szeret, azt kihasználják. (*Fagy*, 1895.) *Á csillagok felé* című regénye (1899) valóságos vádirat a társadalom ellen, mely a színésznövendéket s a kisebbrangú színésznőt szerelmi árucikknek tekinti. A fiatal Kóbor regényeiben és elbeszéléseiben az emberek vagy becstelenek, vagy ha nem azok, akkor balekek, akiknek visszaélnek a jóhiszeműségével; s itt-ott végigvonul soraikon egy harmadikfajta ember is, akiben nyilván önmagát véli ábrázolni: az orvos, aki a világtól megundorodva, mélyen titkolja jószívűségét, undorát borba, csókba és hulla-boncolásba fojtja és néha vérfagyasztóan kacag. Általában minél keserűbb

egy korai Kóbor-regény, annál többet kacagnak benne. A gettóbeli szegény bádogos fia nem érezte polgárnak magát, s abban, ahogy a burzsoát ábrázolja, nincs sok köszönet. Kóbor nem a burzsoázia írója. Gazdagjai előtt semmi sem szent, ha érdekeikről van szó: becsület, szemérem, szerelem, a szülő iránti kegyelet, a legközelebbi hozzátartozók érzékenysége és emberi méltósága, a szegénynek még az élete sem. S ez akkor is így van, ha a gazdag ember szegényből lett azzá: a pénz így is megrontja. *A tisztesség nevében* című regényében az utálat már a társadalmi-politikai életre is kiterjed. Dühös arculcsapása a világnak, csupa szubjektivitás ez a könyv, mintha Jókai, de egy embergyűlölővé lett Jókai tanítványa írta volna. Meséje — melyben egy nemeslelkű kokott megment az éhhaláltól egy fiatalembert, aki aztán mindenből kifosztja, megalázza, s miután segítségével magasra emelkedett, otthagyja, — iskolapéldája a keserű, ifjúi vadregényességnek. Claudel írja valahol, hogy a költő beleheli a világot, aztán műalkotás formájában kileheli. Kóbor lenyelte és itt kiöklendi a világot. Az élet csúfsága által megbántott szív kétségbeesett undorának olyan heves kilövelése ez, aminőt zsidó íróknál nem egyszer találunk. Mintha elődje lenne Bródy Sándor: «A nap lovagja», Molnár Ferenc: «Az éhes város», vagy Biró Lajos: «Szolgák országa» című kegyetlenül kiábrándult regényeinek ...

De aztán a lírai keserűség apadni kezd s lassan kiemelkednek belőle a valóság szigetei: *Budapest* című regényében (1901) már igazi realizmust is találunk, törekvést a valóság szabatosabb megfigyelésére. Van bizonyára e műben valami eltökélt, blazirt vesébelátás,

az alakok nem a maguk gravitációja szerint mozognak, hanem amerre az író tolja őket, a dialógus levegőtlen, a mese lappangó titkok izgalmára építő, régimódi ravaszkodással ügyes, de a regény már felfedez valami újat: a századforduló körüli Koronaherceg-utcát, s benne úgyszólván az egész fővárost, az előkelőt, éppúgy, mint a szegényt. A város külső képe sokszínű és pontos. Itt látunk először az eddigi képzeletbeli mumusnagyvárosok után egy egészen konkrét Budapestet: a parlamenti karzattal, a Kossuth Lajos-utcával, a korzóval, a Szervita-térrel, a Kígyó-utcával, a Várral és a szegény-negyeddel. Nem hiába Kóbor az aszfalton van leginkább otthon s már fiatal korában megírta róla Ignotus (A Hét, 1896, 44. sz.), hogy hőseinek történetei esti 8 és 10 óra közé esnek, mert előbb munkában vannak, aztán meg kapupénzt kell fizetni. Kóbor tárgyilagosan bírál, leleplez és vádol. «Bármit ha tett is, nem lehet rossz az, aki szegény» — fejti ki a regény egyik alakja. — «A világ a komisz, mely megvásárolja magának a szegény lányokat, tőrt vet az ostobáknak és erőszakkal legyűri az okosakat.» Hangja eleven fordulatosságával és szellemes megfigyeléseivel felülmulja a «Budapest»-et az *Idegenek* (1908) című regénye, bár nem nyújt oly nagyigényű széles freskót, mint amaz. Középpontjában egy bankigazgató családja áll, ahol a szülők és gyerekek is szeretet és őszinteség nélkül élnek egymás mellett.

IV.

Kóbor, aki szigorú vizsgálóbíróként tárja fel a gazdagok életét, gyengéden érzelmes költővé válik, mikor

a szegényeket mutatja be. Voltaképpen mindig hű marad hozzájuk; amit az is eléggé bizonyít, hogy sorsuk annyira foglalkoztatja. Ilyenkor tör elő benne a szeretet, amelyet a világ csúfságaival való találkozás egyidőre visszafojtott benne. Nem mintha szépítené, vagy az osztályharcos elfogult szimplizmusával rajzolná a proletariátust; mint látni fogjuk, erről szó sincs; csak szeretettel rajzolja. Programmszerű eltökéltség nélkül, egyszerűen az élményeihez hű író természetes gesztusával jut el a szegény zsidók ábrázolásához. Kóbor zsidó volt és emberi egyszerre, s épp nemes embersége tette hű zsidóvá és zsidósága fokozta megértő emberségét. Amit sógora, Kiss József versben kezdett, ő — bizonyára a nagy költő hatása alatt is — prózában folytatta. Mert nemcsak a törvény előtt volt Kiss József sógora, lélekben is rokona volt: ugyanúgy ömlött belőle életismeret és mese, részvét és humor kettőssége, mély zsidóság és egyetemes emberszeretet. 1903-ban jelenik meg *Az élet ára* című regénye, ahol először jut el legsajátabb témái közelébe: a zsidó szegénységnek, a meggazdagodás romboló hatásának és az önfeláldozásnak problémájához. Hol tréfás, hol keserű humorral, hol meleg részvéttel beszéli el a szegény szekszárdi zsidó tanítólány, Bürger Helén történetét, akit szülei kitaníttatnak énekesnővé, aztán a nyakára telepszenek, kitartatják magukat vele, kompromittálják, boldogtalanná teszik, sőt el is akarják adni, jutalék fejében. Kóbor ismer minden komiszságot és hisz minden nagylelkűségben. Végletes aljasságok és végletes nemeslelkűségek versenyfutása ez a történet, s egészében vádirat a család ellen, mely tele van hazugsággal és elviselhetetlen

önfeláldozások terheit követeli. Még mélyebben ás élményei talajába egyik legszebb könyvében, *Ki a gettóból* című regényében (1911, előbb 1906-ban «Szanaszéjjel» címen a Hét-ben). A magyar zsidóság csak itt, meglepően későn jut el a maga nagyobbszabású ábrázolásához, egy jó félszázaddal később, mint például a német zsidóság. A zsidó élet egyik legművészibb rajza ez, bár a befejezés: az öreg Stadler kivonulása fia házából csak novellisztikusan zárja le a regényt, mert csak érdekes epizód s nem végleges elintézése a felmerült problémának. Míg a «Budapest»-ben még csak a riportanyagszerű hangos, nagy szenzációkat veszi észre, itt már a halkan bujkáló tragédiákat is meglátja; ott még főként csak egy jószemű riporter és egy regényszerkesztő mérnök együttműködését véljük érezni, itt költővel van dolgunk, aki igazi meleg életet tár elénk. Finoman mutatja be, hogy a hosszú idők mulva hazatérő fiút a szegény család mennyi öntudatlan idegenkedéssel fogadja, pusztán mert a fiú gazdaggá lett, csak lélekzetfojtva olvasható a jelenet, melyben a gazdag meny először látogat apósa házába, s Kóbor egész munkásságának legköltőibb lapjai közül valók azok, amelyeken a zsidó ünnepek félelmetes szépségét írja le (I. 109—114). A regény tárgya — önéletrajzszerű formában — a gettóból épp kibontakozni készülő zsidó proletárság élete, a világnak az az átalakulása a 70-es években, amely a Szerecsen-utcai gettóban is válságot idéz elő s a patriarkális szegénység vallási hagyományaiban maradó apákat és a hirtelen meggazdagodás fényében megtántorodó fiúkat drámai helyzetekben állítja egymással szembe. Mert a gazdagság és sze-

génység problémája, mely Kóbort állandóan foglalkoztatja, itt megduplázódik a zsidó hagyományok és a modern élet ellentétével. A zsidó vallási kultúra itt már megszűnt az a zárt hatalmas épület lenni, ami volt ; az ünnepeken még felragyog a szépsége, szigorú erkölcsi elveiben és gyakorlatában felnőtt gyermekeinek jelleme még tiszteletet parancsol, de ez az omladozó kultúra nem képes többé, mint a multban, értelmet adni az élet minden mozzanatának : kicsit még véd és betakar, de már nyilvánvaló, hogy bomlása feltartóztathatatlan, s lakói kezdenek egymásután átpártolni a körülötte épülő hatalmas új világhoz. S Kóbor szemében még így, pusztulásában is vonzóbb, mint a gettóból kilépett gazdag zsidók világa, ahol csak hazugságot, hisztériás hiúságot, elviselhetetlen gőgöt és szívtelenséget talál. Mintha az élet csak gyermekkora gettójában tartalmazott volna annyi szeretetet, amennyi neki a létezéshez szükséges ; mintha csak a szegény zsidók életében lettek volna olyan percek, amelyekben szépségre és melegségre vágyódó lelke meg tudott nyugodni. Mintha egész életén át gyermekkora elillant gettójába sóvárgott volna vissza.

De ezek ott is ritka ünnepi percek. Kóbor nem ámítja magát ; tudja, hogy a szegénység is szomorú. A közönség és a kritika érthetetlenül nem figyelt fel Kóbornak arra a regényére, melyben a feltörekvő proletariátust a legdúsabb színekkel és a legtisztább bensőséggel ábrázolja : a *Szidi*-re (1917). Szidi, a szép kis varrólány, aki folyton ábrándok közt él, mint Kóbor kedvenc hősei általában, — önkéntelenül ezzel is elárulva írójuk romantikus alkatát — Szidi olyan környezetből

jön, mint a «Ki a gettóból» alakjai, a varroda révén remél eljutni a szerelemhez és a jóléthez, de ő és a varroda robotosai letörnek az első sikertelen szárnycsapás után, s végül valamennyien lemondanak a karrier és a szerelem álmairól. Szidi körül megismerjük a varroda egész világát. Mert Kóbor itt szakít a régimódi regényszerkesztéssel, mely egy-két hős életének főútját követte; itt úgyszólván alig van főhős, egész sereg embert látunk, akiknek sorsa egymás mellett haladva rajzolódik ki, s épp ezek nagy gazdagsága adja a regény színes szőttesének varázsát. Szerkezetben és az egyes figurák rajzának groteszk realizmusában olyan ez a regény, mint egy sikerült, finoman bensőséges francia film. Kóbor talán sehol sem kerülte el annyira a hamisan regényes meseszövés és a sablonos emberrajzolás veszélyét, mint itt. Realisztikus ábrázolásának szürkeségén úgy szűrődik át a részvét lírája, mint a nap bágyadt ezüstje az őszi lombon. S itt meg kell említenem azt a csodálatos vádat, amit rövidlátó kritikusok gyakran emelnek Kóbor Tamás ellen: hogy nem volt szíve. Nos, igen, ha az író azzal tesz bizonyságot szívéről, hogy nagylelkű bankigazgatókat rajzol, önzetlen kapitalistákat fest, akik mesebeli tündérekként éjjel, titokban megajándékozzák nyomorgó munkásaikat, akkor bizony Kóbornak nincs szíve. Ő nem pályázik az effajta elérzékenyítő történetek édesbús könnyeire. De ha az író szívének az a bizonyítéka, hogy felháborodást kelt benne az aljasság és részvétet a szenvedés, akkor kevés írónk van, akit annyira a szíve ihletett volna minden írásában, mint Kóbor Tamást.

Hogy viseljük el hát, ha szegénység van a világon?

Legszebb novelláskötetében, a *Munká*-ban (1908) Kóbor új magatartást kezd tanulni. Távol áll a pártember elfogultságától. Sajnálja és szereti a szegényeket, de nincs illúziója felőlük. Jórészt a nyomorral magyarázza hibáikat, de tisztán látja azokat. Az egyszerű, mindennapi fájdalmakat rajzolja, amiket az emberek észre sem szoktak venni, a kisemberek megszokott bajait, a rikító ellentétek, vad foltok helyett a szürkeség finom árnyalatait. Megmutatja, hogy a nyomor hogyan teszi tönkre a szerelmet, a gyászt, az önérzetet, menynyire eltorzítja a jellemet, az anyagi gondok hogyan szövik át, sőt nyomják el legnagyobb fájdalmainkat. Tudja, hogy a materiális tények legyőzik az álmokat, a gyomor, a kényelem, megszokás, nemi kielégülés átalakítja a tisztább érzéseket, tudja, hogyan vegyül el egymással test és lélek. Szereti az oly paradox alakokat, akikben érdek és önzetlenség álarcosdija tisztán szemlélhető, mint a gyufás embert, aki magasztalja az éjszaka leányainak jóságát, mert megveszik a gyufáját: de elátkozza leányát, mert színésznő lett. A munkásember nyomorúságainak láttára csillan fel először sajátos humora. Szeret fintort vágni a fájó történet végén, fintort, amely még fájóbb, mint a történet maga. A cselédlány felhajtja a marólúgot és így szól: «Hogy fog holnap a naccsága nézni, mikor a nagytakarításhoz nem kelek fel». Szereti a fájón groteszk helyzeteket, melyekben kiderül, milyen tehetetlen a legjobbra való elszántságunk is. A munkásasszony meg akarja óvni férjét a pálinkától, elmegy hát érte a fizetéskor s az eredmény annyi, hogy ő is berúgva jön haza. Mintha azt akarná bemutatni, hogy az emberben van valami

isteni, de ez az isteni gyenge és kicsiny, úgy hogy bukása egyszerre kelt fájdalmat és mosolyt. Kóbor azt érzi tragédiának, hogy a férfi, mikor dédelgetett szerelmi ábrándja összeomlik, az imádott asszony szemeláttára kénytelen lehajolni és a sárcipőjével veszkődni. «Milyen hitvány, milyen közönséges, milyen természetellenes és milyen magátólértetődő!» (*Komédiák* című kötet.) Humorának másik kedvenc eszköze: megmutatni, hogy a dolgok milyen különféleképpen foghatók fel. (*Női arckép*, Komédiák című kötetben.) Tökéletesen hiányzik belőle a fanatizmus vagy a korlátoltság egyszempontúsága; mindig kételkedik, látja a másik felfogást is. Kiábrándultsága most már érett, bölcs és nemes. Nem kétségbeesett harag, utálkozás vagy blazirtság támad a nyomában, hanem megértés. Nem veti meg többé a testet, amely meghazudtolja és megöli az álmokat, igyekszik elfogadni az egész életet, a testet is. Egy novellájában egy férfi és egy nő beszélget az ifjúságról. A férfi szerint az ő ifjúsága a fizikai virulásával mult el, a nő szerint az övé akkor, mikor megtudta, hogy a szerelem nem egyéb, mint csók. De a lányát már máskép neveli: «A férjemet imádom és nem hiszek neki. A lányomat asszonynak nevelem s óvom attól, hogy az én sorsom elérje.» (*Ifjúság*, Furcsák Klubja című kötetben.) Kóbor egész finomsága, fölényes okossága, az élet bonyolultságáról való ismerete benne van *Idill* című novellájában. (Furcsák Klubja.) Egy öregedő férfi sétál az erdőn egy fiatal lánnyal. Ebben öntudatlanul szerelem ébredez a férfi iránt, aki azonban nem csókolja meg, hanem uzsonnázni hívja, mert «az életben vannak helyzetek, amiket csak a kellő pillanat-

ban alkalmazott vajaskenyér simíthat el». «Holnap, holnapután majd a kislány is boldog lesz. Milyen hatalmas is az ember, mikor valamit nem tesz meg!» Ezeket a novellákat nem olvashatjuk sem könnyezve, sem nevetve. A szemlélet, amelyre vezetnek, magasabb a kómikus szemléletnél is, a meghatottságnál is, mert benne van mind a kettő. A romantikusból humorista lett. Fiatalkori művei haragos kiábrándultságból fakadnak, az érettkorúak abból a szelid kiábrándultságból, amely már humorrá érett. Kóbor végre elviseli a valóság fájdalmas elemeit, mert megtanulta, hogy mosolyogni is lehet rajtuk.

A fiatal Kóbor rádöbbent, hogy az élettel szemben táplált igényeink és a valóság ellentétben állnak. Később rájött, hogy a költészet és valóság, fájdalmas és groteszk elem ugyanannak a jelenségnek két oldala. Még *Hamlet az irodában* című utolsó regényének hőse is ezzel a kérdéssel viaskodik s azzal igyekszik vigasztalni magát, hogy hibásan nézte a dolgokat, az ellentét, amely kínozta, talán nincs is meg igazában, a cselekedetekben, amelyeket aljasnak tartott, igenis, van becsület, hűség, nemesség s van egy ifjú nemzedék, amely ezt az érettebb új szemléletet már szinte a levegővel szívja be.

V.

Miután Kóbor az élet lirikus-romantikus ábrázolásától már-már eljutott egy humorral átitatott realizmusig, néhány munkájában megalkotja a tiszta filozófikus regényt: oly műveket, amelyek teljességgel bölcseleti gondolatok példázására születtek, s az erre

szolgáló kis eseményt a líra és gondolat hatalmas hullámverésével tajtékozzák körül. Ilyen *A halál* (1918) és *Pók Ádám hetvenhét élete* (1923) című regénye, amaz elnagyolt vagy sablonos alakokkal, gondolati tartalmában a halál nagyságának és irgalmasságának hódoló megértésével, ahogy az egy romantikus íróhoz illik, emez viszont tele a szerelem, az anyaság, az élet kissé bőbeszédűen áradó és magyarázgató magasztalásával. Van azonban ebben a csoportban még egy műve, amelyet nem kapott fel szárnyára a hír, de amely meggyőződésünk szerint Kóbornak legtökéletesebb alkotása, nem habozunk kimondani: remekmű: az *Aranyhajú Rózsika* című babaregény (1912). Kóbor legkülönösebb, legegyénibb műve ez, tiszta mese, ahol a babák és kutyák is beszélgetnek. Ékes cáfolata a naturalizmusáról elterjedt hiedelemnek, hogy Kóbor épp e valószerűségtől teljesen elrugaszkodott, fantasztikus mesevilágban talált legjobban magára. Swifti szellemességű és kegyetlenségű szatíra ez a regény, a gazdagok határtalan önzéséről. Kóbor tudja, hogy a nyomor milyen borzalmas testi-lelki kiszolgáltatottság, de mégis úgy látja, hogy a szegényeknél több a szeretet, az embereket a gazdagság megrontja s a finomabb húrozású emberek vissza is vágyódnak belőle mult szegénységükbe. Aggodalmak közt, vigyázva kell jólétre törekednünk; mintha ez volna a könyv egyik főtanulsága: a szegénység rossz, de a szeretet, mely a legfőbb jó, mégis gyakrabban tanyázik itt. A regény problémái és tanulságai gyakran visszatérnek Kóbor műveiben, de itt, a valóság elemeiből szabad és eredeti leleménnyel felépített mesében, elragadó szellemességgel, okossággal és költői séggel csendülnek fel. Világszemléletének és művészi

eszközeinek érett teljében győzelmesen ugorja át a giccs és banalitás kísértéseit. Erői, amelyek eddig mind külön magukban kerestek utat érvényesülésükre: átható okossága, valóságismerete, játékos mesélőkedve, lírája és bölcsesége itt szerves vegyülékben együtt jelentkeznek, annyira, hogy az «Aranyhajú Rózsika» egymagában szinte egész oeuvre-jét pótolhatná. Mesélőkedve csak úgy hányja a meglepő bukfenceket, ontja a bohó ötleteket; olvasása közben szinte elfelejtjük, hogy a regény filozófiai tételeket példáz. Humora, mely először «Munka» című kötetében buggyant elő, itt csillog legtisztább aranyával. Alig lehet kiábrándultabban nézni az életet, mint Kóbor e művében teszi. Vitriolosan kegyetlen, állapították meg róla, helyesen. Annál érdekesebb, hogy ez a vitriol aranyszínűen csillog és a művészet csodája folytán néha még édes is, mint a méz. Hogyan éri el ezt? Azzal, hogy nevetve tud beszélni az élet igazságtalanságairól, olyan messze, magasan áll fölöttük, hogy már szinte játékszerül szolgálnak neki. Azzal, hogy a világ csúfságaihoz odateszi enyhítésül a maga szelíd mosolyát. Ez a mosoly nem a világ visszfénye, magából Kóbor szivéből sugárzik, mikor már semmi ragyogást nem lát a földön, — mint ahogy Aranyhajú Rózsika fürtjei világítani kezdenek a sötétben.

Nem, Kóbor nem szállt csatába a társadalom bűnei ellen; a próféták haragja és a harcosok heve egyaránt hiányzott belőle. Nem volt próféta, bölcs volt, bölcs, öreg zsidó. De megértő humora is a zsidó szívek sajátos virága. S a bölcsek megértésére, megbocsátására és mosolyára nem kevésbbé szükségünk van, mint a próféták lángoló megszállottságára. A humor a győze-

lem, amit Kóbor az élet csúfságán aratott, s győzelme mindig annál fényesebb, minél sötétebb anyagát ragyogja túl a nyomornak, bűnnek, szenvedésnek. Ha műveiből el akarunk tenni valamit magunknak, főkép humora az. Mert csak a nevetése volt keserű, a könnye édes.

DR. KOMLÓS ALADÁR.

KÓBOR TAMÁS, AZ ÚJSÁGÍRÓ.

A szépíró és az újságíró munkájának természete és lényege között kevesebb a rokonság, mint amennyit az olvasó benyomása éreztet. Különleges körülmények működtek közre, hogy ez a benyomás minálunk kivételesen erős, tehát kivételes mértékben megtévesztő legyen. Döntő szerepe volt ebben a magyar napisajtó fejlődésének, amely a maga vonzó és hódító ereje megnövelése érdekében szinte páratlan módon vette igénybe a szépirodalom vonzó és hódító erejét. A magyar író első megjelenésének majdnem kizárólagos pódiuma az újság lett, amely minden más módnál sokkal egyszerűbben, símábban és hatásosabban szerezte meg számára a nyilvánosságot.

Hangsúlyozzuk: nem tette ezt a maga érdekei rovására, vagy ezek mellőzésével. A magyar újság szárnya, lendítő ereje, attrakciója a fejlődésnek meglehetősen huzamos periódusában az az írócsapat, amelyet zászlaja alá tud állítani és mely neki és magának együttesen hódítja meg a népszerűséget. A magyar közönség olvasmánykedvelő hajlandósága szerencséssé, sikeressé

és tartóssá teszi ezt a szövetkezést, ha a műfaji különvalóság tisztelőinek érzékenysége nem is ítéli egészen veszélytelennek. Ez az aggodalom azonban aligha indokolt. Az igazi tehetség érce se nem oldódik, se nem másul. Mindenesetre szerencse, ha megadatott neki, hogy mindig megnyilatkozása legnemesebb formáit ölthesse alkotására, de az úgynevezett elaprózódás nagyon vitatható hitelességű diagnózis. Az a vád, hogy a napi szükségletre való dolgozás korrumpálná a tehetséget és felőrölné az ambíciót — nehezen igazolható. Senkiből se lehet kihozni azt, ami nincsen benne. De ami benne van, annak ki kell tárulnia. És a tehetség aranyát se fogja a rozsda. Van irodalom, amely valójában zsurnalizmus. A kívülről kapott érdekesség iránt való erős érzék és a színes, ügyes előadókészség adományának hatásos és sikeres terméke. De ha nem több, ezért nem születésének külső körülményei felelősek. Akiből fakadt, akkor se hozott volna a világra remeket, ha az alkotó munka sikerének, nyugalmának és kényelmének valamennyi feltétele és kelléke támogatja.

Viszont az író, aki munkájában a maradandóságra hivatott, meg fogja művét alkotni akkor is, ha a múló ma számára is van mondanivalója. Kóbor Tamás időálló alkotásokban eleget adott a maradandóságnak, hogy ez az érték, mint egy kivételesen erős és gazdag írói egyéniségnek minden jellemzetességében teljes kitárulása, külön helyet, sőt külön fejezetet biztosítson neki a magyar irodalom történetében. Művei írói értékét hitelesíti, hogy nemcsak önmagukat őrzik az időnek, de őrzik az időt is, amely ihletésüket, színüket és kereteiket adta.

Kétségtelen, hogy ez az írói munkásság életművének nagyobb rangja és jelentősége. De ez bizonyára nem érinti annak a tevékenységnek rangját és jelentőségét, amelyet mint újságíró fejtett ki és amely szintén egy egész élet dokumentuma. Mert Kóbor Tamás írói fellépésével majdnem egyidejűleg lett újságíróvá is és ebben a szakmában való működését mindvégig nem érezte irodalmi munkásságával összeférhetetlennek, bénítónak vagy fölöslegesnek. Akkor sem, amikor meg lett volna a módja hozzá, hogy lemondjon arról, amit hivatása szolgálatának megteljesülésében gátlásnak ítél.

Ez a jellemzetesség az, hogy Kóbor Tamás sohasem volt — kezdő. Se mint író, se mint újságíró. A mesterség elemeivel való küszködés jeleit első írásaiban éppen olyan hasztalanul keressük, mint a különböző életkorok típikus tulajdonságainak megnyilatkozásait későbbi alkotásaiban. A magyarázatnál, hogy a művészi kifejezésért való birkózást elvégezte magával már akkor, amikor még nem lépett a nyilvánosság elé, sokkal valószínűbb, hogy tehetségének alkati tulajdonságai egyáltalában fölmentették e viaskodás kényszere alól. Tehetségével együtt kapta a képességet, hogy maradék nélkül tudja közölni mondanivalóját.

Pedig ezen a téren mesterségbeli tudását sose használja föl arra, hogy megkönnyítse akár a maga, akár az olvasója dolgát. Az előadás úgynevezett könnyedségét nem ambicionálja. A legszellemesebb írók közül való. A Rovásban valóságos remekeit produkálja az elmésség kisplasztikájának. De szellemessége sohase súlytalanodik a szavak vagy hangzatok játékává. Akármilyen könnyedén szárnyal: mindig gondolatot és

kritikát emel és a csattanó színes köntöse komoly filozófiát takar.

Annál kevésbbé hajlandó a közlés könnyebbsége kedvéért fölhigításra akkor, amikor valamely álláspont kifejtéséről vagy bírálatáról van szó. Se munkája, se az olvasó szempontjából nem lényeges, csak mint érdekes személyi adat érdemel megemlítést, hogy Kóbor Tamás rendkívül gyorsan dolgozott. De mindjárt hangsúlyozottan kell hozzátenni, hogy ez a gyorsaság csak a munkája technikai részét jellemzi és nem a meditáció láthatatlan folyamatát, amely megelőzte. Mert ez az író sohase ült le készületlenül az íróasztalához. Ebből nem is csinált titkot.

— Mikor az ember hozzáfog a munkájához, — mondotta — már készen kell, hogy legyen vele.

És valóban: mikor Kóbor Tamás az első mondatot papírra veti, már magában az utolsót is megírta. Innen logikájának kérlelhetetlen következetességű menete, amelyet a különböző szempontokkal való vitatkozás nem eltérít, hanem még erősebben megalapoz, mert semmiféle fölmerülhető ellenvetést nem hagy nyitva vagy elintézetlenül. Ereje a dialektikában szinte páratlan és az olvasónak az írás művészi szépsége mellett egy igazán kivételes elme ragyogásának gyönyörűségét is nyujtja. Hiszen az okosság is szépség. És adósak maradnánk jellemzésének annak a megállapítása nélkül, hogy Kóbor Tamás nemcsak tehetség, hanem nagy elme is volt. Azok közül az emberek közül való, akik vezetésre és irányításra hivatottak az alkotó élet bármelyik választott munkaterületén.

Nyilván ennek a kisugárzó tulajdonságnak is köszön-

het valamit, aminek megszerzésére sokszor a legkivételesebb érvényesülés és a legragyogóbb siker se elegendő. Ez a valami: a presztízs. A tekintélynek, a dignitásnak és a hitelességnek az a meghatározhatatlan vegyi összetételű komplexuma, amelyről csak egy bizonyos. Az, hogy kizárólag az egyéniség belső forrásaiból ered és táplálkozik. Külső hatások energiáival meg nem szerezhető.

A publicisztikai tevékenységnek, amelyet Kóbor Tamás kifejt, szinte természetes velejárója, hogy a közélet legnagyobb rangú vezetőivel teremt kapcsolatokat és avatja bizalmasaik sorába. Ahogy Kóbor Tamás megírhatja az akkor még élő Bánffy Dezső báró naplóját, — ez a meghittségnek és a határtalan megbízhatóságnak olyan páratlan teljességét követeli, amilyen páratlan és egyedülvaló terméke ez az írás a maga egészen sajátos műfajának. De azért Kóbor Tamást senki se emlegette Bánffy Dezső újságírójának. Mert Kóbor Tamás önmagát, a saját meggyőződését, gondolkodását, szellemiségét és moráljét képviselte megnyilatkozásának minden formájában. És e megnyilatkozások összesége megint egészen kivételes következetességet dokumentál abban, amiért kiáll és abban, amit támad. Olyan fényűzés, amilyet a legerősebb és legnagyobb közírók között is vajmi kevés engedhet meg magának.

Kóbor Tamás megengedhette. Félévszázados gazdag, állandó, sokszor bátor és mindig nyílt publicisztikai tevékenysége nem produkált egyetlen olyan állásfoglalást, amely bármikor is a védekezés, vagy magyarázkodás mindig többé-kevésbbé homályos szerepének vállalására kényszerítette volna. Mindig hű maradt ideál-

jaihoz, ami egyformán bizonyítéka az író állhatatosságának és eszményei teljes erkölcsi értékének. Tévedni nem bűn. Sőt joggal követelheti magának az erkölcsi erőnek kijáró tiszteletet a készség, amely zászlót hajt a megismert igazság előtt, ha ez a tiszteletadás elejtését jelenti is korábbi állásfoglalásának. De valóság, hogy Kóbor Tamásnak soha se kellett ilyen revíziót végrehajtania. Aminek egyetlen elemi magyarázata, hogy ez a gazdag, jelentős és az ítéletmondás kötelességével teljes közírói tevékenység már az ifjúság induló óráiban csalhatatlanul ráérzett azokra az eszményekre, amelyeknek erkölcsi igazságát és tisztaságát a hajlott kor bölcsesége is meghitelesítette. Kóbor Tamás tehát sohasem volt kezdő a szónak abban az értelmében sem, amely a keresés, a tapogatódzás, a kísérletezés küzdelmeinek, vívódásainak és veszedelmeinek korszakát jelenti. Nelson oly sokszor idézett mondásának az ő karrierjére különben sem volt érvénye. Kóbor Tamás sohasem volt az a közlegény, aki tarsolyában hordja a marsallbotot. Neki a marsallbot már a kezében volt, mikor hivatásába bevonult és senkinek se jutott eszébe, hogy a rangja hitelességét kétségbe vonja.

Annál kevésbbé, mert az ő kiemeltetettsége senkitől se követelte a saját megkisebbítését. Az ujságíróknak sok bőségesen méltatott hibájuk mellett van egy ritkábban emlegetett erkölcsi tulajdonságuk. A tehetség eredendő és szinte ösztönös respektálása. Ez a respektus lényegében saját álmaik és eszményeik tisztelete abban, akinek ez álmok és eszmények valóra válása megadatott. A nagy újságírót senki se érzi meg annyira és senki se méltányolja a meggyőződés oly hitelessé-

gével, mint aki maga is szakmájának munkása. Amiből logikusan következik, hogy az igazán nagy újságíró senkit se érez oly közel magához, mint akiről tudja, hogy — akármilyen messze maradt el mögötte a siker útján — mikor elindult rajta, lelkében és gondolatában az ő ábrándjait és becsvágyát hordozta. Nem osztályostársa az eredményben, de testvére az akarásban.

Kóbor Tamás ezt a testvériséget éppen úgy nem tagadta meg soha, mint ahogy sohase kellett követelnie azt, ami kivételes tehetségének rangja szerint megillette. Amilyen természetes volt, hogy hivatásbeli kollégái maguk fölé emelték, oly természetesnek érezte, hogy hogy bajtársi közösséget tartson velük. Akinek megadatott, hogy az alkotó képzelet külön világát teremtse a maga számára és közlésének fóruma a teremtő elkülönültség legyen, annak óhatatlan osztálya egy bizonyos magánosság. Ebben az értelemben Kóbor Tamás is magános ember volt. Talán így is lehet mondani, hogy: zárkózott. De sohase maradt magáyos és sohase talált zárkózottságra az, aki gondjával, bajával vagy tanácstalan kételyével fölkereste. Többet talált egy jó kollegánál. Egy jó embert. Még pedig a jó embereknek abból a delikát kategóriájából, amely kizárólag a maga lelkiismeretét szolgálja azzal, amit teljesít és a hálának semmiféle beleszólását nem kívánja vagy engedi ebbe a magánügyébe.

Ahogy nem voltak, hogy úgy mondjuk: személyi természetű előzményei Kóbor Tamás érkezésének, amely mindjárt beérkezést is jelentett, — híján van ilyen szokványos előzményeknek az a mód is, mely távozása formájául rendeltetett. A testi szenvedések elhatalma-

sodásának bizonyára nagy része volt elnémulásában. De kétségen felül áll, hogy mikor az idő annyi temérdek újat és váratlant mondott az emberiségnek, e kivételes elmének is lett volna az időről mondanivalója. De vitába szállni a tényekkel, reménytelen feladat akkor, mikor az események ereje az egész világot kiforgatja sarkaiból. A sors úgy rendelte, hogy a szünet, amelyet az író tartott, az örök elnémulásban folytatódjék. De vigasztalódhatunk azzal, hogy amit odáig adott, bőven elég egy nagy szellem kitárulásának és meghitelesedésének. Elég, hogy a maradandóságot avassa örökösének és úgy másítsa a fizika törvényét, hogy Kóbor Tamás eltávozott alakja annál élőbb, annál sugárzóbb és annál nagyobb legyen, mennél messzebbre vonul az idő távlatába.

Szöllősi Zsigmond.

HAGYOMÁNYOS IRODALMUNK FEJLŐDÉSE A GÖRÖG-ZSIDÓ KULTURKAPCSOLATOK TÜKRÉBEN.

Guttmann Mihály (1872—1942) helye a zsidó szellemtörténetben.

Ma már alaptétele szemléletünknek, hogy kultúránk két forrásból merítette anyagának legfontosabb elemeit, a zsidó. és a görög kultúrából. A nyugati kultúra vallási, erkölcsi és szociális világnézetének kialakításában a bibliai-zsidó lelkiség lett a döntő tényező; tudománya, irodalma, filozófiája és művészete viszont a görög kultúra humuszában gyökereznek.

E két kultúrteremtő ősfenomén — mindegyik a maga

területén — nemcsak az útjába kerülő, kevésbbé önálló és szűkebbkörű kultúrákat győzte le diadalmas harcokban, hanem egymást is befolyásolta nagy mértékben, ha útjuk kereszteződött. Már azért is érdemes figyelemmel kísérni találkozásaikat, mert ezek egyrészt mindkettő fejlődése szempontjából gyakran döntő jelentőségűek voltak, másrészt pedig az irodalom- és szellemtörténet jelenségeit új megvilágításban mutatják.

A kettő között azonban vannak lényeges eltérések is; problémáik sem azonosak ennek következtében. A *zsidó nép* az évezredek váltakozó viharai között élő lelkiismeretként követte szellemi szülötteinek küzdelmes sorsát és eredeti kultúrtermékeinek kifejezési formája a *héber nyelvű irodalom* volt. A görögöknél ez másként volt. Az ókorban a görög nép még elsőrendű szerepet visz kultúrája terjesztésében és elsősorban a görög nyelv az eszköze, a középkorban azonban már sem a görög népnek, sem a görög nyelvnek nincs döntő fontossága; idegen népek tudósai, idegen nyelven szólaltatják meg a klasszikus irodalom alkotásait s rakják le újjászületése alapjait.

Ez a tanulmány olyan jelenség-sorozatot akar vizsgálni, amely csak a zsidó kultúra sajátossága és valóban egészen különlegesnek mondható. A zsidó nép ugyanis intuitív módon megérezte, hogy nem tesz eleget hivatásának, ha csak *kitermeli* a kultúrértékeket, hanem hogy arról is gondoskodnia kell, hogy azok élők, fejlődésre képesek legyenek és alkalmas eszközeivé váljanak a zsidó szellemi élet lüktető frisseségének.

A görög és a zsidó kultúra kapcsolatainak azokat a következményeit akarjuk ez alkalommal tárgyalni,

amelyek a hagyományos, az eredeti zsidó szellemi termékek változatos történetében észlelhetők.

Guttmann Mihály tudományos munkássága ennek a folyamatnak egyik igen jelentős állomása. Azt hisszük, hogy méltó emléket akkor állítunk a megboldogultnak, és életműve jelentőségét akkor határozzuk meg az igazságnak legmegfelelőbben, ha beállítjuk azt ebbe a keretbe.[1]

1. Hellenizmus — Philo. Misna — Gemára.

A görög és a zsidó kultúra első nagy találkozása Nagy Sándor hódító hadjáratának folyománya. Halála után három világrészre kiterjedő birodalma részekre bomlik ugyan, de ezek a különálló, gyakran egymással is küzdő «utód-birodalmak» mégis a görög kultúra termékenyítő magvait szórják szét szerte a világon. Különösen kiemelkedő az a kultúr-gócpont, amely a nagy hódító

[1] Pályájának főbb adatai: 1872. február 7-én született Biharfélegyházán. A bonyhádi és pozsonyi jesivákat látogatta, majd 1895-ben belépett a budapesti Rabbiképzőbe. Hallgató korában egymásután három pályadíjat nyer. 1903-ban avatják rabbivá. Vizsgája után Csongrádra kerül, itt írja meg talmudi enciklopédiája első füzeteit. 1907-ben a Rabbiképzőn Bloch Mózes tanszékére kerül, 1921-ben a boroszlói Rabbiképző vezetőtanára (Seminarrabbiner). 1925-ben a Jeruzsálemi Héber Egyetem első nyilvános rendes tanára. Egy félévet tölt itt, azután visszatér Boroszlóba, ahol 1933-ig működik. Ekkor a pesti Rabbiképző élére hívják meg, ahol haláláig, 1942 nov. 7-ig működik. Műveinek bibliográfiája dr. Friedman Dénes és dr. Hajós György gyűjtése alapján a tiszteletére kiadandó emlékkönyvben fog napvilágot látni.

nevét viselő egyiptomi városban, Alexandriában keletkezik, ahol jelentősszámú zsidó település is létezett. De magában Palesztinában is mély gyökeret vert a hellenizmus. Legkevésbbé kerül görög befolyás alá a zsidó nép harmadik nagy csoportja, mely Babilóniában él.

Az egyiptomi zsidóság érdeme, hogy a Szentírás görögnyelvű fordításának közzétételefolytán a pogány-görög kultúra zsidó eszmékkel itatódik át. De az egyiptomi zsidóság nélkülözte azokat az eszközöket, amelyek a Biblia eszmevilágának konzerválását biztosíthatták volna. Arra semmiképpen sem volt felkészülve, hogy a magasfokú görög kultúra csábításainak kellő sikerrel ellenállhasson. A több évszázados hellenista asszimiláció folytán a zsidóság nagy része teljesen eltávolodott a régi alapoktól, elfeledte nyelvét és vallását, a befolyásolóból befolyásolt lett. Ha a hellenisztikus irodalmat — Philo műveit is beleértve — héber nyelvre fordítjuk, mint ahogy ez ma Palesztinában meg is történik, az nem lesz zsidó irodalommá : hiányzik belőle a zsidó szellem belső ereje. Philo és a többi hellenista író alkotásai nincsenek predesztinálva arra, hogy az egyetemes zsidóság közkincsévé váljanak.

Más volt a helyzet Palesztinában. Voltak ugyan évtizedek, amidőn úgy látszott, hogy a Biblia népe saját földjén is átengedi az elsőséget nagy vetélytársának, Hellasznak, de a makkabeus hősi kiállás igazolta, hogy a zsidó nép, ha kell, életét is feláldozza vallási és kulturális épségéért. Ez a hősies küzdelem nem szorította ugyan végleg vissza a hellenista művelődést, de célját mégis elérte : biztosította a Szentföldön a héber kul-

túra továbbfejlődését és megteremtette a lehetőségét a talmudi irodalom kibontakozásának, amely a zsidó történelem következő évezredeinek egyik legdöntőbb szellemi tényezője lett.

Feltehetjük a kérdést, hogy az úgynevezett hagyományos vagy talmudi irodalom mentes-e a görög, illetve a római befolyástól? Nem. Bizonyíték erre az a sokszáz görög és latin kölcsönszó, amely kimutatható a talmudi irodalom nyelvkincsében.[1] És legyünk vele tisztában, hogy a szavak százaival a fogalmak százai is új otthont találtak őseink ismeretkörében. A görög filozófusok neveit ugyan nem említik: sem Platont, sem Aristotelest, egyedül Epikuros neve lett az istentelenség új meghatározója; mégis egészen valószínű, hogy a görög tudományos és filozófiai gondolkodásnak különösen azok az elemei, amelyek a zsidó vallási világnézettel sem állottak ellentétben, hatással voltak a hagyományos irodalom fejlődésére: a görög rendszerező, rendszeralkotó hatásokra gondolunk elsősorban. Ennek eredménye a *Misna*, amely ellentétben a tannaitikus midrások rendszerével, az anyagot nem a Tóra sorrendjében adja elő, hanem témák szerint csoportosítva.[2] A tárgyak szerint való csoportosítás minden bizonnyal külső hatás eredménye. Hol történt a görög behatás? Hiszen a Misna keletkezésének korában Palesztinában

[1] Krausz Sámuel: Griechische und lateinische Lehnwörter in Talmud, Midrasch und Targum. Berlin, 1898. I—II.

[2] A Misna szó nem mindig a témák szerint tagozódó halácha-gyüjteményt jelzi. Éppen ezért, ha a hagyomány egy-egy névvel kapcsolatban ezt a szót használja, nem kell okvetlenül rendszeres gyüjtőmunkára gondolni.

a görög kultúra már nagy mértékben visszaszorult. A második század elején, mielőtt az utolsó szabadságharc fellángol Palesztinában, tapasztalható egy ilyen közeledési kísérlet a két kultúra között. R. Akiba,[1] aki Elisa ben Abujával[2] és másik két társával együtt behatol a «Pardészba»,[3] valószínűleg komoly görög irodalommal is foglalkozik, nemcsak misztikával, amint legtöbben feltételezik. R. Akiba «sértetlenül hatolt oda be és sértetlenül jutott ki onnan»; ez azt jelenti, hogy felismerte konstruktív elemeit és hasznos útmutatásokat merített belőlük. Elisa ben Abuja pedig bizonyára túlzásba vitte az ott tanultak értékelését, ez vitte aztán tévutakra. De, hogy Elisa ben Abuja (=Achér) nem távolodhatott el annyira a zsidóság alaptanításaitól, mint ahogy a későbbi, legendákrajzolta képek feltüntetik, az is bizonyítja, hogy a Misna — és más régi források is — felveszik kijelentéseit a legnagyobb tekintélyek mondásai sorába, a nélkül, hogy utalnának szerzőjük eretnek voltára. Feltehető, hogy a későbbi legendákban sok a túlzás. E mellett szól az is, hogy R. Méir kitartott mestere mellett, ennek eretnek-híre ellenére is. Valószínű, hogy R. Méir, akit már másik tanítója, R. Akiba vezetett be a görög tudományok titkaiba, azért fordul Achérhoz, hogy tökéletesítse ilyenirányú tanulmányait. Ha a hagyomány már R. Akibá-

[1] L. Luois Finkelstein: Akiba, Scholar, Saint, and Martyr. New York, 1936.

[2] L. Dr. Takács Pál: Elisa ben Abuja, az idegen. (Emlékkönyv dr. Kiss Arnold 70. születésnapjára. Budapest, 1939, 196—211.)

[3] L. Dr. Hevesi Ferenc: Az ókor zsidó bölcselete. Budapest, 1943. 264. old.

nak is misnagyüjteményt tulajdonít, bizonyosan nem téved: ő már kísérletezhetett az anyagnak újszerű, témák szerint való rendezésével; de úgylátszik, R. Méirt, akinek a hagyomány a Misna első komoly szerkesztési kísérletét tulajdonítja, nem elégítették ki R. Akiba útmutatásai, inkább Elisa ben Abujától várt utasításokat ennek a rendszernek a kiépítéséhez.[1] Tudjuk, hogy Akibának több tanítványa tesz kísérletet a hagyományos anyag feldolgozására. R. Jehuda a Leviticushoz fűződő tannaitikus anyagot dolgozza fel (Szifra), R. Simon ben Jóchai a Tóra többi köteteihez gyüjti össze a hozzáfűződő magyarázatokat (Szifra) R. Józé ben Chalafta pedig a Biblia kronológiai nehézségeinek kiküszöbölésére törekszik (Széder Ólam Rabba). Műveik közös vonása, hogy a Tóra, illetve a Szentírás sorrendjét követik. Egyedül R. Méir követ *új rendszert*, éppen az az akibai tanítvány, aki a mélyebb görög műveltségű Achérnak is hűséges famulusa, fekteti le a hagyományos anyag új feldolgozási rendszerének alapjait.

A Misnának témák szerint való rendszerét a mondottak alapján a görög kultúra hatásának nyilvánithatjuk. R. Nechemja már valószínűleg R. Méir sikerén felbuzdulva, próbálkozik egy ellenmunka, a Tószefta közzétételével, amely ugyanezt a rendszert követi. R. Jehuda Hanászi pedig R. Méir munkáját fejezi be. Könnyen lehetséges, hogy ő

[1]Van olyan vélemény is, hogy már Sammáj és Hillél idejében kezdték meg a Misna szerkesztését. L. Hoffmann: Die erste Mischna. Berlin, 1882; Strack: Einleitung in Talmud und Midrasch. München, 1921. 19. old.

«tudományos» szempontból nem tökéletesíti, hanem visszafejleszti mestere művét. R. Jehuda Hanászinak ugyanis már «küzdenie» kell az «akadémiával», amely felveti a kérdést, hogy milyen alapon fogadja el ennek a tekintélynek a felfogását a másikkal szemben. Ennek az lesz az eredménye, hogy gyakran több személy véleményét is meg kell említeni ugyanazzal a tárggyal kapcsolatban, és talán sok olyan anyagot, aggádát, anekdotát is fel kell vennie, amely az eredeti elgondolás szerint elmaradt volna. Ezt a vonást egyébként a korabeli latin törvénygyüjteményeknél és rendszerező munkáknál is megfigyelhetjük.

Mielőtt ez a görög rendszerű alkotás befejeződnék, megindul a «rehebraizálás». «Görög rendszer»? «Rehebraizálás»? Mindenekelőtt tisztáznunk kell azt a kérdést, mit értsünk «rehebraizáláson»? Első pillantásra, különösen, miután a rendszer jólhangzó szavának ellentéteként használjuk, valami lekicsinylő mellékízt sejthetünk benne. Ha tisztán «tudományos» szemszögből ítéljük meg a kérdést, jogos is ez a mellékértelem. Valami rendszertelenséget jelez. Azonban a valóságban nem jelent egyebet, mint *visszatérést* a Biblia, elsősorban a Tóra szövegezési módszeréhez, vagy ha úgy tetszik, «rendszeréhez». Mit látunk a Tórában? Egy mai, «tudományosan» képzett megfigyelő kétségtelenül rendszertelennek nyilvánítja. Ízlésének sokkal jobban megfelelne, ha az egyik kötetben *csak* a kozmogóniát, a másikban *csak* a törvényeket sorolná fel, éspedig szigorúan témák szerint csoportosítva, a harmadikban *csak* a történeti és kronológiai anyagot adná. Meg is kísérelték a pentateuchus-kritikusok az úgynevezett «forrás-

kutatások» révén az anyag ilyenszerű szétválasztását is. De ezek a kutatók megfeledkeznek arról, hogy a Szentírás ihletett szerzőinek nem az volt a céljuk, hogy a későbbi évezredek számára anyag-gyüjteményeket hagyományozzanak, hanem egy olyan könyvet akartak az olvasó kezébe adni, amely a gyermek érdeklődését éppenúgy ébren tartja, mint a felnőttét, az egyszerű emberét éppenúgy, mint a magasabb műveltségűét. Érdekesnek és a mellett mélytartalmúnak kellett ennek a könyvnek lennie, ha célját el akarta érni. Az is : művészi alkotás ; könnyű és mégis elmélyedésre késztető olvasmány. Ha a Tízparancsolatot és Mispátim törvényeit kőbe vésték volna, mint Hammurabi kódexét, ugyanaz lett volna a sorsuk, mint amannak. Talán évezredek mulva kiásták volna archeológusok, de kérdéses, hogy megértették volna-e a szövegét. Ezzel szemben a bibliai szerző egy feszült érdeklődést keltő keretbe ágyazta bele a törvényeket. Mielőtt megismerkedünk velük, arról értesülünk, miképpen teremtette a világ egyetlen Alkotója az egész mindenséget, és miképp akart minden életet elpusztítani, mivel teremtményei letértek az általa kijelölt útról ; elmondja, milyen *emberek* voltak annak a népnek ősei, akik ezt a törvényt átveszik ; ott látjuk a többszázéves rabszolgaságból szabaduló népet vezérével együtt a Szináj lábánál a kinyilatkoztatás napján, amint remegéssel szívében hallja az Úr igéit, *magának Istennek* szavait, de röviddel utána ugyanaz a nép egy aranyborjút táncol körül, mint új istenét, stb. stb. Páratlan írásművészettel érzékelteti, hogy Isten-Törvény-Emberiség-Történelem szétválaszthatatlan egység. És szükség van *egy népre*, amely

az *isteni törvényt* a *történelem* minden fordulataiban és viszontagságai között hirdesse az egész *emberiségnek*.

A «rehebraizálás» tehát azt jelenti, hogy késői utódok — a Szentírás művészi alkotóinak vérségi leszármazottai — megérzik, hogy bármennyire is értékes a görög «rendszer», van benne valami merevség, valami dermedt élettelenség.

A zsidóság éppen nem megmerevedett «törvényvallás», mint ahogy gyakran szeretik jellemezni, hanem élő organizmus. Bölcseink félnek, hogy az új Mű, — amely talán arra igényt is tart, hogy a régi helyét elfoglalja, — nem fog megfelelni a zsidó lélek örök lüktetésének, vitázó és a tiszta igazságot logikai úton is kereső temperamentumának. Az a sok «honnan tudjuk ezt?» és «hátha téved», amely a Gemara minden oldaláról hangzik felénk, nem csak a III—V. századbeli zsidó gondolkodás módjának visszhangjai: ez «a zsidó» lelkialkata, örök és változhatatlan, eredeti és sajátos. Nem kell ezt mással bizonyítani, mint azzal, hogy a Talmud lezárása után másfél évezreddel, a Biblia mellett még mindig ez a könyv köti le a zsidó nép legszélesebb rétegeinek érdeklődését. A zsidó irodalom egyik ága sem vehette fel vele a versenyt.

A babilóniai zsidóké a vezetőszerep abban a folyamatban, amely már R. Jehuda Hanászi főiskoláján kezdődött, háromszáz éven keresztül tartott és ezt a «rehebraizálást» teljes mértékben keresztülvitte. A *Misna* szövegét persze érintetlenül hagyják, sőt magas piedesztálra helyezik: méltányolják előnyeit, tudattalanul megsejtik benne a nagy rivális kultúra szellemi követét. Hajlandók azt befogadni, de az évszázadok során körül-

szövik művésziesen a zsidó szellem láthatatlan selyemszálaival. A *Misna*, kibővülvén a *Gemárával*, már nem csupán «törvénykönyv», hanem éppenolyan érdekfeszítő olvasmány, mint a Biblia. Ragyogó szellemességgel teli könyv, a legmélyebb vitákat bájos mesék tarkítják, és annyi tárgyi, lélektani ismeretet illesztenek a megbeszélések anyagába, hogy az még ma is valósággal kimeríthetetlen forrás a kutatók számára.

Szelleme tisztán bibliai: az igazság prófétai keresése és követése minden akadály ellenére. Ha a tanító valami olyat közöl, ami a tanítvány véleménye szerint nem felel meg az igazságnak, köteles ezt mesterével közölni: és ez nem tekintélyrombolás. A talmudi zsidó «Plutarchos» is bibliai minta szerint készült. A nagy tanítómesterek életének epizódjaival éppenolyan szeretettel foglalkozik, mint a Biblia a patriarchákkal, a nagy királyok és a próféták életének eseményeivel; éppenolyan szempontokat követ a jellemzésükben is; hibáikat éppúgy feltárja, mint erényeiket. Nem földre került *félistenek* a Talmud hősei, hanem magasra törekvő, hibákat is elkövető emberek, akik azonban kiemelkedő erényekkel ékesek.

A két kultúra első érintkezésének méreteit és jellegét tehát az érintkezési felület nagysága és az összeütközés intenzítása határozta meg. Alexandriában és mindazokon a területeken, ahol az eredeti görög kultúrával találkoztak a zsidók és nem voltak kellőképpen felvértezve szellemi védőeszközökkel, a görög elemek kerültek túlsúlyra; az irodalmi termékek nyelve nem héber, tartalmuk nem állja meg az évszázadok próbáját. Palesztinában, midőn már túlvoltak az összeütközés első lökésein, a hatás közvetetté

válik, mindazonáltal még a legsajátosabb jellegű anyag, a hagyományos irodalom feldolgozási módszereire is befolyással volt a Hellasz filozófiai gondolkodásmódjából eredő rendszerezésre való törekvés. Ennek a legjelentősebb irodalmi eredményei a Misna és a Tószefta. A görög befolyástól mentes babilóniai zsidóság közbelépésének és az önmagáratalálásnak szükségszerű következménye volt a kölcsönvett görög «rendszer» merevségének feloldása és egy olyan irodalom kitermelése, amely a zsidó lelkiség rugalmasságának és frisseségének biztosítása szempontjából a következő másfél évezredben felmérhetetlen becsű volt.

A Gemára keletkezése egyik bizonyítéka annak, hogy alkotó, eredeti, önálló szellemiségű kultúra csak időlegesen kerülhet idegen befolyás alá, és hogy a kongeniális, megtermékenyítő görög kultúra valóban hasznos és értékes elemeinek feldolgozása alapjában véve áldásos tényezővé vált.

2. Görög-arab kultura. Móre Nebuchim. Misné Tóra.

Aki szembe akarja állítani a görög kultúrát a zsidó szellemmel, az a keresztény Justinianus császár fellépését az athéni pogány-görög akadémia ellen (529) úgy értelmezhetné, hogy íme, a zsidóság talajából fakadt új vallás felemelkedésének következménye a görög kultúra pusztulása volt. Ennek a feltevésnek azonban ellentmond az a tény, hogy a zsidóság másik leányvallása, az Iszlám lett a görög kultúra másodvirágzásának melegágya. A görög filozófia és tudományos kutatás ragyogó eredményei új köntösben, arab nyelven indulnak el második hódító körútjukra. De nemcsak

közvetve volt a zsidóságnak szerepe ennek a renaissance-nak létrehozásában, hanem közvetlenül is: számos zsidó tudósnak cselekvő szerepe van a görög szellemi kincsnek közvetítésében.[1] Két sémi nép — más népekkel együtt —, két monoteista vallás tudós férfiai egymással vetélkedve azon fáradoznak, hogy *Jáfet* szellemi örökségének időálló értékeit megmentsék az egyetemes fejlődés számára.

Miként az eredeti hellén kultúra az ókorban, úgy a görög-arab kultúra a középkor századain keresztül befolyásolja a héber irodalom fejlődését is. Elég, ha csak futólagos pillantást vetünk Szaádja gáón irodalmi tevékenységére, aki az első komoly megtestesítője ennek az iránynak,[2] hogy regisztrálhassuk az új hatás következményeit. A talmudi kutatás kezd háttérbe szorulni, helyet kell engednie az új tudományoknak: filozófia, grammatika, mint önálló stúdiumok szinte kötelező kutatási területei az elismerésre számottartó zsidó tudósnak, de ezek az elemek az ősrégi zsidó tudományszakokban, a bibliai exegézisben, sőt a talmud-magyarázatokban is szerephez jutnak.

Az ősi héber-arám nyelv helyett arab nyelven íród-

[1] L. H. G. Wells: A világtörténet alapvonalai. Budapest, 1930. 375. l.: «Nehéz megmondani, hogy ebben az arab kultúrában hol végződik a zsidó és hol kezdődik az arab, olyan nagy és lényeges szerepet játszottak benne a zsidó elemek». L. még Steinschneider: Die arabische Literatur der Juden. Frankfurt a. M. 1902; Steinschneider: Die hebräischen Übersetzungen des Mittelalters. Berlin, 1893.

[2] L. Guttmann Mihály cikkét: Szaádja gáon életmunkája. (IMIT-Évkönyv, 1942. 9—33.)

nak azok a művek, amelyek szélesebb olvasókörre számítanak. A hellenizmus új megjelenési alakjával találkozunk itt. A belső rombolás azonban már nem olyan nagyméretű, mint volt Alexandriában, egyrészt, mert a befolyásoló kör már nem pogány, hanem monoteista rendszerű, amely maga is igyekszik a görög anyagból lehetőleg a pogány eszméket kiküszöbölni vagy semlegesíteni, másrészt pedig a zsidóság ebben a korban már éppen a talmudizmus hatása alatt ellenállóbb, mint volt az ókorban. Azonfelül maguk a befolyásoltak nem állnak olyan mértékben a reájuk ható kultúra nyomása alatt, mint az alexandriai írók. Ha műveik egy részét arabul írják is az olvasókra való tekintettel, nem hanyagolják el a héber nyelv használatát sem: írásaik szelleme is igyekszik a zsidó gondolkodás jellegzetességéhez idomulni. Ennek köszönhető, hogy ezek a filozófiai és grammatikai művek egyhamar héber tolmácsolókra találnak — a kiemelkedőbbeknek több héber fordítója is akad — és ezek a fordítások beilleszkednek az egyetemes héber irodalom rendszerébe.

A görög-arab kultúra legkimagaslóbb képviselője az arab korszakban Majmuni Mózes. Philo a platonizmus tanításaival igyekezett a Biblia hagyományait összhangba hozni, Majmuni az aristotelizmust kíséreli meg «egyeztetni» a zsidó tanításokkal.[1] Ennek nyilván az volt az oka, hogy a ókorban Alexandriában a platoni filozófia volt népszerűbb, a középkori arab kultúrkör pedig inkább Aristoteles rendszerének hatása alatt

[1] L. Dr. Vidor Pál: A zsidó vallásfilozófia két főtípusa. (IMIT-Évkönyv, 1942. 57—75.)

állott. De mégis mindkettő görög volt : idegen, csodálatraméltó szellemi világ képviselője, amelyben a zsidó lélek megsejtette a nagy vetélytársat. Zsidó vezetőszellemeknek, ha meg akarták menteni az ősi héber nagy gondolatok épségét és nem akarták elveszteni a művelt zsidó olvasó érdeklődését, a filozófia nyelvén kellett megszólalniok. Ősrégi zsidó elv : «a Tóra az emberek nyelvén beszél» ; ez így módosult : «a Tóra eszméinek kifejezésformái kell, hogy alkalmazkodjanak a kor divatműveltségéhez».

Majmuni azért volt korának zseniális «alkalmazkodója», mert ő a hagyományos zsidó szellemterületen is alkotó egyéniség. Nem egyoldalú kutató, sem műveltségének mennyisége, sem beállítottsága tekintetében. Amidőn filozófiai művet ír, tekintete bejárja az egész zsidó irodalom területét. A Móre Nebuchim (A tévelygők útmutatója) talmud- és midrásidézetei a legjobb anyagot nyujtják, amit a hagyományos irodalom «tengerének mélységeiből» meríteni lehetett. Szerinte a hagyományos zsidó szellem nézőpontjait akkor sem lehet elhanyagolni, ha filozófiai műveket írunk.

Ha zsidó író a korának akar írni, korának nyelvén, kortársainak műveltségi fokához alkalmazkodva kell megszólalnia. De ha a zsidóság egyetemessége és az eljövendő századok, esetleg évezredek zsidó olvasóinak érdeklődésére tart számot, akkor *héber nyelven* kell megnyilatkoznia, és bele kell kapcsolódnia abba a szellemi áramlatba, irodalmi megjelenési formába, amely a Biblia legközvetlenebb kiegészítője : a talmudi és hagyományos irodalom alkotásainak fejlesztését is meg kell kísérelnie. Ez az irodalom ugyanis híd a bibliai

szellemhez, gazdag, szinte egyedülálló lelőhelye a bibliautáni eredeti zsidó gondolatkincseknek.

Majmuni nemcsak arra törekedett, hogy a hagyományos irodalom szerény fejlesztője legyen, hanem megkísérelte egy egész nagystílű rendszerező mű megalkotását, amelynek valóban korszakalkotó jelentősége volt. Majmuni (1135—1204) körülbelül egy évezreddel a Misna lezárása (200 körül) után él. R. Jehuda Hanászi Misnája és Majmuni Misné Tórájának keletkezése között eltelt tíz évszázad nem volt terméketlen. Említettük, hogy a Misna rendszerének merevségét feloldják nagy látókörű szerzők százai, akik intuitív módon megsejtik a túlságosan elhatárolt rendszerességben rejlő veszedelmeket. Feladatukat művészi és klasszikus — éppen ezért időálló — módon oldják meg. A Misna halácháit körülfonták olyan láthatatlan szálakkal, amelyek biztosították a Misna tanításainak is fennmaradását, de egyben arról is gondoskodtak, hogy az ne csupán törvénykönyv legyen, hanem élet is. Az életszerűséggel együtt járt a «rendszer» megbontása és le-nem-zártsága is. A filozófiai rendszeresség iskolájában nevelkedett szemlélőnek már Majmuni korában meglehetősen visszatetsző képet nyujthatott a Talmud: halácha mellett gazdag aggádai és egyik csoportba sem tartozó más anyag is fel volt ott halmozva; s az, aki haláchikus kérdésben akart felvilágosítást kapni, csak rendkívül beható tanulmányozás után dönthette el, hogy egyik vagy másik kérdésben milyen álláspontot foglaljon el.[1] Majmuni feladatául tűzte ki, hogy leg-

[1] E tekintetben Alfászi kivonatoló munkája sem jelentett valóban jelentős segítséget.

alább a haláchikus és teológiai anyagot új, lehetőleg tökéletes rendszerbe foglalja. *Itt nyilatkozik meg a görög rendszerező szellem hatása újra a héber, talmudi-hagyományos anyag feldolgozásában. A két kultúra találkozásának tehát kettős hatása van: egyrészt a zsidó és görög gondolat szintézisét kísérlik meg megalkotni egy jellegzetes filozófiai alkotás létrehozásával, másrészt a hagyományos irodalom fejlődésére is döntő befolyást gyakorol a riválisi kultúra egyik alapeleme, a filozófiai gondolkodásból fakadó rendszerezési hajlam.*

Amit az ókori Egyiptomban Philo és Palesztinában R. Méir, illetve R. Jehuda Hanászi akadémiájának segítségével végzett el, azt Majmuni egyedül alkotta meg. A mellett még tökéletesebben oldotta meg feladatát: éppen azért, mert a filozófiai kérdések tárgyalásánál sokkal megbízhatóbb hagyományos ismeretekkel rendelkezett, mint alexandriai őse és a görög rendszert sokkal tökéletesebben alkalmazta a hagyományos irodalom feldolgozásában, mint R. Méir, illetve R. Jehuda Hanászi és társai.

Joggal merül fel ezzel kapcsolatban a kérdés: mi az oka annak, hogy művei, különösen eleinte, bizonyos körökben nemcsak ellenérzést váltottak ki, hanem elkeseredett küzdelmek kiindulópontjaivá is váltak? Hogy filozófiai alkotása nem találkozott a hagyományos zsidó körök megértésével, azzal magyarázható, hogy első olvasásra tapasztalhatták idegenszerűségét. Olyan problémák kerültek ott megvitatásra, amelyeknek feszegetése nem látszott célszerűnek: a még olyan óvatos és a hagyományos gondolkodásban még oly jártas Majmuni is kénytelen volt olyan kérdéseket megvitatni,

amelyek távolállottak a hagyományos zsidó körök gondolatvilágától. De mi volt az oka, hogy törvénykódexének már megjelenése után sok ellenzője akadt, és százakra rúg ama kötetek száma,[1] amelyeknek közzététele a Misné Tóra keletkezése után közvetlenül megindult és mindmáig tart? Ugyanazzal a folyamattal kell számolnunk, mint aminő a Misna lezárása után indult meg. Mert bármilyen közel állott is Majmuni műve a tökéleteshez, valójában hibátlan nem lehetett ; de ha az lett volna is, a zsidó olvasó elvárta, hogy felvilágosítást kapjon, miért foglalt állást az egyik halákhikus döntés mellett és miért hagyta figyelmen kívül a másikat. Ismét a zsidó szellem egészséges ösztöne nyilatkozott meg itt. Megbecsüli, sőt hódolattal hajlik meg a nagyszerű alkotás előtt, majdnem olyan tekintélyre tesz szert Majmuni összefoglaló alkotása, mint annakidején a Misna, ez azonban csak annyit jelent, hogy elfogadják a vita alapjául. A zsidó lélek itt ismét megérzi az új «rendszer» merevségét, ami kizár olyan elemeket, amelyek fűszerei volnának a gyakran csak igen mérsékelt érdekességű anyagnak. Megindul Majmuni után is a «rehebraizáló» folyamat. A zsidó szellem azonban nem utánozza önmagát. Említettük, hogy a Talmud a maga nemében teljesen önálló irodalmi forma, noha minden gyökerével a bibliai szellemiség talajából szív éltető nedveket. A Majmuni Misné Tórájához fűződő hatalmas irodalom nem óhajt egy új Talmud lenni, miként a Talmud sem akart egy új

[1] Jellinek Kunterosz Háramban c. gyüjteménye csak egy részét adja az anyagnak.

Biblia lenni, hanem egészen újszerű valami, bár kitaposott szellemi utakon halad: alapgondolata az igazság kíméletlen felderítése. *A Talmud biztosította a zsidó nép számára a Biblia eszméinek érintetlenségét, szövegének, szellemének fennmaradását. Majmuni nagy haláchikus művének kongeniális «ellenzői», «vitatói», »kommentátorai» és «utánzói» öntudatlanul is gondoskodtak arról, hogy a Talmud szövege és szelleme a következő évszázadok folyamán is eszköze legyen a zsidó lélek további egészséges fejlődésének. Majmuni munkássága és a hozzáfűződő gazdag irodalom így új, értékes gyümölcsöket hozó ággal gyarapította a hagyományos irodalom ősfáját. A görög szellem Majmunin keresztül is sokszáz éves fejlődés megindítója lett a zsidó kultúra történelmében; kétségtelenül ösztönző hatással volt annak alakítására, de mivel a zsidó kultúra éppen annyira önálló, mint amaz, kibontakozik ismét annak öleléséből és a maga útján jár.*

4. Görög-európai kultúra. Maftéach Hatalmud. «Das Judentum und seine Umwelt.»

Nietzsche szerint Európa megmentése az elkeletiesedéstől a zsidó szellemnek köszönhető; felbecsülhetetlen érdemeik vannak a zsidóknak a görög kultúra újjáteremtése körül Európában.[1] A zsidók nevelték rá földrészünk íróit a logikus, tiszta gondolkodásra és írásra.[2] Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a zsidóság másik leányvallása, a kereszténység, ha

[1] Menschliches, Allzumenschliches I. 475. aforizmus.
[2] Fröhliche Wissenschaft, 348. aforizmus.

fellépésének kezdetén gátló hatással volt is a pogány-görög irodalom fejlődésére, közvetve mégis hozzájárult ahhoz, hogy a klasszikus ókor szellemi értékei ismét belejussanak az egyetemes kultúra vérkeringésébe. Elég, ha azt vesszük tekintetbe, hogy a Szentírás klasszikus nyelvű fordításaihoz, a latin és görög liturgiának használatához és az egyházi irodalom tanulmányozásához az ókori két klasszikus nyelv ismerete elengedhetetlen előfeltétel volt.[1] A zsidóság nemcsak közvetlenül, hanem közvetve is, Szentírásán, leányvallásain keresztül mint fontos tényező hozzájárult a riválisa kultúra életének meghosszabbításához és újjászületésének lehetővé tételéhez.

Az egymást kiegészítő kulturális erők együttműködése ismét megfigyelhető. Az újkor elején indul új virágzás felé Hellasz kultúrája Európában. Hamar vezetőszerephez jut, és miként az ókorban, Egyiptomban és Palesztinában, vagy a középkorban, a görög-arab újjáéledés korában, úgy most is befolyásolta a zsidó irodalom általános irányát s nagy hatással volt a hagyományos irodalom fejlődésére is.

Az európai tudomány előrehaladásával párhuzamban a zsidó irodalom érdeklődési köre is kibővül. A témák sokszerűsége, a használt nyelvek sokfélesége mind idegen hatások következménye. A talmudi tudományok művelése — különösen azokban az országokban, amelyek a görög-európai szellem középpontjai — háttérbe szorul, illetve új mederben folyik tovább. Míg az ó- és

[1] L. Dr. Löwinger Sámuel: A zsidó nép szerepe világtörténeti megvilágításban. (IMIT-Évkönyv, 1938. 136.)

középkorban a «törvénykönyv» köré csoportosul az anyag, az új- és legújabb korban az enciklopédia, a lexikon az a forma, amelynek keretében a rendszerező munkát végzik. Az érdeklődési kör tágulásának következménye, hogy az aggádikus anyag feldolgozása még nagyobb népszerűségnek örvend, mint a haláchikus részeké.

Lampronti Izsák (1679—1756) volt az első, aki nagyobbszabású lexikális műben *(Pachad Jicchak)* akarta a talmudi anyagot feldolgozni. Műve nem áll még korának színvonalán sem. A rendszerességnek inkább csak külsőségei jellemzik. A XIX. és XX. század folyamán több kísérlet történt lexikális vagy más csoportosításban az anyag rendszeres összefoglalására, de mind befejezetlen marad.[1]

Két kísérletet kell kiemelnünk, mint olyant, amely minden tekintetben az európai tudomány színvonalán áll és viszonylagosan befejezettnek tekinthető : *Bacher* hat vaskos kötetet kitevő aggáda-gyüjtőművét,[2] amely a szerzők személyéhez fűzve rendszerezi az anyagot, és Louis *Ginzberg* ugyancsak hatkötetes legendagyüjteményét, melyet egy testes index-kötet egészít ki.[3]

[1] S. I. L. Rapoport : Erech Millin, Prága, 1852 ; Katzenellenbogen : Széfer Alfabéta. Frankfurt a. M. 1855. stb.

[2] Agada der babylonischen Amoräer. 1878. (II. kiadás 1913) ; Agada der palestinensischen Amoräer, 3 kötet, 1892—1899 ; Agada der Tannaiten, 2 kötet, 1884. 1890 ; id. m. Bibelstellenregister. Strassburg, 1902 ; Rabbanan. Die Gelehrten der Tradition. Strassburg, 1914.

[3] The Legends of the Jews. I—VI. Philadelphia, 1909—1928. Index (összeállította Boaz Cohen), Philadelphia, 1939.

Ezek azonban csak az aggádikus anyagot nyujtják, az egyik németül, a másik angolul. Egy palesztinai író élete feladatául tűzte ki Bacher műveinek héberre fordítását. Érezte, hogy ezek a remek alkotások megérdemlik, hogy a zsidó nép egyetemességének legyenek kincsei. Minden valószínűség szerint Ginzberg műveinek is ez lesz méltó jutalmuk.

De sem Bacher, sem Ginzberg alkotásai nem teljesek, mert a hagyományos irodalomnak csupán egyik részét veszik alapnl : az aggádát.

Guttmann Mihály kísérelte meg — Bachernek egyébként lelkes tanítványa —, *hogy az egész hagyományos anyagot egy gyüjtőmunkában összefoglalja:* «Maftéach Hatalmud», «a Talmud kulcsa» a címe ennek a nagyszabású műnek.[1] Alfabetikus sorrendben gyüjti össze az egész talmudi anyagot, a haláchikusat éppenúgy, mint az aggádikusat. A feladat, amelyet magára vállalt és amelyet maga is Lampronti Izsák műve a XX. század tudományos kutatási színvonalán álló folytatásának tekint, nem egy ember munkalehetőségeihez van szabva ; különösen nem a XX. század zsidó kutatójának lehetőségeihez De ha a két világháború viszontagságai nem is zavarták volna munkájának tökéletesítésében, akkor sem valószínű, hogy ő maga befejezhette volna. Az azonban kétségtelenül az idők zordonságának tudható be, hogy a mű annyira a kez-

[1] Clavis Talmudis sive encyclopaedia rerum, quae in Mischna, utroque Talmude, Tosefta, Mechilta, Sifra, Sifre Talmudisque libris occurunt, alphabetico ordine disposita. I. kötet. Budapest, 1910. II. kötet u. o. 1917. III. kötet Boroszló, 1924. IV. kötet u. o. 1930.

detén elakadt : mindössze az *Alef*-betű végéig jutott el. Igaz, hogy ez az egyetlen betű *négy hatalmas kötetet* tesz ki. *Mint kísérlet és irodalmi jelenség mindenképpen Majmuni nagy műve és a Misna mellé állítható, ha befejezetlen volta miatt nem is veheti fel velük a versenyt.* Az egész anyag közreadása huszonöt-harminc kötetet ölelt volna fel.

Szembetűnő közös vonása azokkal, — hogy ugyancsak a görög kultúra rendszerező hatása eredményének tekinthető. *Héber nyelven* íródott, tehát számot tarthat az egész zsidó nép érdeklődésére. Azáltal, hogy a talmudi irodalom teljes anyagát (beleértve a midrásirodalom legfontosabb termékeit is) belevonja összegezésébe, bizonyos tekintetben még jelentősebb alkotássá válhatott volna, mint az említettek.

A görög kultúrhatás másik jelenségeként emeltük ki azt a tényt, hogy a zsidóság teológiai nézeteit is rendszerezni óhajtják, illetve összhangba akarják hozni az uralkodó szellemi áramlatokkal. Ezekre a kor kultúrájában benneélő zsidó olvasó miatt is szükség van, de egyben azt a célt is szolgálja, hogy a nemzsidó olvasó megfelelő kézikönyvet kapjon, amely a két ellentétesnek látszó kultúra egészséges szintézisét nyujtja. Philót és Majmunit ugyanaz az elgondolás sarkalhatta. Apologetikus célzatok fontos lelki rúgói lehettek ezeknek a műveknek is. A XX. század talmudtudósa, akinek működési területe éppen ott van, ahol a zsidók körül a leghevesebb viták dúlnak, természetszerűleg a zsidóság, a bibliai szellem és a talmudizmus védelmét tekinti elsőrangú feladatának. Apologetikus szemszögből nézve szeretné a zsidóság kultúrájának össze-

hasonlító értékelését adni. *Valóban az összehasonlítás a jelenkori kultúrszemlélet legjellemzőbb kifejezési formája. Fajok, népek, kultúrák, vallások egybevető értékelése: a ma «filozófiája». Ez velejár a kultúrák feltárásával és a történelmi ismeretek gyarapodásával, a nemzeti és faji öntudat növekedő szerepével. A kor jellegzetes gondolkodói: Nietzsche és Spengler. Elméleteik korunk mozgató eszméiben gyökereznek és hatásuk is történelemalakítónak nevezhető.*

A XX. század «Tévelygőinek útmutatója» a kortárs-olvasóval a zsidó vallás lényegét akarja érzékeltetni; kultúránkat, irodalmunkat és világnézetünket megfelelő piedesztálra akarja helyezni s művének ezt a címet adja: *Das Judentum und seine Umwelt.*[1] Ma már nem a platonizmushoz és az aristotelizmushoz kell a zsidóság tanításait alkalmazni, ma már nem a *creatio ex nihilo* és a *primus motor* kérdései foglalkoztatják elsősorban a művelt olvasót; a szellem-, a vallás- és kultúrtörténet keretében kell a zsidóság eszméinek helyét és rangját megállapítani. Ezt teszi Guttmann Mihály apologetikai beállítottságú, «filozófiai-teológiai» művében. Németül írta ezt a művet, már csak azért is, mert ezen a nyelven jelent meg a legtöbb ellenkező megítélést képviselő könyv is.

[1] Eine Darstellung der rechtlichen Beziehungen zwischen Juden und Nichtjuden mit besonderer Berücksichtigung der talmudisch-rabbinischen Quellen. Erster Band. Allgemeiner Teil. Berlin, 1927; a héber kötetek ennél már jóval többet akarnak nyujtani: a rendszeres zsidó teológiát szembeállítva a párhuzamos kultúrákkal és leányvallásokkal; egyébként a német kötet tartalma is sokkal gazgadabb, mint amit ebből a szerény hangzású alcímből következtethetnénk.

Guttmann Mihály e másik, korszakot jelző művét sem fejezhette be. Három testes kötetre tervezte, de eddig csak egy jelent meg. Élete végén érezte, hogy elsősorban nemcsak az ő közvetlen «Umwelt»-je használatára kell ezt a hézagpótló munkát megalkotnia, hanem a zsidó nép egyetemessége számára. Hiszen olyan kérdéseket taglal ebben a munkában, amelyeknek tökéletes tisztázása nélkül nem képzelhető el egészséges, harmonikus zsidó világnézet. Éppen ezért élete vége felé *héber nyelven* akarta mondanivalóját megszövegezni. Sikerült is neki egy hatalmas kötetre való anyagot előkészíteni és az első fejezeteket nyomdába adni.

Nem akarta hinni, hogy napjai már meg vannak számlálva. Életének utolsó heteiben is talmudi enciklopédiája sokszázezer még kiadatlan adata között kutatott. Szembeállította a hagyományos irodalom legválogatottabb bizonyító érveit, a keleti kultúrák, a klasszikus ókor, a mohamedán és keresztény középkor, az új és legújabb kor párhuzamainak százaival; azt remélte, hogy legalább ezt a művét befejezheti.

Egy őszi reggelen azonban bekövetkezett a tragédia: megtört szívvel tapasztalta, hogy bár héberbetűs írógépének billentyűi engedelmeskednek ujjainak, de a mondatok, amelyeket a gép papírra vet, nem azok, amelyeket ő hitének, népének védelmére szánt. Azt hitte, ha néhány órát pihenésre fordít, folytathatja azt a munkát, amelynek befejezése életcélként lebegett előtte. A sors máskép akarta! Szombatköszöntő szent hajnalon elindult az örök élet útjára: lelke visszaszállt Teremtőjéhez.

*

Sem a «filozófiai-teológiai» művét, sem a talmudi enciklopédiáját nem fejezhette be: mindkettőnek csak alapjait rakta le, de maga a gigantikus elgondolás, műveinek már eddig közreadott kötetei és kéziratban kiadásra előkészített fóliánsai feljogosítanak bennünket annak megállapítására, hogy Guttmann Mihály irodalmi tevékenysége a zsidó szellemtörténet nagyfontosságú állomását jelenti.

Az európai-görög kultúrtalálkozás jelenkori hatása a hagyományos irodalom fejlődésére még nagyobb jelentőségű, mint R. Méir, illetve R. Jehuda Hanászi vagy Majmuni korában. A Misna egy kétezer éves galut-élet szellemi útravalójának megszövegezése volt, Majmuni kódexe a középkor ellaposodó irodalmi életének adott új lendületet; Guttmann Mihály *talmudi enciklopédiája* egy újjászülető nép ősi kultúrájának lett volna elsőrangú forrásművévé; «filozófiai-teológiai» műve a testiségében, tudományában és kultúrájában *újjászülető zsidó közösség számára akar útmutató lenni:* a zsidó lélek egészséges renaissance-a csak akkor lehet tartós, ha a tudomány és hagyomány, vallás és önbecsülés megingathatatlan pilléreire épül.

A zsidó nép irányító szellemei elismerték Guttmann Mihály törekvéseinek és irodalmi munkásságának nagyvonalúságát. Tudatában voltak annak, hogy az ő kutatásai és tanításai a zsidó szellem megújhodásának legfontosabb tényezőivé válhatnak. Ezt azzal juttatták kifejezésre, hogy őt hívták meg a zsidó nép egyik legelőkelőbb kulturális őrhelyére, a Jeruzsálemi Héber Egyetem talmudtudományi tanszékére.

A görög és a zsidó kultúra első és második találko-

zásával kapcsolatban már rámutattunk arra, hogy a zsidó szellem, ha engedis vetélytársa nyomásának meghatározott területeken, sohasem marad csupán «befolyásolt». A megtermékenyülés után, ha évszázadok multán is, megkeresi az önmagáratalálás módját és az egész emberiség javára szolgáló tevékenység eszközévé alakítja át az átvett és birtokában levő ősi kulturális anyagot.

Minden kétségen felül áll, hogy a kialakuló újhéber kultúra is felhasználja ugyan a kívülről jövő impulzusokat és mind a hagyományos, mind a filozófiai-teológiai területen ragyogó új alkotásokkal fogja gazdagítani irodalmunkat. De végül, miként a multban, önálló utakra tér és ősi talajból táplálkozva, sorsszerű hivatásának élve, a Biblia eszméinek lesz új letéteményese.

Guttmann Mihály irodalmi munkássága egyetemes értékű szellemi folyamat jelentős állomása. Elvesztését a magyar zsidósággal együtt gyászolja a világ minden táján minden, a zsidó multért és jövendőért dobogó szív.

DR. LŐWINGER SÁMUEL.

CXXVI. ZSOLTÁR.

Midőn az Úr Cijón foglyait meghozta,
Mint az álomlátók, álltunk álmélkodva.

Megtelt akkor szájunk víg, kacagó szóval,
Nyelvünkről özönlött édes, mulató dal.

S szóltak egymás között a pogány seregek:
— Ezekkel az Isten nagy csodát tehetett!

Bizony mívelt az Úr velünk nagy dolgokat,
Azért voltunk vígak, kacagók, boldogak...

Válts meg fogságunkból, Uram, újra minket,
Mint áradó vized száraz rétjeinket.

Akik könnyhullatva vetnek kint a mezőn,
Arassanak arany kedvvel, örvendezőn.

Aki sírva viszi földjére a magot,
Dalolva térjen meg, hozván bő asztagot.

Fordította: WALLENSTEIN ZOLTÁN.

HEVESI SIMON.

(1868—1943)

Szomorúság és fájdalom érzése hatalmasodott el az 1943. háborús év elején sokezer magyar zsidó szülőnek és hitvesnek lelkén: kegyetlen tél hidege tombolt a messzi orosz mezőkön és ádáz csaták dúltak az idegen földön. A hős magyar katonák mellett derék zsidó férfiak teljesítették kötelességüket, tiszta szívükben égett annak a becsületnek lángja, amelynek olthatatlan tüzét sokan kihulló vérükkel táplálták. S itthon a hazában szorongó félelem, féltő aggódás szállta meg a lelkeket érettük, akik távol voltak ... Hevesi Simon, a nagy rabbi, meghallotta a panasz szavát, szívéig hatolt a feléje zúduló bánatnak egész áradata. Az elhívatott pap megérzésével cselekedett: megnyittatta a Dohány-utcai nagytemplom kapuit és könyörgő istentiszteletre hívta híveinek seregét.

Soha annyian nem tértek Isten házába, mint akkor. Tengernyi szenvedés döbbenete ült a szemekben, kétségbeesett imákat rebegtek az ajkak — isteni csodát: jelet, jelet várt mindenki ... És Hevesi Simon a szószékre lépett: szelíd galambfehér fejéről, szemének lenyűgöző tüzű tekintetéből, sudártölgy alakjáról a felsőbbrendű ember egyéniségének fénye sugárzott a körülötte egetostromló hívekre. Fölemelte szavát és orgonazengésű hangján meghirdette: *Isten azt akarja, legyen diadala életünknek a halál hatalma felett* ... Szózatának csodálatos hatása volt, egyszerű szavai varázsos erővel ölelték magukhoz a megtépett idegzetű

embereket. Csodát vártak az emberek, jelet vártak: Hevesi Simon ígézetes szavai csodának erejével hatottak s örök hitigazság jeleit sugározták szét; mindenki érezte, hogy Isten küldötte áll előtte, Istennek szolgája beszél hozzá. A nagy zsinagóga zokogó templommá változott: sírtak, sírtak az emberek, majd halk morajlással az enyhülés sóhaja hullámzott végig. Az arcokon már nem a fájdalom könnyei peregtek, megkönnyebbülés, új reménység hatotta át az embereket; egymás kezét keresték, egymás arcáról lesték a mosoly ébredését, öröm szállt reájuk, az élet vigaszos szépsége és boldogság símogatta szívüket, Isten kegyének ajándéka ... Örök élmény volt az: a hitnek csodája, a vallás megnyilatkozása — az igazi papnak élő valósága.

Ott állottunk mi is és úgy éreztük: ekkor lett Hevesi Simon igazán a gyülekezet papja, ebben a pillanatban jutott mindig fölfelé ívelő élete eszméinek ormára, most érkezett el emberi alakja égig érő prófétai magasságokba ... Ott állottunk valamennyien és láttuk a csodát, éreztük és hittük, hogy a mi nagy rabbink emberfeletti erővel valósította meg feladatát, amellyel újra Istenhez vezette Izrael vergődő szívű gyermekeit. Azonban nem tudtuk, senki közülünk nem gondolta, hogy ez volt a nagy pap életének utolsó lángolása s e szent láng lelkének felmagasztosulása ...

*

Élete. Hevesi Simon rabbicsaládból származott, atyja Handler Márk,[1] Siófokon, Aszódon, majd Heve-

[1] Dr. Hevesi Simon: Jubileumi Emlékmű Handler Márk 40 éves hivatali jubileuma alkalmából. Lugos, 1904.

sen és Tatán működött és ünnepelt, körülrajongott pap volt,[1] akinek közszereplései mindig megbecsülést szereztek közösségének. 1868-ban az egyenjogúsítás örömére magyar szónoklatot tartott templomában, amelynek elhangzása után a helyi előkelőségek teljesen a szívükbe zárták az aszódi papot.

Hevesi Simon[2] 1868 március 22-én született Aszódon. Gyermekéveiben apjának istenfélő, vallásos levegőjű házában tanult. Elemi iskoláinak látogatása után magánúton végezte el a gimnázium alsó négy osztályát, majd felvették az Országos Rabbiképző Intézetbe, amelynek gimnáziumában tanárai a minden iránt érdeklődő és sokoldalú tehetségű gyermekifjút hamarosan megszerették. Ifjúságában kedves olvasmányai voltak Eötvös Karthausi-ja és a Nibelungok éneke s különös szeretettel tanulta könyv nélkül Arany János költeményeit. Már kiskorában megmutatkozott nagyszerű emlékezőtehetsége, előszeretete a matematika és a Szentírás iránt és kitűnt a kézügyessége. A szeminárium önképzőkörében szorgalmasan dolgozik, verseket ír. Teológus korában a budapesti tudományegyetemen filozófiai, történeti és nyelvészeti előadásokat hallgatott. (Fiatal rabbi korában Kassán még jogi tanulmányokat is folytatott.) Résztvett az egyetemi ifjúság mozgalmaiban. 1892-ben bölcsészdoktori oklevelet szerzett, 1894-ben rabbivá avatták. 1894-től a kassai,

[1] Dr. Goldberger Izidor: Hevesi Simon szüleiről. Hevesi Simon Jubileumi Emlékkönyv. Budapest, 1934.

[2] Dr. Kálmán Ödön: Dr. Hevesi Simon. H. S. J. E. Budapest, 1934.

1897-től pedig a lugosi hitközségben működött mint főrabbi. Feleségül vette a kiváló talmudtudós Bródy Szimcha leányát, aki a történelmi Landesberg rabbicsaládból származott.

1905 szeptemberében került Pestre. Még lugosi főrabbi korában tanulmányutat tett a Szentföldön és Egyiptomban ; az úton megismerkedik a pesti hitközség vezetőférfiaival, akik felismerve nagyrahivatottságát, meghívták a fővárosba. Pesti működése országos jellegűvé szélesedik, mert olyan nagyarányú társadalomszervező és kulturális munkába kezd, amely kihat az egész ország közművelődésére. «A magyar zsidóságnak elhivatottan legtöbb munkát végző rabbija.»[1] Az egyesületek és intézmények egész sorát alapította és tette virágzóvá. Minden zsidó tudományos mű és folyóirat szerkesztésében résztvett, a Rabbiképző Intézetben évtizedekig a homiletika és vallásbölcselet professzora volt, önálló művek egész sorával gazdagította a magyar zsidó irodalmat, imakönyvfordítása több kiadást ért el és igen népszerűvé vált. Előkelő szerepet vállalt a magyar kulturális életben, igazgatósági tagja volt a Magyar Revíziós Ligának, előadásokat tartott magyar kulturális szervek pódiumán, természetszerűleg állandó előadója volt a pesti kulturális előadássorozatoknak. Több templom avatását végezte és számos rabbit iktatott tisztségébe.

1934-ben Rómában járt és meglátogatta XI. Pius pápát. «Tiszteletemet óhajtottam tanusítani — mondotta a látogatás után — az Egyház tudós és fennköltt

[1] Dr. Groszmann Zsigmond : Dr. Hevesi Simon. Magyar Izrael Hevesi Simon-Emlékszáma. Budapest, 1943.

szellemi feje előtt, aki hivatásának teljesítésében a hitnek és békének őre.»

1939-ben áthajózott Amerikába, ahol magyar körök ünneplések sorozatában részesítették és mindenütt nagy tisztelettel és lelkesedéssel fogadták. A The Jewish Theological Seminary of America díszdoktorrá avatta.

1943-ban hitközsége és híveinek ezrei hetvenötödik életévének megünneplésére készültek, de alig két hónappal születésnapja előtt — február 1-én — hirtelen árvaságban hagyta híveit.

*

Egyénisége. Hevesi Simon nagyvonalú pályafutásának sok vonatkozásban minden rabbi életében előforduló adatai mögött, életének külső történetén túl, papi működése olyan nagyértékű teljesítményekben gazdag, amelyek nem egyszerű rabbiélet részletei, hanem egyénisége kiváló tulajdonságainak kiteljesedései... Három tulajdonsága volt, amelyek őt méltán nagynevű pappá tették: *szívjósága, magasrendű szellemisége, eszmei törekvései.*

A nemesszívű, szelídlelkű jó ember már gyermekkorában felcsillant benne; szenvedők, szenvedések iránt mindig a legnagyobb szánalom ébredt lelkében. Minden emberi sorsot megértett, minden elesettel együttérzett; fájdalom, szomorúság mindig részvétre indították. Papi házának ajtaját mindig kitárva tartotta és könyvtárszobájában meghitt beszélgetések ezer meg ezer pillanatával ajándékozta meg azokat, akik őt az élet megpróbáltatásaiban épülésért felkeresték. Hívei-

nek és tanítványainak védelmezője és fáradságot nem kímélő szószólója volt élete utolsó napjaiban is.

Magasrendű szellemisége megmutatkozott közszerepléseiben. Ahogy az egyén sorsa iránt együttérzés ébredt mindig Hevesi Simonban, úgy tanusított minden körülmények között az eseményeken felülemelkedve megértést a felekezet sorskérdései, a közösség törekvései iránt, különböző érdekcsoportok között. Soha gáncs vagy ellenérzés nem ébredt szívében, mindig a nagy kiegyenlítő volt: az ellentéteket bölcseséggel, békeszerető akarattal simította el. A küzdőtéren előkelő állásfoglalásai, megnyugtató tanácsai lecsendesítették a háborgókat, kiengesztelték a megbántottakat. Nagy tekintélye, szavának döntő súlya, az egyéniségéből kiáradó szellemiség, mely minden zsidó ügyet egyformán bűvkörébe vont, mindig alkalmas volt arra, hogy a zsidó közélet tisztaságát és emelkedettségét biztosítsa. Ösztönző szelleme, lelkesítő kiállása szervezésre buzdított, vállalkozásra indított — és eredményt biztosított.

A legnemesebb eszmei törekvések vezették: lelkének szent vágya volt mindig híveinek boldogsága, felekezetének ügye. Hitközségének, zsidóságának felemelését akarta mindig. «Ametiszt palotáról» álmodozott, nem egyszer mondotta, hogy az idők vihara, a világháború megakadályozta sok nemes törekvésének, sok szép elképzelésének megvalósulását. Még sem volt elégedetlen, mert egyéniségének három motívumát nagy egységbe foglaló mélysége hite soha nem engedte zúgolódni, elcsüggedni, hanem mindig újabb és újabb célkitűzések felé vonzotta.

Érdeklődése mindenre kiterjedt, ami a zsidóság életében előfordult ; az események nagy összefüggéseibölcseleti felismerések érdekelték. Kiegyenlítő, megnyugtató tervszerűséget keresett s talált az élet különböző jelenségeiben és a mindennapok egyszerű történéseiben csakúgy, mint a történelem nagy eseményeiben. Sokoldalú és mély műveltsége, nemes gondolkodásmódja, emberszeretete és a zsidóság iránti rajongása mindig lenyűgözve tartották az embereket.

Az a vallásos kedély, amelyet a szülői házból hozott magával, áthatotta egész valóját és lendítője volt minden törekvésének. Így lehetett jelszava : «*Felemellek benneteket sasszárnyakon*». Egész megjelenéséből a felsőbbrendű ember vezérlő szelleme áradt ; neki elhitték, hogy Isten hivatásra szemelte ki, és követték útján. Minden akaratát, tetteit, hirdetéseit és írásait az örök igazság, a legtisztább erkölcsiség, a kinyilatkoztatott Tan sugallta.

*

A rabbi. Ezrek és ezrek lenyűgözve hallgatják templomában szónoklatait, ezrek és ezrek kérik különböző családi alkalmaikhoz Hevesi Simon papi áldását, ünnepi szózatát, vigasztaló szavait, búcsúztató beszédét. Minden funkciója esemény : örömben és boldogságban fényt és üdvöt tudott hirdetni és terjeszteni maga körül, de tudott az elesettség idején a csüggedőknek bátorítást, a szenvedőknek vigasztalást, az elesetteknek erősítést adni. Amikor a szellem emberének sugárzó arcával, amelyen nagy rabbielődök hagyományos ihletettsége ült, hívei között járt és halk szava

szólt hozzájuk az örök rabbi nemes pátoszával, a zsidó szellemiség szépségének, az erkölcsi eszméknek bűvkörébe vonta híveit.

Otthonos volt a zsidó tudomány minden területén, mélységes rabbinikus tudása átizzott egész működésén és hivatásának szeretete adta meg egész életének alaphangját, minden cselekedetének jellegét.

A tudós. Kora ifjúságától kezdve rengeteg ismeretet halmozott fel magában. Így a nagyműveltségű rabbi igazi megtestesülése lett, akiben a világi tudás és a teológiai felkészültség egyaránt rendkívüli.

A tudomány fejlődését, a szellemtudományok és természettudományok haladásának eredményeit egyforma érdeklődéssel figyelte : új felfedezés, a tudomány egy-egy kérdésének tisztázása mindig a legteljesebb örömmel töltötte el. Az új eredményeket, új állásfoglalásokat mindig szigorúan bírálta és álláspontját igyekezett az előadó asztalnál és írásaiban közreadni.

A zsidó tudományok minden ága egyformán vonzotta, a *halácháhan* éppen olyan otthonosan mozgott, mint az *aggáda* területein. «Alapos jártassággal bírt a zsidó tudomány minden ágában, a Talmud és Midrás-irodalom mélységei éppen úgy feltárultak előtte, mint a Biblia vagy a klasszikus héber költészet szépségei.»[1] Kartársai sokszor ámulva látták, milyen alaposan ismeri a hagyományos irodalom minden részletét és milyen éleselméjűséggel tud a döntvények szövevényes útjain ösvényt mutatni. Vitás kérdésekben éles judi-

[1] Dr. Löwinger Sámuel: Dr. Hevesi Simon, Rabbiképzőnk szellemének reprezentálója. M. I. H. S. E. Budapest, 1943.

ciumával mindig a leghelyesebb álláspontot foglalta el. Szellemes meglátásaival, ragyogó stílusával fakuló elveknek is tudott a modern élet tarkaságából szineket kölcsönözni.

A zsidó tudományok közül különösképpen kettő vonzotta: a Szentírás és a vallásbölcsészet. «Nem véletlen, hogy a zsidó tudományok végtelen területéből ez a kettő állott hozzá a legközelebb: az egyik — a Szentírás — minden vallásos gondolkodás alapköve és végeredményben ennek szilárdságával áll vagy omlik össze egész vallásos életünk; a másik betetőzése, kiteljesedése, csúcspontja minden magasrendűségre törekvő világképnek.»[1]

A szentírás-magyarázó. Hevesi Simon szentírás-kutató munkájában is elsősorban filozófiai tartalmú könyvek felé fordult. Főképpen Jób érdekli, meg Kohelet könyve, Jeremiás siralmai és a Példabeszédek, de az Énekek éneke is, a próféták közül Ezsajás, Ezékiel és Cefanja. Szentírás-magyarázata a hit és gondolkodás emberének műve, szentírás-kutatása során is mindig az örök emberi tépelődések foglalkoztatják, keresi, kutatja a nagy összhangot a világegyetemben Isten és ember között. A szenvedő, a kétkedő ember kérdései, a hit és tudás szintézise érdeklik.

Filológiai részleteken túlmenően mindig a gondolatsorok nagy egészét látja. Fordításait komoly exegetikai tudás alapozza meg, ezért szövegértelmezései mindig megfelelnek a hagyományoknak. Lefordította Jóbot, Ce-

[1] Dr. Hahn István: Hevesi Simon, a Szentírás kutatója. M. I. H. S. E. Budapest, 1943.

fanját és a Siralmakat, továbbá Jezsajás könyvének nagy részét. Kezdeményező szellemmel és állandó irányító támogatással elősegítette az IMIT legújabb kiadványainak, Mózes Öt könyvének és a haftáráknak megjelenését.

A vallásbölcselő. Hevesi Simon vallásbölcseleti főfeladatának azt tartotta, hogy a kultúrgőg és vallási sekélyesség idején a bölcselet erejével küzdjön a hitetlenség és áltudományos önteltség ellen s ezáltal akarta embertársait «a tévelygő anyagelvűség mocsarából a tudomány — a valódi, a teljes tudomány útjelzőit felhasználva, a tiszta egyistenszemlélet ormára vezetni».[1] Kötelességének érezte, hogy bizonyítsa: a vallás világmagyarázata egyenértékű a tudományos világszemlélettel. A vallásfilozófia bírálatával illette a tudománytalan hipotéziseket; a természet életének, berendezkedésének megfigyelésével és ismeretében a vallás szemszögéből látta és értelmezte az élet titkát és létét. Mindig a vallás diadalával és hívő lélekkel látta a tudomány fejlődését.

E mellett a zsidó filozófia rendszereit értelmezte és hozta közel a modern ember szelleméhez, megragadóan magyarázta Jób könyvét,[2] amelyben nem a teodicea kérdését, Isten igazságosságát látja főproblémának, hanem az ember megkísértésének problémáját. Programm, a vallás programmja rejlik ebben a bölcsele-

[1] Dr. Hevesi Ferenc: Hevesi Simon, a vallásbölcsész. M. I. H. S. E., Budapest, 1943.

[2] Legújabb kiadása: Dr. Hevesi Ferenc: Az ókor zsidó bölcselete. Budapest, 1943. (Magyar fordításban.)

tében: Istent nem illetheti bírálat, csak az embert, ezért élete legyen méltó Istenhez. Koheiet [1] könyvének értelmezése, szintén a tisztultabb vallásossághoz vezeti az olvasót. (Ezt a tanulmányát gyönyörű héberséggel írta meg.)

Az «Etika a Talmudban» [2] a zsidó ember számára a tiszta erkölcsiséget mutatja fel, a zsidó erkölcsöt, a tökéletesedés útját, azt az életet, amellyel az ember megközelítheti a Teremtőt.

Majmuni Útmutatóját ismerteti Hevesi: «Dalalat Alhairin» című könyvében.[3] A mű elé mottóul ezeket a sorokat tűzte: «Ne legyen a vallás a műveletlenek önámítása, hanem a műveltek meggyőződése! — ezt a jelmondatot lehetne a Móréh címlapjára írni. Ne legyen a vallás a műveletlenek, vagy az egyoldalú képzettséggel bírók kizárólagos birtoka, hanem legyen az kincse a műveltteknek is, egyetemes kincse, közkincse az emberiségnek.»

Kant Immánuel születésének kétszázadik évfordulóján nagyobb tanulmányban[4] hódol a königsbergi bölcs emlékének és filozófiáját átszőve a saját eszmerendszerével, gyarapítja azoknak a műveinek sorát, amelyekkel embertársait a magasabb erkölcsiség szintjére akarta emelni.

[1] Lásd az előbbi jegyz.

[2] Írták: dr. Hevesi Simon, dr. Blau Lajos és dr. Weisz Miksa. Két rész. Kiadta az IMIT, Budapest, 1920.

[3] Kiadta a Pesti Izr. Hitközség. Budapest, 1928.

[4] Különlenyomat a Magyar Zsidó Szemle 1924. és 1925. évfolyamából.

Az író. Írásaival,[1] melyeknek száma eléri a hatszázat, mindig arra törekedett, hogy az emelkedett szellemiség körébe vonja olvasóit és zsidó műveltséggel telítse intellektuális híveit. Művészi, elragadó finomságú írói modora könyveit, cikkeit lebilincselően érdekes és élvezetes olvasmánnyá teszi. Harmincegy önálló műve jelent meg, huszonhat folyóiratba és újságba írt és többnek szerkesztésében is résztvett: évtizedekig volt magyar zsidó tudományos folyóiratoknak szellemi irányítója és neve, személye záloga annak, hogy azok nehéz időkben is megjelenhessenek. Vallásbölcseleti, szentírásmagyarázó művein kívül zsidó történeti munkákat, szépirodalmi remekműveket, megkapó vallásos költeményeket írt. Publicisztikai tevékenysége az egyetemes zsidóság érdekeit szolgálta: mindig a legmagasabb szempontokat képviselte, ha kellett, harcolt a hitvédőnek fegyvereivel, állást foglalt gyűlölet és ellenérzés ellen, ha pedig az idők járása csendesebbre fordult, visszatért nagy építő programmjához, feladatokat, új ideálokat, szociális és kulturális terveket vitt a közérdeklődés előterébe és segített megvalósuláshoz.

Mindig szívesen foglalkozott nevelési kérdésekkel, tanulmányaiban is beható érdeklődésével kísérte a vallásoktatás munkáját, vallástani előkészítőt írt a leányok számára. Nevelő célzatú írásokat főleg tanítványai, a felnövekvő rabbinemzedék kezébe adott; ezek a tanulmányai a magyar rabbikar fokozott hivatásteljesítését biztosítják. Számtalan cikkében foglalkozott a

[1] Dr. Scheiber Sándor: Hevesi Simon irodalmi munkássága. H. S. J. E. Budapest, 1934.

rabbik kulturális és szociális feladataival és igyekezett helyzetük rendezését, életkörülményeik szinvonalának emelését elősegíteni.

Hevesi Simon örök érdeme, hogy a zsidó férfiakat és asszonyokat imakönyvekkel, gyönyörű imádságokkal ajándékozta meg. Imafordításai kielégítik az Istent kereső modern zsidó lélek legszentebb vágyakozását.

A szónok. Hevesi Simon a zsinagóga szószékén volt a legnagyobb — az utolérhetetlen mester. Világviszonylatban is a legelső hitszónokok közé tartozott. Szónoki hatásáról szólani annak, aki őt soha nem hallotta, céltalan; aki pedig csak egyszer is prédikációja hatása alá került, olyan emléket őriz szívében Hevesi Simonról, hogy előtte a szónokot méltatni felesleges.

Kevés beszéde maradt meg írásban, pedig életében sokezer beszédet mondott. Volt olyan nap, amikor a főváros különböző helyein tíz papi funkciót végzett és két-három előadást tartott, meg ünnepi beszédet mondott. Természetesen erre a roppant nagy munkára beszédek előzetes leírásával nem tudott készülni; megbízható emlékezőtehetsége, gazdag szókincse s rendkívüli ékesszólása voltak segítségére abban, hogy beszédei tartalmilag és külső formájukkal, az előadás lendületével és meggyőző pátoszával mindig a szónoklás remekei lettek.

Költői vénáról tanuskodó pompás hasonlatai, a Szentírás és Midrás kincseinek mesteri alkalmazása, rejtett tartalmi szépségek felmutatása biztonsággal elkápráztatta hallgatóit és ellenállhatatlan erővel nyerte meg elgondolásainak és céljainak. Érveinek súlyával mindig sikeresen győzött, mert beszédeit a meggyőződés heve hatotta át.

A Rabbiképző Intézetben [1] a vallásbölcselet mellett a szónoklattan professzora is volt. Nála hivatottabban senki sem tölthette volna be ezt a hivatást. Volt tapasztalata, gyakorlata: ismerte a templom követelményeit és a hívek lelkiségét. Az életből tudta, hogy mit kell hirdetnie és saját lelkivilágában érezte, hogyan kell beszélnie. Kategórikus kijelentéssel jelölte meg a hitszónok feladatát: «Van Igéje Istennek, tehát hirdetni kell!» Vallotta, [2] hogy a jó szónoknak ismernie kell a szónoklat elméletét, tisztában kell lennie a hatás eszközeivel, — csak akkor tudja elérni a kívánt eredményt, csak akkor tud szárnyalni. A kérdés lényege azonban szerinte nem az, hogy milyen messzire szárnyal a szónok, hanem inkább, hogy elég erősek-e a szárnyai ahhoz, hogy hallgatóit is magával ragadja.

Ő tudott szárnyalni és szavainak varázsával hallgatóit az élet meseszigeteire ragadta el — gyönyörű prédikációi felejthetetlen emlékek maradnak.

*

A társadalomszervező. Hevesi Simon 1908 július 12-én az Egyenlőségbe történelmi jelentőségű cikket írt: meg akarja szervezni a magyar zsidó közművelődést, [3] ennek érdekében kulturális központot óhajt létesíteni. A kitűzött feladatot 1909 március 21-én

[1] Dr. Vidor Pál: Dr. Hevesi Simon, a Rabbiképző katedráján. H. S. J. E. Budapest, 1934.

[2] Dr. Hevesi Simon: A mi homiletikánk. M. Zs. Sz. XXXIV. 173—185.

[3] Dr. Katona József: Hevesi Simon társadalmi munkássága. M. I. H. S. E. Budapest, 1943.

valósítja meg: megalakítja az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesületet, az *OMIKÉ-t*, amellyel a magyar zsidó kulturális-társadalmi élet virágzása kezdődött meg. Az OMIKE működési körébe vonta az egyetemi és főiskolai ifjúság patronálásának munkáját és ezzel messze kiható társadalmi és jóléti tevékenység megvalósítását indította meg, zsidó művészképzőt létesített, majd tanoncotthonokat rendezett be, művészakciókat szervezett és mindig készenlétben volt, hogy a zsidó közművelődés kereteit kiszélesítse.

Hevesi Simont egész pályafutása alatt ott látjuk az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, az *IMIT* munkájában, nemcsak a társulat szellemi irányításából és igazgatásából veszi ki részét ösztönző szeretettel, eszmék és gondolatok adásával, hanem összeköttetéseivel és egyéniségének súlyával megvalósuláshoz is segíti terveit. Korszakos jelentőségű munkát végzett az Országos Izraelita Patronage Egyesület megalapításával is, amelynek létesítése szintén pesti működésének első éveire esik. A *Patronage* áldásos misszióját, hogy a zsidó gyermekeket zsidó nevelőszülőknél helyezi el és ezzel biztosítja, hogy a kisgyermekeket zsidóknak neveljék. Hevesi Simon belekapcsolódott a nagymultú Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelési Egyesület, a *MIKÉFE* tevékenységébe is, annak is rabbielnöke lett és évtizedeken keresztül élénken résztvett a kézműiparos és földműves ifjúság nevelésében és gondozásában.

A zsidó társadalom újjászervezésének eredményeit, erkölcsi és szellemi felvirágoztatását egész életében főképpen a felnövekvő nemzedékek céltudatos nevelésétől

és irányításától várta. Ezért állt a fiatalság törekvései mellé mindig egész lélekkel. Amikor ifjúságunk nagy számban külföldre kényszerült tanulmányainak folytatására, megalakította a Központi Zsidó Diáksegítő Bizottságot, amely éveken keresztül biztosította sokszáz zsidó ifjú tanulmányainak folytatását. Ugyanígy ott volt Hevesi a Magyar Izraelita Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Egyesületének megalakulásánál is, a *MIEFHOE*-nak mindig legjobb patrónusa maradt. Amikor a Pesti Izr. Hitközség Ifjúsági Csoportjai keretében megkezdődik a pesti fiatalság tömörítése, résztvesz az elvi kérdések megvitatásában, az ő szelleme ajándékozza meg elvekkel, célkitűzésekkel a Pesti Izr. Hitközség nagy ifjúságszervező mozgalmát.

Hevesi Simon egészen különleges elhivatásának érezte a zsidó nők lelki gondozását és társadalmi munkájuk megszervezését. Ezért létesítette a külön női istentiszteletek sorozatát. Ezért foglalkozott behatóan a nők munkájának irányításával: résztvett a Magyar Izraelita Nőegyletek Országos Szövetségének, a *MINOSz*-nak megalapításában és munkájának vezetésében, mint a szövetségnek egyházi elnöke. E mellett kivette részét az összes fővárosi nőegyesületek tevékenységéből is.

A Pesti Izr. Hitközség kulturális életének kifejlődése is az ő nevéhez fűződik: *Magyar Zsidó Szabadegyetem*, tanító és nevelő előadássorozatok, zsidó kulturális előadások, mind az ő lángjegyét viselik magukon. Mindig volt korszerű ötlete, mindig volt időszerű társadalmi programmja a fővárosi zsidóság, egyben az egyetemes zsidóság számára. Amiképpen 1931-ben szükségesnek látja, hogy az OMIKE keretéből *Hitvédelmi*

Szövetség sarjadjon ki, úgy a legutolsó években a *vallásgondozás* megszervezését szorgalmazta.

Amikor a zsidótörvények korszaka következett el, messzehangzó szava a tett erejével szólalt meg a nagy pártfogó munka és segítőakció érdekében. A legnehezebb napokban ott ült a Pesti Izr. Hitközség elöljáróságában és az Országos Tanácsban, résztvett a zsidó élet minden gondjában, bánatában. Széles látókörével, tapasztalatainak gazdagságával, bölcs szavának súlyával elősegítette, hogy mindig a legjobb, a leghelyesebb utát találják meg azok, akik hivatottak a magyar zsidóságot vezetni. Hevesi Simon társadalmi tevékenységéhez tartozik az *Országos Rabbi-Egyesület* felejthetetlen elnökének áldozatos munkája is s mindenkori helytállása a magyar rabbi-társadalomért.

Társadalmi munkájának eredményei a zsidó élet pillérei, olyan alkotások, amelyek erősek, az idők viharában megállók: élnek és hatnak, terjesztik a tudást, megvalósítják a szeretetet, lendítői zsidó életünknek.

*

... Elmult a tél, kivirult a nyár is: a rákoskeresztúri temetőben babérlombok között fekete gránit alatt álmodik a nagy pap örök szenvedésről — örök boldogságról. Sejtelmes szellő lengi körül az emlék nemesmetszésű vonalait s a napfény sugarai ott csillognak az oszlop aranybetűin, amelyek sorait papfiának kegyelete írta fel a márványoszlopra:

Az emberi, a szellemi, a prófétai nagyság legtündöklőbb jelensége.

Szellemét magukkal viszik, akik számára örök örökség a Tan.

Méltó sorok Hevesi Simon emlékéhez, a legméltóbbak, mert ő maga mondotta el azokat Mózes mesterünkről.

És az évek távolában sokan zarándokolnak el sírjához, amely olyan, mint márványba faragott frigyláda. Oda járulnak eléje a hívek és a tanítványok hosszú sorban, emlékek és emlékezések megható érzéseivel állnak ott . . Szállnak az emlékek, az idők sodrában kél az emlékezés: akkor azon a szomorú háborús télen — ki felejthette volna el?! — még egyszer tömött sorokban indultak az emberek a Dohány-utcai nagytemplomba — Hevesi Simon koporsójához. Ahol még pár nap előtt a szószék magasságából elhangzott vigaszos szózata, ott pihent ő már fekete lepel alatt hófehér köntösében készen a nagy útra, égi ösvények felé . . . És ismét zokogott a templom, könnyező apák és anyák, síró hitvesek ezrei vonultak el utolsó búcsúra a rajongva szeretett nagy rabbi előtt. S azt mondják a látók, kik átértve szemlélik az élet nagyszerű csodáit, azt mondják: a gyászolva közeledő emberek megenyhülten távoztak a koporsótól. Mosoly ébredt arcukon, egymás kezét keresték . . . Csodajel sugárzott a fekete lepel felett: az emberek újra látták Hevesi Simon szelid galambfehér fejét, szemének lenyűgöző tüzét, látták sudártölgy termetét és hallották orgonazengésű szózatát, amint meghirdette: *Isten azt akarja, legyen diadala az életnek a halál hatalma felett . . .*

Dr. Katona József.

AZ OLTALMAZÓ ISTEN.

XLVI. zsoltár.

Isten a mi menedékünk s erőnk,
biztos segítő tenger baj között.
Azért nem félünk, ha a föld megindul
s hegyek hanyatlanak a tengerekbe.
Zúghatnak, tombolhatnak a habok,
dühüktől megreszkethetnek hegyek:
A Seregeknek Ura van velünk,
erős vár nékünk Jákob Istene!

Folyam vidítja Isten Városát,
szent a Magasságosnak lakhelye,
Isten közötte van, meg nem inog,
ha jön a hajnal, megsegít az Úr.
Népek tombolnak, zúgnak birodalmak,
csak egyet szól s megszeppen a világ:
A Seregeknek Ura van velünk,
erős vár nékünk Jákob Istene!

Gyertek s lássátok Isten tetteit,
ki pusztává tehet sok földeket:
Világ széléig kerget hadakat,
ívet roppant szét s kopját tördel el,
tűzben égnek meg harci-szekerek.

«Csituljatok és ismerjétek el,
hogy én vagyok az Isten, magasan
népek fölött és nemzetek fölött!»

A Seregeknek Ura van velünk,
erős vár nékünk Jákob Istene!

Fordította: **Békési Pál.**

DR. HELLER BERNÁT ÉLETE ÉS TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGA.

(1871—1943)

«A zsenének egyik legfőbb ismertetőjele az, hogy — örök tanítvány...»

Láng György.

Eltűnt körünkből egy kicsiny termetű, fürge mozgású, mosolygó arcú, csillogó kékszemű tudós, akiről csodálatos dolgokat tudtak és beszéltek mindenfelé. Hogy bámulatos ura az időnek: tanít, iskolákat látogat, üléseken vesz részt, de családi és baráti kapcsolatait is lelkiismeretesen ápolja. Hogy rengeteget olvas, roppant terjedelmű irodalmi munkásságot fejt ki, mások kéziratait utólérhetetlen gyorsasággal és pontossággal fésüli át és hatalmas, tudományos levelezést bonyolít le. Hogy széleskörű tudománya éppúgy felöleli a zsidóság és az iszlám szellemi termékeit, mint az európai irodalmakat; áttekinti a földkerekség mese-, monda- és legendakincsét; otthonos a filozófia és a pedagógia irodalmában; kitűnően ismeri a szépművészet alkotásait és kedvelt tudományágai közé tartozik a földrajz. Hogy cikkeit maga írja magyar, héber, német, angol és francia nyelven. Klagenfurtban németnek hiszik, amikor egy csoportnak — közöttük a múzeum igazgatójának — előadást tart a múzeum tárgyairól. Baráti körének egy francia nőtagja szerint úgy beszélt franciául, ahogyan a francia ember vasárnapon. Ha társaságban,

vagy felolvasáson megjelent zsakettjében — mert az etikettet is ismerte —, tisztelettel súgtak össze körülötte a beavatottabbak: ez Heller Bernát professzor.

I. Élete.

A Heller-család legalább két és fél évszázada él Magyarországon.[1] Az 1700-as évek már Turdossinban találják, ahol az ország egyik legelső kékfestő-üzemét alapítja. Egyik ága a kékfestésnél marad, a másik ága — amelynek leszármazottja Heller Bernát — földbérlő, majd földbirtokos lesz és főkép az árvamegyei Siroka község határában gazdálkodik. A családi hagyomány szerint vagy kétszáz éve a Hellerek törték meg a paróka-viseletet. Gyermekeik mellé vallási és világi oktatót vettek, akikkel télidőn Árvaváraljára költöztek be. Négylovas hintón jártak. Egyikük, Heller Bernát nagybátyja, Heller Gyula, aki a szabadságharcban mint alorvos szolgált[2] és Szlanicán a megye előkelőségének orvosa volt, felfedezi a híres polhorai fürdőforrásokat. A család később elszegényedett. Heller Vilmos, Heller Bernát atyja, botkitermeléssel keresi kenyerét és nősülése után a nagybiccsei szálló tulajdonosa is lesz. Felesége, Leimdörfer Katalin — anyai ágon Langfelder-sarj — Trencsén megyében gyökeres. Leimdorf és Langfeld (magyarul Vágagyagos és Vághosszúmező) Nagybiccsé-

[1] A család történetére vonatkozó adatokat dr. Heller Imre mérnök szolgáltatta.

[2] Bernstein Béla: A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók. Tábor-kiadás. Budapest, 1939. 223.

hez közelfekvő községek nevei. Itt éltek az anyai ősök II. József névadó rendelete idején. Ebből a házasságból született mint hatodik, legfiatalabb gyermek, Heller Bernát, 1871 március 16-án.[1] Szinte már a bölcsőben ismerkedik meg a magyar, német és tót nyelvvel — és a magyar érzéssel. Atyja csak zsinóros, magyar ruhában járt. Heller Bernát azt mondotta Trianon napján, hogy atyjának még haló porában is fájna, ha tudná, hogy nem magyar a föld, amelyben nyugszik. Korán veszítvén el szüleit (atyját 1890-ben, anyját 1897-ben) még bensőségesebben ragaszkodott három leány- és két fiú-testvéréhez, akik szellemben és jellemben mind kiválóak voltak.

Az elemit szülőhelyén, a nagybiccsei zsidó iskolában végezte 1877—1881-ig (öt évfolyamot négy év alatt). A III. osztályt Weinberger Salamon vezeti, aki egy nemzedékkel előbb Bacher Vilmosnak is volt tanítója. Az elemi fokon fejlődésére a legnagyobb befolyást Grünberger Fülöp gyakorolja, aki nemcsak az elemiben és a polgári iskolában tanította hittanra, hanem az iskolán kívül a talmud-tanulásba is bevezette finom pedagógiai érzékkel. Ez a vidéki zsidó tanító folytonosan képzi magát, érdeklődik az irodalom iránt, Graetzet, Steinthalt és Lazarust olvassa és héberül versel. Ha a rabbiszék betöltetlen, ő esket és temet.[2] Heller hálásan áldoz tanítója emlékének: «Grünberger Fülöp gyermekkoromnak volt vezetője, irányítója; ő képesített arra,

[1] Életrajzának megírásánál vezérfonalul használtam az 1938. jan. 11-ről keltezett önéletrajzi vázlatát (ezentúl: Önéletrajz).

[2] Freund Bernát, Izr. Tan. Ért. XLVII. 1922. 59.

hogy Bacher Vilmos prof. tanítványa lehettem ... Engem négy éven át oktatott bibliára, talmudra az iskolán kívül».[1] A középiskola négy osztályát szintén otthon végzi Freund Bernát nagyhírű polgári iskolájában 1881—1885-ig.

1885-ben saját elhatározására beiratkozik a budapesti Orsz. Rabbiképző Intézetbe, amelynek 1885—1895-ig tanulója, illetve hallgatója. 1890—1895-ig a budapesti Tudományegyetemet is látogatja, ahol három éven át a Bésán-ösztöndíjat élvezi. A fiatal szemináriista önképzőköri szereplésében döntően érdekes mozzanatok akadnak. Az 1889/90. évről feljegyzik,[2] hogy Arany Keveháza c. elbeszélő költeményét szavalta. Arany Jánoshoz való vonzódásának íme első megnyilatkozása az iskola padjaiban. Arany János egész életén át foglalkoztatja, értékes tanulmányainak egész sorát szenteli neki, halálos ágyán is olvastat magának belőle. 1890/91-ben [3] bírálja Lőwinger Adolf értekezését a hajadonfejűség rituális jelentőségéről. Érdekes ez szerző és tárgy szempontjából egyaránt. Három és fél évtizeddel később ismét ő bírálja Lőwinger egyik utolsó értekezését (Die Auferstehung in der jüdischen Tradition. Jahrbuch f. j. Volkskunde. I. 1923. 23—122.), bírálatát Lőwinger már nem olvashatta.[4] A tárgyról viszont ő írt cikkeket az Enc. Jud.-ba (III. 1071—1074. s. v. Barhäuptigkeit). Az 1893. március 12-én rendezett

[1] Heller, u. o. 59, 60.

[2] Vidor Pál: Az Országos Rabbiképző Intézet önképzőkörének története. Budapest, 1928. 17.

[3] U. o. 18.

[4] MGWJ. LXX. 1926. 495—496.

díszgyűlésen mint ifjúsági elnök felolvassa «Érintkezés az aggáda és a magyar népköltészet között» c. tanulmányát.[1] Aggáda-kutatásának első megnyilatkozása ez.

A szemináriumi évek a folytonos tanulás és készülés jegyében telnek el. Tanulótársai egybehangzó véleménye szerint fennkölt gondolkozású volt már diákkorában is. Magas erkölcsi és tudományos mértéket állított mások, magasabbat önmaga elé. Itt az iskolapadokban köt barátságot Hoffer Árminnal és Singer Bernáttal. Mindkettőt meg kellett gyászolnia. Hofferről többször nyilatkozott: «Fiatalságom barátja, öregségem kedveltje. Ifjúságunkban együtt tanultunk, öregségünkben együtt tanítunk tanházunkban, az Orsz. Rabbiképző Intézeten ... Ösvényeink elágaztak. Ő követte Isten útjait és a halácha négy rőfjét választotta magának, én beértem az aggádával. Az történt kettőnkkel, ami R. H. ijja b. Ábbával és R. Ábáhúval: Ő árult drágaköveket, én árulok aranyhímzést (Szóta 40a).»[2] «Amikor nekem is megnyíltak a felső tanfolyam kapui, nem hagytam nyugtot neked, míg meg nem magyaráztad, fel nem tártad a talmud szugjáit korai és kései magyarázataival egyetemben. Örök hálával emlékezem ifjúságunk szeretetére».[3] Singer Bernátra Rostand gondolatát alkalmazza: «Akit a szeretet megölt, az bizonyos az örök üdvösség felől».[4] Vallomást tesz róla, hogy «együt-

[1] Vidor: Id. dolg. 19.

[2] Emlékkönyv Dr. Hoffer Ármin ... 60. születésnapjára. Budapest, 1930. 3.

[3] A Blau Lajos Talmudtudományi Társulat Évkönyve. VI. 1940. Héber rész: 8.

[4] Mult és Jövő. VI. 1916. 324.

tes diákéveinktől gyászosan kora haláláig bepillantanom engedett eszményektől lángoló lelkébe ... Valósággal gyermekileg tudott örülni a Revue des Études Juives-beli dolgozataimmal, amikor pedig az arab irodalom terére tévedtem, sopánkodott, hogy Hágárért elhanyagolom az úrnőjét».[1]

A fiatal Heller egyéniségét és tudományos gondolkozását leginkább tanárai alakítják ki. «A Rabbiképzőnek már alsó tanfolyamában is legmélyebb hatással Bacher prof. bibliai előadásai voltak reám. Kaufmann Dávid németre, görögre tanított : tündöklő ékesszólással és szellemességgel megnyilatkozó bámulatos műveltsége tág szemköröket nyitott meg előttünk. Schill Salamon a nyelvtani érzékemet fegyelmezte. A felső tanfolyamon megint Bacher prof. מ"כ bibliatudományi előadásai kaptak meg. Hatása alatt állok ma is. Őt vallom ma is mesteremnek, a vallásos és tudományos lelkiismeret eszményének».[2] Első élménye a Rabbiképzőn Bacher személyéhez fűződik. «Fölvételi vizsgálatomon Deborah énekéből kérdezett ki. Én németre kezdtem fordítani, otthon úgy tanultam ; Bacher haragosan rámszólt, nem tudok-e magyarul?»[3] Kapcsolatuk már az iskolában is bensőségesebbé válik, mint tanáré és diáké : «Megdicsőült Bacher professzorom megtisztelt avval, hogy már mint diákot körébe, családjába is bevont. Kitüntetett avval, hogy lakásán részemre privátissimumot rendezett, amelyen együtt ol-

[1] Magyar Izrael. IX. 1916. 82., 84.

[2] Önéletrajz.

[3] Heller : Bacher Vilmos. Zsidó Plutarchos. II. 29.

vastuk a zsidó-arab írókat.»[1] Hatása kimutatható Heller szentírás-kutató irányában, szentírást-tanító módszerében (filológiai módszer) és az aggádához való vonzódásában. Számos helyen tett vallomást Heller erről a hatásról, első alkalommal doktori értekezésében, amelynek tárgyválasztásában is közrehatott Bacher. Bacher nevét idézve, így folytatja első jegyzetében : «El nem hallgathatom, hogy mikor e nevet idézem, csak önmagam tiltakozása mellett írom le érzelemnyilvánítás és jelző nélkül. Nekem e név, e személy több, mint számos munkának vagy helyesebben immár egy kis irodalomnak a szerzője. Azon ösztönzés és útbaigazítás, melyet e munka megírásánál részéről nyertem, nem az egyetlen és nem a legfőbb ok, mely engem iránta hálára és tiszteletre kötelez».[2] Még felengedettebben ad róla számot Bacher 50. születésnapjára szánt üdvözlő levelében : [3]

Igen tisztelt, nagyrabecsült Tanár Úr!

A tegnap átadott névjegyemen hiányzó p. f.-et látogatással akartam kipótolni. De elgondolom, Tanár Urat mint ostromolhatják jelenleg tisztelői ; azért egyelőre nem ismétlem meg kísérletemet, hanem levélileg csatlakozom az üdvözlőkhöz.

Mindig módot kerestem reá, hogy még némi tolakodással is jelezzem, mim volt nekem Tanár Úr ; nem lehetek oly könnyelmű, hogy ne kapjak a mostani alkalmon és hogy további 10 vagy 20 esztendeig lessem az ehhez hasonló jubileumot.

[1] Önéletrajz.

[2] Az evangeliumi parabola viszonya az aggádához. Budapest, 1894. 5.

[3] Hellernek 16 levele Bacherhez (1896 július 8—1912 nov. 7.) az Orsz. Rabbiképző Intézet kézirattárában található.

Érzem, hogy van némi jussom Tanár Úrhoz azon hűséges tanítványi érzelmeknél fogva, melyek állandóan eltöltenek. Már mint kis diák is ábrándoztam fölvonásvégi jelenetekről, midőn Tanár Úr elégedetten vállamat veregeti. Most is, midőn néha végzek valamit és még gyakrabban, midőn nem végzek semmit, elgondolom: mit szól hozzá Bacher professor! A Tanár Úrra való emlékezés mintegy alkotó része lett lelkiismeretemnek. Önzetlenül azt kívánom, legyen Tanár Úr legtöbb növendékével teljesebben és állandóbban megelégedve, mint velem, szilánkokra szakadt individuummal. Legyen Tanár Úrnak tanítói fáradozása éppoly sikeres, mint tudományos tevékenysége. Érje el a második jóbelt üdeségben, alkotó hatalomban és buzgóságban meg nem fogyatkozva, viszont eredményekben, méltó tanítványokban és követőkben sokszorosan meggazdagodva.

Életét arra szánta, hogy Isten megnyilatkozásait kutassa és értelmezze. Árassza az isteni igazság áldását a fejére még csodálatos munkásságának arányán felül is, meghallgatván azon imaszerű kívánságokat, melyekkel mesterére gondol

Budapesten, 1900. január 14-én. tanítványa

Heller Bernát.

Bacherrel való ideális kapcsolatára csak egyetlenegyszer esik árnyék rövid időre; fel kell említenünk mégis, mert irodalmi következménnyel járt. Ebben kapjuk magyarázatát, hogy miért hiányzik a leghűségesebb Bacher-tanítvány a Bacher 60. születésnapjára kiadott Emlékkönyv[1] munkatársai közül. Az árnyék az Emlékkönyv készülése idején vetődött oda. Hellernek két levele Blau Lajoshoz megoldja a rejtélyt,[2] kiderül be-

[1] Bacher Vilmos élete és működése. Kiadja dr. Blau Lajos. Budapest, 1910.

[2] Blau Lajoshoz intézett 13 levele (1909 dec. 11—1933 ápr. 26.) Blau Lajosné birtokában van; szíves engedélyével használtam.

lőle, hogy Hellernek kellett volna írnia Bacherről mint orientalistáról :[1]

Igen tisztelt Tanár Úr!

A nekem szánt föladatot, bár értékes megbecsülésnek érzem, nem vállalhatom. Azt mondhatnám, hogy Bacher professornak mint orientalistának méltatásához egy-két hét sehogysem elegendő, ha ez a méltatás nem hírlapírói szólamokkal, hanem az ünneplendőt valóban megillető tudományos lelkiismeretességgel készül. Ezt mondhatnám és ez tökéletesen igaz volna.

De t. Tanár Úrnak megtisztelő bizalma hozzám engem teljes őszinteségre kötelez. Nos hát, fájdalmas érzelmi változások lehetetlenné teszik, hogy részt vegyek ebben a vállalkozásban, amelynek elmaradását nehány hónappal ezelőtt még élénken sajnáltam és hibáztattam. Ugyanis az a meggyőződés tölt el és keserít el, hogy Bacher professor életének legnagyobb (valószínűleg egyetlen ilynemű) igazságtalansága reám sujtott le. Harmadfél évtizeden át ideálomként tiszteltem és evvel a tiszteletemmel tüntettem olyanok előtt, kiknek kedves volt és olyanok előtt, kiknek nem volt kedves, egyaránt. Mégis Bacher professor úgy bánt velem, mint az ellentábor egy objectumával hadviselés idején. Így a jubileum éve nekem ép csalódást és elkeseredést hozott.

Remélem, nyíltszívűségemnek nem az lesz a következése, hogy már most Tanár Úrnak hozzám való viszonyát is megváltoztatja, megrontja.

[2] בחם לבבי ובנקין כפי עשיתי זאת

Ebben az esetben semmi sem terheli az én lelkemet.

Igaz köszönettel bizalmáért, régi tisztelettel vagyok

Bpesten, 1909. decz. 11.

Heller Bernát.

[1] Ezt a méltatást Richtmann Mózes készítette el. Id. m. 148—158.

[2] Gen. XX. 5.

Blau találkozót közvetít. Heller boldogan fogadja:

Igen tisztelt Tanár Úr!

Módfölött jól esett mai levele. Örömmel és köszönettel fogadom szíves ajánlatát, olyan időszerűnek, chanukka-szerűnek érzem: számomra egy lerontott oltár újjá avatásáról van szó. Ezen a héten le vannak foglalva az estéim, de a jövő hét folyamán bátor leszek א"ה Tanár Urat fölkeresni.

Hálás tisztelettel

Bpesten, 1909. decz. 13-án. *Heller Bernát.*

Később helyrehozandó a mulasztást, ő ismerteti meg az olasz-zsidó közönséget a magyarnyelvű Emlékkönyvvel[1] Chajes megelégedésére.[2]

Egyetemi tanulmányait Goldziher és Kármán irányítják. Goldziher hatása alatt foglalkozik iszlámtudománnyal, Kármán buzdítására pedagógiával. «Legodaadóbb hallgatója Goldziher Ignác מ"כ magasrendű előadásainak voltam, a mellett Kármán Mór etikai és pedagógiai kollégiumainak ... Egyetemi tanáraim közül Goldziher Ignác szabta meg leginkább irányomat».[3]

Goldziherhez való ragaszkodásáról tanúságot tesznek levelei.[4] «Két év mesgyéjén visszatekintve a megelőzőre, nem tudok élő embert, aki annyira lekötelezett volna,

[1] Rivista Israelitica. VII. 1910. 32—37.

[2] Chajes Firenzéből 1910. III. 4. kelt lapjában írja Blaunak: «Herzlichen Dank für die Besorgung einer Besprechung der Bacher-Festschrift. Vorgestern habe ich sie von Herrn Dr. Heller — die ich direkt danke — erhalten».

[3] Önéletrajz.

[4] Goldziherhez írt 37 levelét (1900. május 31—1919. szept. 24) a M. Tud. Akadémia őrzi Goldziher-szobájában.

mint mélyen tisztelt Tanár Úr el nem apadó tanítói, szinte atyai jóindulatával.» (1916. szept. 27.)[1] «Tegnap, csütörtökön, már kívül is lakat zárta el előlem Tanár Úr dolgozó szobáját, számomra a föld egyik legáhítatosabb helyét». (1917. május 11.) «Életem legnagyobb nyereségei közé számítom, hogy Tanár Úr oly közel enged, oly közel visz önmagához. Büszke vagyok reá, hálás vagyok érte.» (1917. szept. 16.) «Ami egyebet adott nekem az élet, azt, úgy érzem, megszolgáltam, keményen megszolgáltam. Érdememen fölül a Gondviselés kegye egy kitüntetést, egy áldást juttatott nekem: azt a benső kapcsolatot, amely Tanár Úrhoz fűz, s amelyet megköszönni talán tudok, meghálálni bizonynyal nem.» (1918. május 23.) Goldziher örök tanítványának vallja magát, amit külsőleg azzal is dokumentál, hogy résztvesz óráin a mester haláláig. Háláját irodalmi művekkel rója le. Goldziher 60. születésnapjára Emlékkönyvet szerkeszt (Keleti tanulmányok. Budapest, 1910) hazai és külföldi tudósok bevonásával. Magyarra fordítja Vorlesungen über den Islam. Heidelberg, 1910. c. művét; Goldziher elismeréssel adózik a «fordító gondos munkájának».[2] Élete főművét Goldzihernek ajánlja «mélységes hálával». Az Előszóban hálájának tárgyi magyarázatát adja: «Munkám folyamán sűrűn lesz kötelességem, hogy beszámoljak arról

[1] Goldziher hasonlóképp viszonozza ragaszkodását válaszában: «Jól esik tudnom, hogy egy etikai és tudományos tekintetben nemcsak tőlem nagyrabecsült férfiúnak — habár e hatást szokott szerénységgel túlozza — valamije lehettem». (1916. szept. 30.)

[2] Goldziher Ignác: Előadások az iszlámról. Fordította Heller Bernát. Budapest, Akadémia, 1912. VIII.

az okulásról, amelyet Goldziher professor műveinek köszönök. Ámde ez a tartozás elenyészik ahhoz a hálához képest, amelyre személyes oktatása, vezetése kötelez».[1] A német átdolgozás küszöbén hasonlóan ír: «In pietätsvoller Erkenntlichkeit huldige ich dem Andenken meines verklärten Meisters, Prof. Goldzihers, der dieses Werk angeregt und gefördert hatte».[2] Leghatalmasabb emléket azzal állít mesterének, hogy az École Nationale des Langues Orientales Vivantes kiadásában közzéteszi Goldziher irodalmi munkásságának bibliográfiáját, a magyarul megjelent munkáknak francia kivonatával — a külföld számára így hozzáférhetővé téve az eddig ismeretlen anyagot.[3] A külföldi kritika ezt kiemeli: «Heller hat mit dieser unentbehrlichen und mit hingebender Sorgfalt durchgeführten Arbeit aufs neue das Andenken seines grossen Lehrers geehrt; ... entnimmt man aus diesem Buche die bedrückende Tatsache, dass ein sehr grosser und bedeutsamer Teil von Goldzihers Lebenswerk der internationalen Forschung bis zum heutigen Tage dadurch völlig unbekannt bleiben musste, dass er nur in ungarischer Sprache ans Licht getreten ist».[4]

Kármán egyéniségével, tanítóerejével, szelleme sokszínűségével hatott irányítóan Heller pályájára. Aki érintkezett Kármánnal, hatása alá került. Marczali

[1] Az arab Antar-regény. Budapest, Akadémia, 1918. VI.

[2] Die Bedeutung des arabischen Antar-Romans für die vergleichende Litteraturkunde. Leipzig, 1931. 4.

[3] Bibliographie des Oeuvres de Ignacé Goldziher. Paris, MDCCCCXXVII.

[4] H. H. Schaeder, OLZ. XXXI. 1928. 117.

Henrik úgy jellemezte Kozma Sándor előtt Kármánt, hogy a «legkülönb ember Magyarországon». Kozma Sándor viszont ebben foglalta össze Kármánról való vélekedését : «Ez nem az élcelő zsidó, nem is a szépirodalmi zsidó, hanem igazi bölcs a legjavából, milyenhez még nem volt szerencsém».[1] Kevesen érezték át annyira Kármán értékét és szellemének nagyságát ; kevesen értették meg annyira tanítását ; kevesen fájlalták annyira életének csalódásait, mint éppen Heller. Korai tanulmányain erősen érezhető a Kármán-hatás. Egyik érett zsengéjének elején erről hitet is tesz : «‚Íme tőled való minden és a tiédből adunk néked', e vallomással, e hódolattal kell az itt közzétett cikket bevezetnem, melynek csak aláírója, legfeljebb megírója vagyok, de nem szerzője. A tárgyalásért, az idomításért nekem kell felelnem, de a mi a tartalomban paedagogiai belátás és erkölcsi átérzés műve, nem az én érdemem».[2]

Heller 1894-ben teszi le a bölcsészetdoktori vizsgát s 1896 február 24-én avatják rabbivá. A rabbivizsga nálai nem jelent megállást, még ezévben május 29-én tanár, oklevelet szerez német és francia nyelv- és irodalomból 1899 május 25-én kiegészítő oklevelet a latinból.

Már tanári alapvizsgálata alapján Beöthy Zsolt azt ajánlotta Hofer Károlynak, hogy vegyék fel tanárnak az V. kerületi (Markó-utcai) reáliskolába. Az ajánlatot Heller nem fogadja el, előbb be akarja fejezni tanulmányait. 1895/1896-ban ösztöndíjas rendes tagja volt

[1] Marczali Henrik: Emlékeim. Nyugat. XXII. II. kötet. 1929. 30.

[2] Goethe Iphigeniájának ethicuma. Kármán-Emlékkönyv. Budapest, 1897. 292.

a Tanárképző Intézet gyakorló főgimnáziumának. Vezető tanára Volf György igazgató, irányítója Kármán Mór. Erről a szerény, de határozott modorú, megmagyarázhatatlan tekintélyű, szép szőke szakállú és jó humorú gyakorló-tanárról vonzó képet rajzol a közös emlékek melegén át Sebestyén Károly. «Kevesen voltunk, mindössze tizenketten, kocák. De egyértelmű volt köztünk a nézet, hogy Heller Bernát messze meghaladja tudása gazdagságában, gondolkodása módszerességében, képzettsége mélységében az egész társaságot ... Heller elsősorban Kármánhoz csatlakozott. És nekünk a *dii minorun gentium* kis csoportjának semmi sem volt olyan fontos és döntő, mint Kármán nézete. Kármánt valósággal imádtuk. És amikor láttuk, hogy Kármán milyen sokra tartja tanítványát, mi is Kármánon keresztül tiszteltük, szerettük fiatal körünk legfényesebben ragyogó csillagát».[1]

Tanári oklevelének megszerzése után — tanulmányai tökéletesbítéséért — 1896 nyarán Párisba megy és az Alliance Française nyári tanfolyamán megszerzi a Diplôme supérieur-t. Erről a tanfolyamról a nyilvánosságnak is beszámol: «július és augusztus végén írásbeli és szóbeli vizsgák folynak, melyek eredményeképen elemi, illetőleg felső oklevelet állítanak ki a vizsgázottaknak; az elemi oklevél bizonyság a hallgató francia ismereteiről, a felső arról, hogy a franciát külföldön tanítani képes».[2] A tanfolyam más irányban is szélesíti

[1] Sebestyén Károly: Emlékeimből. Heller-Emlékkönyv. Budapest, 1941. 274, 275.

[2] Magyar Paedagogia. V. 1896. 541. A tanfolyamról hírt ad még: Pester Lloyd. XLIII. 1896. Nr. 237.

látogatóinak ismereteit : «a hallgatóságot csoportokban a francia művészet emlékeihez vezették és velük az építészet, szobrászat és festés fejlődését szemléltették».[1]

Bacher ajánlása utat nyit neki a francia-zsidó tudósokhoz, amint számot ad róla egy levelében Bacherhez : «Azon fogadtatás, melyet Tanár Úr sorai számomra készítettek, kötelességemmé teszi, hogy megköszönjem és hogy róla számot adjak. Israel Lévi rémségesen komolyan vette Tanár Úr ajánlását ; ő figyelmeztetett az Alliance Française vakációi előadásaira, melyek kizárólag külföldi tanároknak szólnak ; ez útbaigazítással jóformán igazi tartalmat adott ittlétemnek. Minthogy Párisban csak futólag lehettünk egymással, nyári tartózkodó helyére hívott meg, ahol a vasútnál ő és Schwab, a Bibliothèque Nationale őre, fogadtak ... Tanár Úr ajánlása folytán a zsidó tudomány és a párisi rabbiság société-je megnyílt volna előttem, ha először is az említett nyári előadások le nem kötnének ... a seminarium directora túlzó nyájassággal fogadott és bemutatott Lambertnek, kinek előadásait is hallgattam; azonfelül S. Kahen-nel is megismerkedtem ott». (1896 júl. 8.) Szinte habzsolja Párisban a látni- és tudnivalókat. Feljegyzései és cikkei mutatják, mi minden érdekelte Párisban. Gondos jegyzeteket vezet színházi látogatásairól. Egy terjedelmesebb kézirata ezt a címet viseli : «Nyári esték párisi színházakban». Beszámol többek között a Comédie Française Hamlet- és Oedipus király-előadásáról. Ilyen találó megfigyelés olvasható benne : «Természetesen Oedipus király és Hamlet közt

[1] Magyar Paedagogia. V. 1896. 549.

akkora a különbség, mint az antik és a modern lelki élet közt».

Kiváltkép az oktatásügy érdekli itt is. Résztvesz a középiskolai nagy ünnepen, amelyet a középiskolások versenye előz meg (a hazai «országos középiskolai tanulmányi verseny» őse).[1] Éber figyelme kiterjed a párisi antiszemitizmus és éledő cionizmus megnyilvánulásaira.[2]

Azontúl a szünidőt többnyire külföldön tölti. A pompás könyv- és kézirattárak, a francia kultúra Párisba vonzzák 1898, 1899 és 1900 nyarán is. 1900 nyarán megtekinti a párisi világkiállítást, a magyar közönségnek hírt is ad vérszegény zsidó anyagáról.[3]

1897 nyarán Berlinbe megy. Megismerkedik a berlini zsidó egyetemi hallgatók életével, különböző segélyező, sport- és kulturális egyesületeikkel, amelyek felkeltik benne a kívánságot, hogy «ami bevált, az ország és idő határain túlterjedjen.»[4] Hallgatja Wilamowitz-Moellendorff báró előadásait. A Hochschule óráit is látogatja, különös érdeklődéssel a Schreiner Mártonéit. A Hochschule hallgatóival való beszélgetései során alkalma van meggyőződnie arról, hogy mennyire szerették a tragikus sorsú Schreinert tanítványai. Sorra járja Berlinben is a múzeumokat s felhívja a figyelmet Kaulbach bibliai és zsidótárgyú festményeire a kis Kaulbach-gyüjteményben.[5]

[1] Magyar Paedagogia. VI. 1897. 325—329.
[2] A Jövő. I. 1897. 6. szám.
[3] IMIT Évkönyve. 1902. 229—242.
[4] A Jövő. I. 1897. 40. szám.
[5] A Jövő. I. 1897. 14. szám.

Még gyakorló főgimnáziumi évében többfelé hívják tanárnak, végül a budai II. kerületi állami főreáliskola meghívását fogadja el. Itt tanít 1896—1919-ig franciát, németet, néha magyar nyelvet és irodalmat, sőt magyar történelmet is. Heller ragaszkodik vallásos életelveihez, szombaton nem ír és óráit áttéteti más napokra. Mikor «rendes tanárrá való kinevezése soron volt, a minisztériumban megkérdezték, szándékszik-e vallásos kikötéseitől, melyek a tanításban gátlók lehetnének, elállani. Heller teljes határozottsággal hangsúlyozta előbbi álláspontjának megtartását és avval a tudattal távozott, hogy vesztett ügye van . . .»[1] De csalódott. Néhány nap mulva az újságban olvasta kinevezését. Jellemben, tudásban, módszerben a tanár mintaképe. Szigorú, de alaphangja a szeretet, amelyet diákjai viszonoznak. A frontról küldött tábori lapok kötegein mérhető tanítványainak szeretete. Nem maradt elismerés nélkül tanári pályája a reáliskolában. A magyar kir. honvédelmi minisztérium ismételten mellé osztotta be azokat a tiszteket, akiket a honvédreáliskola tanáraivá képeztetett ki.

Megvalósította a Példabeszédek könyvének tanácsát (XXIV. 27): «Készítsd el odakünn munkádat és intézd el azt a mezőn; azután építsd fel házadat». Miután munkamezőt talált, megvetette családi életének alapját. 1901. július 2-án házasságot köt Halász Etelkával, Halász Náthánnak, a Pesti Izr. Hitközség polgári leányiskolája igazgatójának leányával. Példát ritkítóan megértő és boldog házasságukból három gyermek

[1] A Jövő. I. 1897. 48. szám.

születik: dr. Neményi Pálné dr. Heller Aranka (meghalt 1939-ben Petersfieldben); dr. Heller Vilmos sebész és dr. Heller Imre mérnök, a Pesti Izr. Hitközség gépészeti ipari középiskolájának tanára. Mindketten szakírói munkásságot fejtenek ki.

1919-ben a megalakult pesti zsidó fiú- és leánygimnázium meghívja igazgatójának. 1919—1920-ig mindkét gimnázium igazgatója, 1920—1922-ig egyedül a fiúgimnáziumé és mindkét intézet kurátora. Első feladatául megalkotja az új iskola Szervezeti Szabályzatát és Tanításterveit Stern Ábrahám és Waldapfel János közreműködésével, majd a gimnáziumi vallásoktatás különleges tantervét Frisch Ármin, Stern Ábrahám, Waldapfel János és Widder Salamon segítségével. «Emelkedett szellem hatotta át egész működését, emelkedett szellem hatotta át az egész iskolát ... Munkánkat, az iskola minden megnyilatkozását hagyományos zsidó vallásos szellem hatotta át. Felkutatta, megállapította azt az értékes ismeretanyagot, a zsidó szellem értékes alkotásait és a zsidó szellem megértéséből fakadt értékes szellemi termékeket, melyeket a zsidó gimnáziumban folyó tanításnak fel kell ölelnie. Munkájában fáradhatatlan, munkabírásában és lelkességében utolérhetetlen volt.»[1] 1922. augusztus 30-án elmondott búcsúbeszédében összefoglalja azokat az elveket, amelyek igazgatása alatt iskolájában érvényesültek és amelyeknek továbbra is érvényesülniök kell:

[1] Fuchs D. Rafael: Heller Bernát jubileuma. A Pesti Izraelita Hitközség Gimnáziumának... Évkönyve az 1940—1941. iskolai évről. Budapest, 1941. 13.

«a) Minden gyermek külön egyéniség, külön érték, külön feladat mindannyiunknak.

b) Minden tanár teljesen az iskoláé. Minden ereje, minden munkája, minden ambíciója az iskoláé. Tekintet nélkül arra, hogy mások is megteszik-e vele szemben kötelességüket, a tanár a maga teljességével tartozik az iskolának.

c) Minden tanár egészében a zsidóságé. Ez azt jelenti, hogy kötelessége megismerkedni a zsidósággal: meg kell ismernie a zsidóságot, ezt a hatalmas történeti folyamatot, eddigi alakulásában, hogy jövő alakulásához hozzájárulhasson;

d) meg kell ismernie a zsidóságot és ha megismerte, le kell vonnia a következményeket a maga életére, a maga gyakorlatára egyfelől, másfelől tiszteletben tartja és semmiképpen nem gátolja tanítványainak legteljesebb vallási gyakorlatát.

e) A zsidó erkölcs és erkölcsi szolidaritás egyformán kötelező mindenkire.

f) Minden tanár beleolvad abba a nagy feladatba, hogy előkészítjük a jövő nemzedéknek megújhodását és megtisztulását. Ebből az iskolából fog kiindulni nagy mértékben a regeneráció: a miénknél erősebb, egészségesebb, nagyobb nemzedéket akarunk nevelni».[1]

Működése irányítólag hat a gimnázium vallásos életének kialakítására: «A gazdagabb vallástani oktatás gyarapítja a vallásos tudást, bensőbbé teszi a vallásos érzést. A vallásos gyakorlatra istentiszteletünk nevel».[2] Része van az istentisztelet megszervezésében, amely folytonosan igénybeveszi a gyermekek tevékenységét. A mellett rajta van, hogy kifejlessze iskolája tanulóinak szociális érzékét. «Segítő készségre is úgy neveltük ta-

[1] U. o. 14—15; Goldberger Salamon, Izr. Tan. Értesítő. LXVI. 1941. 27.

[2] A Pesti Izraelita Hitközség alapítványi főgimnáziumának Értesítője az 1921—1922. iskolaévről. Budapest, 1922. 8.

nítványainkat, hogy ezt elsősorban egymás iránt tanúsítsák. Jobbmódú tanulóink szívesen látták maguknál vendégül a szegényebb sorsúakat : jóval több volt (az 1921/22. évi Értesítő tanúsága szerint), aki fölajánlotta az ebédet, mint aki elfogadta. Gyakori volt a meghívás széderre.»[1]

Amikor döntenie kellett, hogy «a fiú- vagy a leánygimnázium igazgatói állását tartsa-e meg, megindult a nagy versengés a két iskola tanárai között Hellerért.»[2] Akkor a fiúgimnáziumot választotta. A Rabbiképző katedrájáért azonban otthagyja életének e — talán legzavartalanabb — munkakörét. Rabbiképző-intézeti tanárságának előtörténete van. Bacher halála után tanszékének betöltése tárgyában 1914-ben a Vezérlőbizottság Krausz Sámuellel, majd Perles Félix königsbergi rabbival kezdett tárgyalásokat — eredménytelenül. Az év októberében Wellesz Gyula óbudai főrabbinak ajánlja fel a tanárságot Mezey Ferenc és Blau Lajos, — M. Liber párisi főrabbi pendíti meg ezt a megoldást[3] — de Wellesz, hivatkozva az óbudai rabbiállással járó nagyobb javadalmazásra és arra, hogy nem érzi magát képesnek a tanszék betöltésére, elhárítja magától. «Rövid időre rá, újabb tanácskozás alapján, dr. Bánóczi József vezérlőbizottsági előadó, dr. Mezey Ferenc elnök megbízásából, hasonló módon megkínálta a tanszékkel dr. Heller Bernát neves fő-

[1] Heller, OMZSA-Naptár az 5702. (1941—1942) évre. 78.

[2] Kandel Sámuel : Heller Bernát. A Pesti Izraelita Hitközség Leánygimnáziumának... Évkönyve az 1942—1943. iskolai évről. Budapest, 1943. 6.

[3] Scheiber, Mult és Jövő. XXXI. 1941. 28.

városi tanárt, intézetünk egykori jeles növendékét, de szintén eredménytelenül : a kért két napi meggondolási idő után az anyagiak nélkül a dr. Welleszéhez hasonló választ adott. Mikor ennek megtörténte után látogatásával megtisztelt és vonakodásának okát megismételte, hasztalanul iparkodtam őt maga felől más véleményre bírni».[1]

1922-ben Mezey Ferenc rábeszélésére elfogadja a Rabbiképzőn Bacher Vilmos felkínált bibliai tanszékét, «mint becsületes epigón lelkiismeretesen követve a nagy mester irányát, eszményi példaadását».[2] Az az évtized (1922—1931), amelyet rendes tanári minőségben tölt el, a Rabbiképzőnek kétségtelenül egy újabb fénykorát jelenti. Bacherrel (megh. 1913) eltávozik a nagy triász utolsója. Az ő halálát követő évtizedben hanyatlás mutatkozik. Heller működése indítja meg az új fejlődést. Az ifjabb rabbi- és tudósnemzedék legkiválóbbjai Heller-tanítványoknak vallják magukat. Komoly munka folyik ő alatta a Rabbiképzőn. Óráit lelkiismeretesen látja el. Tekintélyes anyagot végez és követel. Az alsó tanfolyamon Szentírásból a B. csoportban az 1925/26. tanévben a Kis prófétákból elvégzi az első tízet ; az 1927/28. tanévben az A. csoportban az egész Példabeszédek könyvét, hozzávéve Józsuát és a Bírákat ; az 1928/29. tanévben az A. csoportban az első hetven Zsoltárt és a Bírák tíz fejezetét ; az 1929/30. tanévben a B. csoportban I. Jesáját ; az 1930/31. tanévben ugyanitt II. Jesáját és Jeremiás I—XIII. fejezetét. A felső

[1] Blau Lajos : Pro domo. MZsSz. XXXII. 6.*

[2] Önéletrajz.

tanfolyamon egy esztendő folyamán pl. előadja Szentírásból Cefánját, Hággájt, Zechárját, Máleáchit, Dánielt és a Krónikákat (1922/23), más évben Jóbot és a Siralmak könyvét (1924/25). A komoly munkát jellemezhetik a magasabb színvonalú disszertációk, amelyek magukon viselik Heller ellenőrző tekintetének nyomait, hálásan emlékezvén meg a mester tárgyajánlásáról, segítségéről, könyveiről, adatairól, javításairól.

Munkáját, odaadását nem kíséri a megszolgált elismerés. Mezey Ferencnek, az Orsz. Iroda akkori elnökének többszöri felszólítása után többízben, utoljára 1931. február 24-én, tanári szolgálata 35. évében, folyamodik a VKM-hoz az V. fizetési osztályba való kineveztetéséért: «A sérelem voltaképp már első kineveztetésemmel kezdődött. 23 évi középiskolai tanárkodás, 3 évi középiskolai igazgatóság után a VI. fizetési osztály legutolsó fokába neveztek ki. Még ha középiskolai munkásságomat folytattam volna is, a VI. osztály középső fokát remélhettem volna. Főiskolai tanár létemre tehát a középiskolainál alacsonyabb díjazást kaptam... Pedig én a magyar főiskolai tanárnak hivatását nemcsak az előadóteremben, hanem az irodalmi nyilvánosság előtt is igyekezem betölteni. Irodalmi munkásságommal igyekeztem becsülettel képviselni a magyar tudományosságot a külföld előtt is». Ismételt kérése sem talál meghallgatásra s ezért 1931. július 1-én nyugalmaztatásáért folyamodik: «Most pedig, ámbár az Isteni Gondviselés kegyelméből a Szentírással én is mondhatom: ‚mint erőm egykor, olyan az erőm most', nem érezvén magamat tanításra kevésbbé hivatottnak, mint pályám indulóján; ámbár eszményi a kapcsolat növendékeim közt és közöttem;

ámbár kitűnő összhangban tudom magam tanártársaimmal, mégis tanári pályámnak keserűségei elől, melyeket, ismétlem, sem növendékeim, sem jelenlegi kartársaim sohasem szereztek, visszavonulok tudományos munkásságom bástyájára.»

1931. dec. 1-én nyugalomba vonul, de rádöbben, hogy iskola és tanítás nélkül nem tud élni. «Nekem az iskola az, ami halnak a víz, embernek a levegő, zsidónak a Tóra, szóval az élet eleme: Iskola!... Amidőn egy időre elszakadtam az iskolától, sorvadásnak indultam.»[1] Kérelmére reaktiválják és 1933. február 1-én mint nyug. rendes tanár óraadó tanári minőségben átveszi a Rabbiképző alsó tanfolyamán a Szentírás tanítását. Az 1935/36. iskolai év elején azonban «a tanítás körén túl eső okokból»[2] meg kell válnia az Intézettől. Barátai, hogy megmentsék Heller romló egészségét és munkakedvét, egyéniségének megfelelő munkakört keresnek számára: a Budai Izr. Hitközség tanulmányi felügyelőjének hívják meg és ez a munkakör számára «az életnek megmentését, az életnek meghosszabbítását, főként pedig az életnek tartalommal telítését jelenti».[3] Tanít, ellenőrzi a vallástanítást, átszervezi a hitoktatást a budai zsidóság áldására és örök büszkeségére. Van abban mégis valami fájó, hogy Magyarország legkiválóbb szentíráskutatója elemi iskolai hitoktatást ellenőriz és kereskedelmiben tanít hittant. Érdemes rajt' egy kicsit tépelődni. Tépelődé-

[1] Heller Bernát jubileuma. A Budai Hitközség ünnepe. (1941.) 36.
[2] Önéletrajz.
[3] Heller Bernát jubileuma. 36.

sünket az ő szava enyhíti: «Európai zsidó tudósra rossz csillagok járnak . . . Zsidó tudós osztozik a közös zsidó sorsban: אשרי המחכה[1] (Levele hozzám 1941. XII. 13.)

Igazságtalanok volnánk azonban, ha azt állítanók, hogy az élet mostoha volt irányában. Élete nem szűkölködik kiemelkedő mozzanatokban. Goldziher a Tudományegyetemen a sémi filológia lectorának ajánlotta s «csak a közéletnek megzavarodása gátolta meg szándéka megvalósítását.»[2] Az Encyclopaedia Judaica vállalata meghívja, hogy költözzék Berlinbe és lépjen be a szerkesztőségbe. Balogh Jenő, a M. Tud. Akadémia akkori főtitkára, belevonta őt az Akadémia Goldziher-szobájának megalkotásába (1931—1933). A Goldziher-szoba megnyitásának napján Németh Gyula, egyetemi ny. r. tanár, felszólította, habilitálja magát a bölcsészeti fakultáson, hogy mint rendkívüli tanár képviselje a sémi filológiát és vezesse a szigorlatokat. «Az egyetemen kitört zavargások meggátolták ennek a tervnek is megvalósítását.»[3] A M. Tud. Akadémia Néptudományi Bizottsága 1931-ben, Keleti Bizottsága 1935-ben meghívott tagjának választja.

A maradéktalan elismerés azonban csak élete alkonyán sugározza körül, 70. születésnapján. 1941. március 16-án a Budai Izraelita Hitközség iskolaszéke ünnepi ülésén barátai, tanítványai és tisztelői hódolnak előtte.[4]

[1] Dán. XII. 12.

[2] Önéletrajz.

[3] U. o.

[4] A felemelő ünnepség leírása, a beszédek szövege megtalálható e kiadványban: Heller Bernát jubileuma. A Budai Hitközség ünnepe. Kiadja: A Budai Izraelita Hitközség.

«‚A nem-továbbat már elértem én,' — a mai nappal, a jelen órával elértem életem csúcspontjára» — mondotta sejtelmes előérzettel válaszbeszédében. Ez alkalomra többnyelvű, közel 30 íves Emlékkönyv jelent meg tiszteletére, amelyben a hazai és külföldi tudomány 42 neves képviselője hozta elébe tudós ajándékát.[1] Löw Immánuel is fel akart utazni az ünnepségre. «Most készülő könyvem az ásványokról szól. Első kötete a fémeket tárgyalja és ennek első cikkének rövid kivonatát az antimónról[2] küldöm üdvözletül, mint legújabb fölfödözésemet, mert tudom, hogy egy kis «tórát», újat, szívesen fogad ... Szerettem volna ünneplésében részt venni, de feleségemet nem engedi az orvos útra kelni ebben a rossz időjárásban. Szerettem volna Önnek felolvasni ezt a kis mutatót, mint valamikor Goldziherünk dékán korában a Färberpflanzent.» (Levele 1941. III. 12-ről.) A jubileumi évben méltató cikkek egész sora foglalkozott személyével, amely sokszor megsebzett lelkére gyógyír volt.

Vajha testének is találhattunk volna ilyen gyógyírt! 1942. végén gyilkos kór támadja meg és hónapok alatt végez vele. Utolsó napjáig olvasott, dolgozott betegágyán, a Zsidó-kórházban, küzdött szelleme a test elerőtlenedése ellen. 1943. február 26-án reggel örökre lehúnyta szemét.

Temetésén, február 28-án, a magyar zsidóság leg-

[1] Jubilee Volume in Honour of Prof. Bernhard Heller on the occasion of his seventieth Birthday. In collaboration with his friends, admirers and pupils edited by Alexander Scheiber, Ph. D. Budapest, 1941. 326+132.

[2] MZsSz. LVIII. 1941. 167—176.

előkelőbbjei állták körül koporsóját a farkasréti temetőben.[1] Dr. Benoschofsky Imre gyászbeszéde után dr. Csobádi Samu a Budai Izr. Hitközség, dr. Vidor Pál az újlaki zsinagóga és a gyászoló család, dr. Szegő Miklós az Orsz. Rabbiképző Intézet Vezérlőbizottsága, dr. Dercsényi Móric az Intézet tanári kara, dr. Szemere Samu az IMIT, dr. Fuchs D. Rafael a zsidó fiúgimnázium, dr. Scheiber Sándor a tanítványok,[2] dr. Gyulai Noé Hugó a Toldy Ferenc reáliskola «Volt iskolatársak egyesülete», dr. Renk Félix az egykori reáliskolai tanítványok, dr. László István a Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége, dr. Krishaber Béla a rokonság gyászát tolmácsolta.

Sírkövén ott fog ragyogni az a mondat, amely önéletrajzi vázlatának mottója és zárósora s amely legjobban fejezi ki csalódott lelkének hívő megnyugvását:

(Jes. XLIX. 4.) אכן משפטי את ה" ופעלתי את אלהי

«Istennél az igazság, az én igazam is, az ő kezéből veszem pályám bérét.»

Az igazságért vállalt küzdelmeit azonban Gyóni Géza két sorába tömöríteném[3]:

...harcok verték fel hírét,
De csak a béke katonája volt.

[1] A gyászbeszédek kivonatát közli «A Budai Izraelita Hitközség tudósításai és meghívói» 1943. áprilisi füzete.

[2] Scheiber Sándor: Eliezer tanítónk négy bizonysága. Dunaföldvár, 1943.

[3] Gyóni Géza: Sírvers. Összes versei. Budapest. Harmadik kiadás. (1942.). 300.

II. Tudományos munkássága.

Heller Bernátot széleskörű iskolázottsága a szokottnál szélesebb kutatási területre képesítette. Mint zsidó teológus átbúvárolja a Szentírást és a zsidóság irodalmát; mint keleti nyelvész belemélyed az arab nyelvbe és irodalomba, valamint az iszlám vallástörténetébe; mint a német, francia és latin tanára kiválóan ismeri az ókori klasszikus és a középkori német és francia irodalmat. Ennek a széleskörű tudományos munkásságnak akarjuk kiemelkedőbb eredményeit felvázolni.

1. Bibliatudomány.

Bacher példája, hatása irányítja tanítványait érdeklődési körük kialakításában. Irányítja Hellert is, amikor a bibliatudomány művelőjévé szegődik. Idegen nyelven megjelent első nagyobb dolgozata e körbe vág: Szaádja Gáonnak a Példabeszédek könyvéhez írt kommentárját elemzi és kimutatja forrásait. Több jelentős megfigyelése közül csak egyet említünk fel. Rámutat arra, hogy Szaádja a IX. fejezetben és a XXIV. 21-ben a dahrijún-szektával [1] polemizál (ez a szekta tagadásba veszi az Egyistent, a világteremtést és tanítja az idő és anyag öröktőlvalóságát). Szaádja még három más művében polemizál vele.[2] Más zsidó dahrijún-polemikus eddig nem volt ismeretes. Annál érdekesebb, hogy leg-

[1] REJ. XXXVII. 1898. 229.

[2] Goldziher, Handwörterbuch des Islam, Leiden—Leipzig, 1941. s. v. Dahriya. 88.

újabban előkerült Száhl b. Mácliáh Exodus-kommentárjának egy részlete, amely tájékoztat, milyen arányban hódított a dahrija a zsidóságban. Kiterjeszkedik szertartásainak ismertetésére is (sírlátogatások).[1]

Jákob és Ézsau versengését az elsőszülöttséggel járó áldásért mesetípusnak fogja fel, amely az ügyes, szerencsés legfiatalabb fiúról szól. Feltevését bámulatosan találó három afrikai párhuzammal támogatja. Az első — Delafosse lejegyezte — szudáni párhuzamban szembetűnően hasonlóak a motívumok, szinte a szavakig megegyezőek: «Ó én fiam, — szól az apa — hangod aDiabe hangja, tested azonban a Khine-é . . .»[2]

Szentírással foglalkozó tanulmányai rabbiképzőintézeti tanításából nőnek ki. Leleplezi Jesája próféta előadásának egyik sajátosságát: amikor a tőle ostorozottakat megszólaltatja, velük mondatja el saját lesujtó ítéletét. Legtalálóbb példa rá a III. 6. Az anarchiától megborzadt nép megragad valakit: «Neked ruhád van, légy te a fejedelmünk, legyen ez az omladék a te hatalmadban.» Ezzel ugyan nem lehet valakit az uralom vállalására csábítani. A nép מכשלה «omladék» helyett ממשלה «hatalmat» mondhatott. Tanulmányát ezzel vezeti be: «Rabbiképzőnk bibliatanításának műhelyi munkájából mutatok be valamit.»[3]

Zechárja könyvét tárgyalja hallgatóival. «Megvitatásunk egyik-másik eredménye elbírja az irodalmi nyil-

[1] J. Mann: Texts and Studies. II. Philadelphia, 1935. 87—88.

[2] Ethnographia. XXVII. 1916. 241—244; ZAW. XLIV. 1926. 317—320., XLV. 1927. 155.

[3] Jubileumi Emlékkönyv dr. Blau Lajos... jubileuma alkalmából. Budapest, 1926. 198.

ványosságot.» Zechárja könyvének IX—XIV. fejezetét a benne festett vallástörténeti viszonyok alapján makkabeus időkből (i. e. II. sz.) eredezteti. Érintkezéseket vesz észre a készülő haláchával és aggádával.[1]

Schopenhauer szerint a Biblia felelős azért, hogy mindazokat a természetes életjelenségeket, amelyek embernél-állatnál közösek, s amelyek ember-állat természetének azonosságát legközvetlenebbül bizonyítják, mint evés, ivás, terhesség, születés, halál, holttest és több hasonló, egészen más szavakkal jelöli állatnál, mint embernél. «Man muss wahrlich an allen Sinnen blind, oder vom foetor Judaicus total chloroformirt sein um nicht zu erkennen, dass das Wesentliche und Hauptsächliche im Thiere und im Menschen das Selbe ist.» (Preisschrift über die Grundlage der Moral, § 19, 7.) Heller ezzel a támadással szemben bebizonyítja, hogy a szentírási szótár nem ismer különbséget az ember és állat közötti életmegnyilvánulások jelölésénél. Ez is szentírási előadásai folyamán épül ki benne: «Mir selbst ist diese Anschauung, welche den vorausgehenden Ausführungen zu Grunde liegt, beim Bibelvortrag längst aufgegangen und ich habe sie seit Jahren im Unterricht zur Geltung gebracht.»[2]

Dániel könyvében Nebuchádneccár felszólítja bölcseit, hogy *találják ki* álmát. Dániel kitalálja, megfejti (II. fej.). Az álomkitalálás vonásához Heller párhuzamul hoz három arab lovagregény-részletet és egy középkori

[1] MZsSz. XL. 1923. 16—22; ZAW. XLV. 1927. 151—155.

[2] MGWJ. LXXVIII. 1934. 54; OMZSA-Évkönyv 5703. 1942—1943. 146—151; v. ö. Guttmann Mihály, MZsSz. L. 1933. 247—260.

zsidó Majmúni-mondát. Ez a vonás Dániel könyve invenciójának látszik.[1]

Finom érzékkel tapintja ki, miként indított legendaképzésre a Biblia kifejezéseinek, képeinek szószerinti értelmezése, miként használta fel, fejlesztette tovább a Biblia egyes képeit az egyházi legenda.[2]

Az utóbbi időben különösen az Apokrifák foglalkoztatták. A Kahana-szerkesztette Bibliakommentár-sorozatban héberre fordítja és magyarázza a Dániel-toldalékokat (A három ifjú imája a tüzes kemencében; Zsuzsanna; Bél és a sárkány) és Tóbia könyvét.[3] Vázolja Zsuzsanna történetének útját a zsidó irodalomban.[4] Mesepárhuzamok alapján a megvádolt női ártatlanság és az okos fiú meseköreibe sorolja.[5] Igényteien cím alatt rejtőzik nagyjelentőségű észrevétele, hogy egy legtökéletesebben héberül visszaadható szójáték a Zsuzsanna-elbeszélés eredeti nyelvének a hébert vallja.[6] Érzékelteti az Apokrifák rokonságát az aggádával a tekintetben, hogy mindkettő kerüli a bizonytalanságot. Ahol a Biblia adós marad személy, hely és idő megnevezésével, ott az Apokrifák és az aggáda pótolják.[7] A Kahana-féle Apokrifák és Pseudepigrafák-

[1] ZAW. XLIII. 1925. 243—246.

[2] IMIT Évkönyve. 1942. 35—51; folytatása az IMIT 1943. Évkönyvében.

[3] Haszefárim Hahicónim. II. 1. Tel-Aviv, 1937. 554—575; II. 2. 291—347.

[4] REJ. XCVIII. 1934. 85—88.

[5] ZAW. LIV. 1936. 281—287.

[6] MGWJ. LXXX. 1936. 127—128.

[7] Die Scheu vor Unbekanntem, Unbenanntem in Agada und Apokryphen. (Berlin, 1940.)

kiadása indexét is elkészítette, azóta bizonyára meg is jelent már Jeruzsálemben. Könnyebb lesz általa az Apokrifákban való tájékozódás.

2. Aggáda- és héber mesekutatás.

«Bárhol találod Eleázárnak, Józé Hágelili fiának szavait az aggádában, tölcsért csinálj a füledből» — szól a talmudi szabály (Hullin 89a). Ezzel a mondással Heller ugyan Gastert tisztelte meg,[1] de senkit nem illet meg jobban Hellernél. Nem volt az aggádának nála tágabb látókörű kutatója. Az aggáda — amint filológiailag Bacher kimutatta — eredetileg szentírásmagyarázat. Ez azonban még nem meríti ki az aggáda fogalmát és tartalmát. «Az aggáda megnyilatkozási formája, egyetlen megnyilatkozási formája a zsidó gondolkodásnak századokon át, a kereszténység keletkezését megelőző időtől az iszlám keletkezéséig terjedő korban ... Megnyilatkozik az aggádában a zsidóság világszemlélete, életfölfogása, érzése, gondolkodása».[2] Ezt a változatos tartalmat egy évezredes irodalom területéről összefoglalta, rendszerezte Bacher. Ő látta meg először a feladatot: összegyüjteni a névszerint ismert tannáknak és amóráknak aggádikus nyilatkozatait. Hétkötetes Aggáda-művéből hiányzik azonban a névtelen aggáda feldolgozása, bár utolsó munkája ezt készíti elő (Rabbanan, die Gelehrten der Tradition. Budapest, 1914).

Az aggáda mesék, mondák és legendák óceánja,

[1] Hazofeh. IX. 1925. 171.

[2] Heller: Bacher Vilmos. Zsidó Plutarchos. II. 22.

amelybe csatornák vezetnek az ind, egyiptomi, babilóniai, perzsa, görög, római, egyházi és arab művelődésből. Ez az anyag végső fokon várja történetének, fejlődésének, organizmusának feldolgozóját : az aggáda szellemtörténetének megíróját. Ginzberg hétkötetes gyüjteményében (The Legends of the Jews. Philadelphia, 1909—1938) egybehordja a zsidó mese-, monda- és legendakincs *anyagát*, a különböző hatások feltüntetésére irányuló kísérlete (Jewish Folklore : East and West. Cambridge, 1937) azonban jelentéktelen.

Senki sem lett volna hivatottabb e munka elkészítésére, mint Heller. Nagy vonalakban megírja az aggáda történetét,[1] Ginzberg művének hatalmas megbeszélése kapcsán szemügyre veszi a különböző szellemi hatásokat az aggádában.[2] Önálló részlettanulmányai bizonyíthatják leginkább a szellemtörténeti munka elvégzésére való hivatottságát. Áttekinti, kiegészíti az aggáda egyiptomi elemeinek összeállítását. Kapcsolatot fedez fel József és Dániel koporsójának legendája és az Osiris-mítosz között.[3] Bebizonyítja a perzsa Dsemsid-monda befolyását a Jesája kettéfűrészeltetéséről szóló legendára.[4] A görög szellemvilágból Homeros hasonlatának hatását mutatja ki egy midráson. Náftáli gyorsaságának jellemzésére azt hozza fel a midrás : «Kalászokon járt s nem törtek le alatta» (Széfer Hájjásár. ed. Gold-

[1] E. J. I. 979—1036 ; héberül : Eskol. I. 507—573

[2] JQR. NS. XXIV. 1933/34 ; XXV. 1934/35.

[3] MGWJ. LXX. 1926. 271—276 ; Mahler-Emlékkönyv. Budapest, 1937. 436—441.

[4] MGWJ. LXXX. 1936. 41—43 ; Fein Emil : Az író próféták alakja a zsidó hagyományos irodalomban. 1942. 9—10.

schmidt. Berlin, 1923. 197.). Ezt a képet Homeros használja Boreastól, az északi széltől nemzett csikókra :[1]

> A búza-kalásznak hegye se görbült meg,
> Mikor a vetések fölött átrepültek.[2]

Az egyházi legenda körébe vág már doktori értekezése, amely vizsgálja az aggáda kapcsolatát (itt természetesen polémiáját) az evangéliumi parabolával.[3] Leggazdagabb eredményei az aggáda és a muszlim legenda érintkezési felületéről kerülnek ki. Meggyőz arról, hogy a Pirqé Rabbi Eliezer-midrásgyüjtemény az iszlám befolyását tükrözi :[4] Áron lebegő koporsójának aggádája polémia a Mohamed lebegő koporsójáról szóló legendával (XVII. fej.),[5] Jismáél két felesége : Ajisa és Fátima (XXX. fej.), az első Mohamed kedvelt felesége, a második pedig leánya. A Nisszim b. Jáqob arabnyelvű mesegyüjteményében (XI. sz.) felbukkanó és Jisáj b. Mordechájtól szombatesti költeménnyé feldolgozott Élijáhú-legenda Tha'labi Próféta-történeteiben (ugyan-

[1] MGWJ. LXXVI. 1932. 330—334.

[2] Ilias. XX. Homérosz Iliásza. Ford. : Baksay Sándor. Budapest, 1901. 449.

[3] Az evangeliumi parabola viszonya az aggádához. Budapest, 1894. 20—25.

[4] MGWJ. LXIX. 1925. 47—54 ; Hazofeh. IX. 1925. 166—170.

[5] A régebbi aggádikus forrásokat természetesen Heller is ismer (MGWJ. LXXVII. 1933. 61—62), erre nem kell őt Grünberger Lászlónak kioktatnia (Az aranyborjú az aggáda tükrében. Budapest, 1942. 45—46), különösen nem úgy, hogy az általa idézett négy hely közül kettőt Hellertől vesz át. Heller még a következő forrásokat jegyezte cikkének margójára : Midrás Tehillim. ed. Buber. 104 ; Midrás Tanhuma. II. 57a.

csak a XI. században) találja meg forrását — amint megtudjuk Hellertől.[1]

Heller belevonja kutatásába a héber mesét is. Kezdetben formás, gazdag monográfiákban dolgozza fel az egyetemes mese-, monda- és legendakincs egy-egy tárgykörének zsidó anyagát. Így állítja be ezeket az aggádákat a mese-, monda- és legendakincs nagy összefüggéseibe. Zsidó mese-, monda- és legenda-anyagot kapunk tőle (magyarul is az IMIT Évkönyveiben) a csodás alvókról, rejtőző szabadítókról (az ephesusi hét alvó, Kyffhäuser-típus);[2] az igaz gyűrűről;[3] a hálótársak tisztaságát őrző kardról;[4] a túlvilági szomszédról és az együgyű imáról;[5] a bukott angyalokról;[6] megkísértett jámborokról;[7] sors változását, rosszrafordulását hírüladó jelekről (Life-token);[8] Góg és Mágógról.[9]

Előtanulmányok után fog a héber és arab mese összefüggő történetének megírásába. A század legjelentősebb mesekutató műve Bolte és Polívka Anmerkungen zu KHM der Brüder Grimm öt kötete (1913—1932). Az

[1] MGWJ. LXXXI. 1937. 76—80.

[2] Jeschurun. IV. 1904. 172—173, 188—190; REJ. XLIX. 1904. 190—218. LIII. 1907. 111—114.

[3] Zeitschrift für vergleichende Litteraturgeschichte. N. F. XVI. 1906. 479—485.

[4] REJ. LII. 1906. 169—175.

[5] REJ. LVI. 1908. 198—221; HUCA. IV. 1927. 365—404.

[6] REJ. LX. 1910. 202—212.

[7] Keleti tanulmányok. Budapest, 1910. 204—230; Ung. Rundschau. I. 1912. 653—673.

[8] Mélanges offerts à M. Israel Lévi. Paris, 1926. 312—316.

[9] Jewish Studies in Memory of G. A. Kohut. New York, 1935. 350—358.

első három kötet a Grimm-testvérek 200 meséjét és 10 gyermeklegendáját tagolja alkotó elemeire s azoknak változatait, párhuzamait mutatja be, amint elterjedtek Európában, Ázsiában, Afrikában. A harmadik kötet közzéteszi a Grimm-testvérek hagyatékából azokat a meséket és legendákat is, amelyek az egyes kiadásokból kimaradtak. «A negyedik kötet vázolja a mesének történetét az ókori népeknél, a középkorban, Itáliában, spanyoloknál, portugáloknál, Franciaországban, Németországban, másrészt indeknél, hébereknél, araboknál. Az ötödik kötet vázolja a *mesegyüjtés* történetét, valamint a változó elméleteket a mese mivoltáról, keletkezéséről, fejlődéséről, terjedéséről».[1] Hans Stumme a héber és arab mese megírására Hellert ajánlotta («als einen ausgezeichneten Kenner dieses Gebietes». 1919. XI. 17-ről kelt levelében). Bemutatja Heller a héber mesét a Szentírástól kezdve a Talmudmidráson és a középkori önálló héber mesegyüjteményeken keresztül a héberre átültetett idegen meseművekig.[2] Heller járuléka a kitűnő kötet itthon és külföldön legkitűnőbbnek elismert fejezete. Saját adatgyüjtése alapján most már könnyen leolvashatja a héber mese jellegzetességeit, sajátosságait. Tanulmánya bemutatásra kerül 1923-ban a párisi nemzetközi vallástörténeti kongresszuson.[3] Amikor a szentföldi történelmi és etno-

[1] Ethnographia-Népélet. XLVIII. 1937. 480.

[2] Bolte-Polívka. IV. Leipzig, 1930. 315—418.

[3] Kivonatosan: Tendances et idées juives dans les contes hébreux. Actes du Congrès International d'Histoire des Religions tenu à Paris en Octobre 1923. II. Paris, 1925. 58—65; teljességében: REJ. LXXVII. 1923. 97—126.

gráfiai társulat megkezdte működését, Hellerrel dolgoztatta ki a folklorisztikus gyüjtés munkatervét. Heller nagyszabású tervezete összefoglalja az eddigi munkát és kitűzi a további feladatokat a jövendő évtizedeknek.[1]

3. Az iszlám mese-, monda- és legendavilága.

Az arab mese történetének megírása jelentős részletkutatások betetőzése volt. Az Enc. d. Islam-ban (később a Handwörterbuch des Islam-ban. Leiden-Leipzig, 1941) és az Enc. Judaica-ban az iszlám legendájának Bibliánk alakjairól szóló címszavai többnyire tőle valók. Érzi azonban, hogy ezek a rendeltetésüknél fogva szűkszavú cikkek önálló feldolgozásokba kívánkoznak, bemutatja tehát Ádám,[2] Kájin-Ábel, Noé, Nimród[3] ,Mózes,[4] Saul[5] és Ezra[6] sokszor eltúlzott, olykor eltorzult arcképeit az iszlám legendájában, szemléltetvén mindenütt az aggáda hatását az iszlám legendájára. Összeállítja a német mese arab motívumait.[7]

Arab tanulmányain érezhető Goldziher ösztönzése és irányítása. Legjobban érezhető Antar-tanulmányain. «Amikor még egyetemi előadásait hallgattam, Goldziher professor, ismerve érdeklődésemet egyrészt a

[1] Zijjon. IV. 1930. 72—94.

[2] MZsSz. XLV. 1928. 152—155.

[3] Mind a négyről: IMIT Évkönyve. 1931. 83—112.

[4] Almanahul Evreesc. I. 1935. 102—110.

[5] Dissertationes Hebraicae (Blau-Festschrift). Viennae, 1926. 135—139.

[6] Zijjon. V. 1933. 214—217.

[7] HWB. d. d. Märchens. I. 93—108.

régi sémi, másrészt a középkori francia irodalom iránt, föladatomul kitűzte, hogy Keletnek és Nyugatnak az Antar-regényben való találkozását vizsgáljam. Soká nem láthattam a föladat vállalásához, de soha nem mondtam le róla. Végre évtizedek multán jelen munkámmal róhatom le ezt a tudományos tartozásomat. Soha nem róhatom le hálámat».[1] Egy egész életen át készül, hogy a reá bízott feladatot megoldhassa. Már 1903. V. 5-én kér találkozót mesterétől, «egy fél órát, melyben eddigi Antar-olvasmányomról beszámolhatok». 1906. VIII. 10-én Kis-Jeszencéről kelt levelében — megemlékezvén a hálótársak közt fekvő kard motívumával foglalkozó tanulmányairól — így ír: «Erről a tárgyról már a negyedik bőrt húztam le ...[2] Tavalyi évem tehát az elválasztó kard jegyében állott. Jelenleg Antar majdnem kizárólagosan foglalkoztat — bár az idén (utazások és látogatások folytán) — lassabban haladok». «Külföldi utamról hazaérve, családom körében, elhagyott faluban Antarnak élek, part és fenék nélküli tengerben, a legvadabb dsáhilijjában, — melyből Tanár Úr lekötelező és megtisztelő küldeménye egyszerre az igazhitű jogrendbe helyez bele.» (1913. VIII. 14.) «Heinrich [3] meghívott személyes találkozásra. Ő már Tanár Úr révén is tudott készülődésemről, Antar-tervemről. Fölajánlotta, dolgozzam föl legelébb magyarul, ő gondoskodik róla, hogy a munka az Akadémiá-

[1] Az arab Antar-regény. Budapest, 1918. VI—VII.

[2] Scheiber: Bibliographie der Schriften Bernhard Hellers. Nr. 39, 41, 42, 46.

[3] Heinrich Gusztáv.

ban bemutatásra kerüljön és az Akadémia kiadásában megjelenjék; azután az Ung. Rundschauban magam ismertessem. Én erre ráállottam ... Megvallom, szívesen engedtem Heinrich rábeszélésének, mert — Bibliánk fordulatával szólva — vert engem a szívem,[1] hogy egyetlen nagyobbszabású munkámmal ne magyarul lépjek a nyilvánosság elé, — ha ez a nyilvánosság jóval szűkebb is, mint a nagy európai nemzeteké». (1914. VI. 1.) A programm minden egyes pontja teljesedésbe megy. 1915. nov. 22-én bemutatásra kerül «Az Antar-regény» c. tanulmánya a M. Tud. Akadémián,[2] amelyet német nyelven is közzétesz.[3] A 25 íves könyvet azután az Akadémia adja ki.[4] A művet Goldziher bírálata segíti a keleti tudomány általános elismeréséhez: «Um so mehr kann es uns Befriedigung gewähren, dass in Professor Heller ein über das zur Lösung der Aufgabe erforderliche philologische und kulturgeschichtliche Rüstzeug verfügender heimischer Gelehrter es mit Erfolg unternommen hat, diese Lücke mit seiner trefflichen Antar-Monographie auszufüllen».[5] Heller hálája túláradó: «Ha most az esztendők mesgyéjén visszatekintek akár csak a tűnő esztendőre, akár pedig eddigi életemre, ha emlékezem azokról, akik velem jót tettek, hálás lelkemben fényesen fölragyog Tanár Úr dicső alakja. A legutóbbi év is, a mi szépet nekem hozott, Tanár Úrnak köszönhetem: nevének, tekintélyének

[1] I. Sám. XXIV. 6.

[2] Akadémiai Értesítő. XXVII. 1916. 39—53.

[3] Ung. Rundschau. V. 1916. 83—107.

[4] Az arab Antar-regény. Budapest, 1918. VII. + 396.

[5] Pester Lloyd. LXV. 1918. Nr. 117; Heller-Emlékkönyv. 12.

hatalmas súlyát latba vetette, hogy ugyancsak Tanár Úrnak köszönhető munkámnak a legszélesebb nyilvánosság előtt elismerést szerezzen». (1918. IX. 6.)

Antar az iszlám-előtti arabság történeti hőse, költő és harcos egyszemélyben, de a halálát követő félévezred képzelő- és alkotóereje 32 kötetet kitöltő regény monda- és mesehímét szőtte alakja köré. Heller taglalja a regény szétágazó tartalmát ; szereplőinek jellemét ; perzsa, zsidó, keresztény vonatkozásait ; motívumaihoz felsorakoztat irodalmi és folklorisztikus párhuzamokat a középkori lovagregényekben tanusított bámulatos olvasottsággal. Keletkezésének korát kutatva kereszteshadak, lovagi intézmények tükröződését látja meg benne, egyik szereplőjében (Dsúfarán) magát Bouillon Gottfriedet fedezi fel, nevének régebbi alakja (Geoffroy) változhatott meg így az arabban. Ez már magában is korjelző a regény szerkesztésének idejére, amelyet Heller a XII. századra tesz. Megállapítja — s ezzel rég vajúdó kérdést dönt el —, hogy az európai lovagi költészet és az arab lovagregény nem hatott egymásra. Németnyelvű átdolgozásában főleg az összehasonlító irodalomtörténeti, mondatörténeti, néprajzi és stilisztikai problémákra van tekintettel.[1] Löw lelkesen üdvözli a német kiadást : «gyönyörködöm az új Antar-könyvben s a tudás tömegében, amelyet ezen אוצר כלום-ba összetömörített. Milyen öröme lett volna Goldzihernek זצ"ל e könyvvel». (Lapja 1931. IX. 15-ről.) Nöldeke csak az Ung. Rundschau-ból is-

[1] Die Bedeutung des arabischen Antar-Romans für die vergleichende Litteraturkunde. (Form und Geist. 21.) Leipzig, 1931. 196.

merhette Heller Antar-kutatásait, erre vonatkozik levele (1917. I. 30): «Ich bewundere die Ausdauer, die Sie gezeigt haben, indem Sie dies Monstrum informe ingens, den Antar-Roman *durch*gelesen und zwar *aufmerksam* durchgelesen haben! ... Uebrigens wollte ich zuerst nicht glauben, dass Gottfried v. Bouillon in dem Romane erscheint ...»

Antar-tanulmányaival a zsidó tudományt is szolgálja, mert a regényben iszlám-előtti, vagy legkésőbb Mohamed-korabeli arab-zsidó álmessiási mozgalom nyomára bukkan, amelynek hőse Júsa Al-Akbar s egyedüli forrása az Antar-regény.[1] Megjegyzem azonban, hogy Rudi Paret nem tartja korai eredetű messiási mozgalomnak; szerinte jóval Mohamed után mehetett végbe, s az Antar-regény szerkesztése idejének egy mozgalmát tükröztetheti vissza, vagy talán még későbbi betoldás a regénybe, ami az ilyfajta irodalmi termékekben nem éppen ritkaság.[2]

4. A magyar mesék és mondák egyetemesebb kapcsolata.

Keletről és Nyugatról gyüjtött nagy tárgyismeretét a magyar mese- és mondakutatás szolgálatába állítja, hogy a magyar meséket és mondákat szélesebb összefüggésben, egyetemesebb kapcsolatban vizsgálja. Egybehordja a Kyffhäuser-mondatípus magyar megfelelőit;[3] bemutatja a Mátyusföldéről származó és Czu-

[1] E tárggyal foglalkozó dolgozatai: Scheiber, Bibliographie. Nr. 145, 257, 258, 272.

[2] REJ. LXXXV. 1928. 56—58.

[3] Ethnographia. XIX. 1908. 12—24, 372—373.

czor Mátyás király című versében népszerűsített Mátyás-monda vasasztalának párhuzamait ;[1] az Isten kardja mondájának európai és keleti párdarabjait.[2] Keresi a fehér ló mondájának keleti változatait,[3] a Kőmíves Kelemenné tárgyának : az építő áldozatnak nyomait a zsidó irodalomban,[4] a skytha-magyar Góg és Mágóg monda-változatnak hátterét és forrását.[5] Megtalálja a Mátyás király megfejt bakkecskéiről szóló adomának legközelebbi, litván-zsidó változatát.[6]

5. Összehasonlító irodalomtörténet.

Heller Bernátot az a tény, hogy kitűnően ismeri a keleti és az európai irodalmakat, az összehasonlító irodalomtörténeti kutatás felé tereli. Szellemi egymásrahatások, tárgyi kapcsolatok, motívum-érintkezések és motívum-vándorlások érdeklik.

Boncolja Shakespeare Macbethjének és Julius Caesarjának hatását Schiller Wallensteinjére és Telljére.[7] Bemutatja Heine vonzalmát Magyarországhoz, érintkezését magyarokkal.[8] Utánajár, hogy Thomas Mann mi-

[1] U. o. XX. 1909. 269—271.

[2] U. o. XXIII. 1912. 323—342 ; XXVII. 1916. 244—246 ; Ung. Rundschau. II. 1913. 557—586.

[3] Ethnographia. XXVII. 1916. 236—238 ; LI. 1940. 27—41.

[4] MZsSz. XLI. 1924. 116—118 ; E. J. III. 1174—1175.

[5] Ethnographia-Népélet. XLVI. 1935. 23—28.

[6] U. o. XLVII. 1936. 290—293.

[7] Ung. Rundschau. III. 1914. 905—923.

[8] Pester Lloyd. XLVII. 1900. Nr. 12, 13. A budapesti II. ker. áll. főreáliskola... Értesítője... az 1910—1911. iskolai évről. 13—21.

ként értékesíti, fejleszti tovább József-trilógiájában az aggádát és az iszlám legendáját.[1]

A Bibliotheca Romanicaban (Nr. 87., 88) sajtó alá rendezi, jegyzetekkel kíséri Voltaire Zadigját. Vizsgálja, mikép vélekedik Hugo Victor a Bibliáról, Talmudról és a zsidóságról ;[2] hogyan érzett a magyarsággal 1848-ban és az abszolutizmus korában.[3] Kideríti, hogy Tolsztoj egyik novellájában (Az első pálinka) a Noé szőlőültetéséről szóló aggádát használja fel.[4]

Magyar irodalomtörténeti tanulmányai is többnyire összehasonlító jellegűek. Alapos vizsgálat alá veszi Zrinyi műveinek bibliai vonatkozásait,[5] továbbá népies és folklorisztikus elemeit.[6] Rámutat arra, hogy Mikes LX. levele a Hád Gádjának egyik legrégebben lejegyzett nemzsidó nyomát őrzi ;[7] hogy Berzsenyinek az emberi arc és lélek különféleségéről vallott véleménye Ben Szíra könyvéig nyúlik vissza.[8]

A magyar íróknak Bibliáról és zsidóságról nyilvánított ítéletén méri emberi nagyságukat. Bemutatja Vörösmarty emelkedett állásfoglalását a zsidók ügyében 1848-ban ;[9] vizsgálja a zsidó alakját Eötvösnél az

[1] IMIT Évkönyve. 1940. 33—72.
[2] U. o. 1903. 143—164.
[3] Pester Lloyd. XLIX. 1902. Nr. 48 ; idézett Értesítő 3—13.
[4] Mult és Jövő. II. 1912. 342—343 ; Jiwobleter. XIII. 1938. 29—35.
[5] MZsSz. XLII. 1925. 65—106, 163—166.
[6] Ethnographia. XXX. 1920. 22—45.
[7] Irodalomtörténet. XXIX. 1940. 20—21.
[8] Megjelenik a Löw-Emlékkönyvben.
[9] IMIT Évkönyve. 1901. 7—17.

írónál, az államférfiú Eötvösnek tevékenységét a zsidóságért, s végül a Szentírás és aggáda nyomait Eötvös eszméin.[1]

A magyar költészetből Arany János foglalkoztatja leginkább. A hegedű c. víg legendájának tárgytörténeti kapcsolatait kutatja,[2] forrását gyanítja a szalontai néphagyományban.[3] Szinnyei Ferenc dolgozata után (Arany Toldi Szerelmének forrásai. Budapest, 1905) a Nibelungen-ének hatásának további nyomaira talál a Toldi Szerelmében ;[4] tekintélyes Heine-hatást lát Arany költészetében.[5] Érdekli, hogyan mintázza meg Arany a Daliás Időkben a zsidó Esztert és a háttérben a Nagy Lajos korában Magyarországból kiűzött, Lengyelországba bújdosó «szegény Izráelt».[6] Kibontja azt a sűrű szövedéket, amely a költőt az általa megértett és értékelt aggádához fűzi.[7] Ez a két szempont vezérli Tompa költészetének vizsgálatánál is : Három a daru című verséhez összegyüjti a költemény típuscsaládja elágazásait a konok asszonyról,[8] másrészt megállapítja, hogy Tompa kedvelte az aggádát, de hatásának alig észlelhető a nyoma költészetében.[9] Valószínűtlennek tartja, hogy Madách számára Az ember tragédiája kere-

[1] U. o. 1913. 7—55.
[2] Ethnographia. XXVI. 1915. 329—330.
[3] U. o. XXVII. 1916. 296—302 ; XXIX. 1918. 295.
[4] EPhK. XLII. 1918. 264—267.
[5] Nyugat. XIII. 1920. 368—381.
[6] IMIT Évkönyve. 1898. 301—309.
[7] U. o. 1929. 62—123.
[8] Ethnographia. XXXVII. 1926. 57—72.
[9] IMIT Évkönyve. 1900. 305—316.

ténak legrégibb mintáját az aggáda szolgáltatta.[1] Mikszáth egyik meséjéhez, amelyben Isten Ádámnak különböző állatok éveit adja, felsorakoztatja aggádikus megfelelőit az emberi élet hét korszakáról.[2]

*

Heller Bernátot a keleti, klasszikus és európai irodalmak páratlan ismerete kivételes képességű és látású zsidó tudóssá avatta. Munkáiban lefektetett *írott* tana korszakos jelentőségű új adataival, új összefüggéseivel, új eredményeivel. *Szóbeli* tana számos tanítványára gyakorolt hatásával a magyar-zsidó tudomány újabb korszakát indította meg. Mindkét tanon keresztül évszázadokig fog ragyogni Heller Bernát professzor megdicsőült alakja.

Dunaföldvár. DR. SCHEIBER SÁNDOR.

MARCZALI HENRIK.*

I.

A M. Tud. Akadémia és a régi tanítványok nevében állok itt Marczali Henrik sírjánál. Síremlékének leleplezésekor az elhúnyt nagy történetíró alakját elsősorban az ő egykori tanítványai nevében idézem fel azzal a

[1] U. o. 1896. 235—238.

[2] Ethnographia. XLI. 1930. 153—157.

* Az itt következő két beszédet *Szekfű* Gyula, a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem nyilv. rendes tanára, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, és *Tóth* Zoltán,

kegyelettel, mellyel kedves halottunk iránt viseltetünk, s egyúttal azzal a tiszteletével az igazságnak, melyre először éppen ő tanított bennünket. Mert ha megvizsgáljuk a szellemi örökséget, melyet magunkban kétségen kívül vissza tudunk vezetni az ő ösztönzéseire, akkor a sok történeti adat, módszertani finomság és ismeret mellett elsősorban az igazságszeretetre, az igaznak ismert véleményhez való kemény ragaszkodásra kell gondolnunk, mely az ő egyéniségének egyik annál inkább szembetűnő vonása volt, mert ezt ő maga is gyakran hangsúlyozta előttünk. A történettudományban pedig az igazságnak ez a lélek mélyéből fakadó tisztelete a kritikai gondolkodás és működés formáiban ütközik ki, s valóban, Marczali Henrik munkásságának első évtizedeiben éppen ezzel a kritikai érzékkel vált ki pályatársai közül.

Ebben az irányban vezették őt már a berlini és párizsi egyetemi tanulmányai is. Az utóbbi helyen, az École des Chartes-ban, elsajátította a középkori oklevelek és egyéb szövegek korszerű kritikáját, Németországban pedig a Monumenta Germaniae Historica nagy nemzedékének képviselői vezették be a krónikák és évkönyvek hajszálfinom kritikai kezelésébe, a történettudomány azon módszereibe, melyek a Ranke utáni nemzedék nagyságát megalapozták. Marczali Henrik is

a pécsi Erzsébet Tudományegyetem nyilv. rendes tanára, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, 1943 június 23-án mondotta Marczali Henrik sírkövének fölavatása alkalmából. E helyen is hálás köszönetet mondunk a professzor uraknak azért, hogy szívesek voltak e beszédeket Évkönyvünknek átengedni. (A szerkesztő.)

mint Ranke, Mommsen, Waitz tanítványa indult el pályáján, mely azonban francia és angol egyetemi évei következtében nem merevedett meg a kiindulóponton, hanem hatalmas fejlődési lehetőségeket hozott magával.

Legelső önálló művében, melyet a Magyar Tud. Akadémia 1880-ban koszorúzott meg, ezeket a német kritikai módszereket alkalmazta a magyar történet Árpád-kori elbeszélő kútfőire s ezzel az akkori viszonyok között igen lényeges nemzeti feladatot végzett el. Mert lényeges dolog volt akkor, hogy a fejlett szövegkritikát magyar tudós alkalmazta a honfoglalás és legrégibb történetünk kútfőire, nem engedvén át a kezdeményezést idegeneknek. Mai nézeteink szerint ezek a régi szövegek több hitelt érdemelnek különböző pontokon, semmint Marczali munkája tulajdonított nekik. De erre az újabb eredményre történettudományunk nem saját eszközeivel jutott el, hanem a diplomatika, a latin filológia, a stílusösszehasonlítás, s elsősorban a magyar és türk nyelvészet segélyével, amelyek akkor, amikor Marczali munkáját megírta, még jóformán meg sem születtek. Nincs tehát okunk ezt az alapvető munkát superkritikával vádolni, hiszen kizárólag történeti eszközökkel ma sem mondhatnánk egyebet, mint több mint hatvan év előtt Marczali Henrik, aki ebben a művében alkalmazott kritikai módszerét minden tanítványának hűségesen átadta, s azt hiszem, ezért a módszerért ma is mindnyájan hálásak vagyunk neki.

A fiatal egyetemi magántanár első nagy munkájával, Magyarország háromkötetes történetével II. József korában, csakhamar túlszárnyalta a berlini mestereit.

A Ranke és Mommsen utáni nemzedék csekély kivétellel megakadt a kritikai munkában, az analízisben, s ha nagyobb témához közeledett, akkor is inkább csak az állami és hivatalnoktörténet körére korlátozta érdeklődését. Nálunk Szalay László korai halála után elsősorban a korszerű kritikai módszerre volt szükség, — ezt magával hozta Marczali — de ezentúl is hiányzott minden magasabb szempont, mellyel a hazai történetet mint összefüggő egészet lehetett volna szemügyre venni. Horváth Mihály megírta nagy szintézisét, de annak egyes kötetei már nem állták ki a korszerű kritika vizsgálatát. És Horváth Mihály is elsősorban állami, politikai történetet írt, a nemzet és nép életnyilvánulásainak egész spektruma kikerülte figyelmét, s itt kapcsolódott be igazában Marczali Henrik a magyar történetirodalomba, nyujtott egyelőre kevéssé követett példát és nyitott II. József történetével, túlzás nélkül mondhatjuk, új korszakot és új lehetőségeket. Ez a munka az, mely először tárgyalja a magyar történet egy korszakában a nemzeti társadalom összes osztályainak helyzetét, amely foglalkozik országos és állami dolgokon kívül a gazdasági viszonyokkal, földműveléssel, állattenyésztéssel, iparral és kereskedéssel, érdeklődik a magyar nemzet körein túl a nem-magyar népek állapota iránt, s az anyagi alapokból kiindulva, a kultúra és az irodalom, az egyházi és szellemi élet magaslatán át eljut a kormányhatalomig és a nemzeti képviseletig, melyek harca korábban egyedüli tárgya volt történetírásunknak. Az, amit ma kultúrtörténeti vagy akár szellemtörténeti iránynak szokás nevezni, először Mar-

czali II. Józsefében jelenik meg, nemcsak teljes kifejlésében a szellemi érdeklődésnek, hanem egészen ismeretlen, a szerzőtől egyedül kiásott levéltári adatokra felépítve. Történetírásunk azonban, úgy látszik, akkor még nem érett meg erre a mélyreható és sokoldalú érdeklődésre, a pozitív levéltári kutatás, erős kritika és a történeti élet sokszínű vizsgálatának szintézisére. Marczali könyve ezekkel az úttörő tulajdonaival egyedül maradt, s csak húsz-harminc év mulva kellett egy új generációnak lassú, nehéz munkával ő utána újra elterjeszteni a meggyőződést a történeti élet széles skálájáról s annak kutatása szükségéről.

Marczali II. Józsefe egyazon időben jelent meg Treitschke nagy német története első köteteivel, amely mögött sem a nagy kompozíció, sem a kultúrtörténeti gazdagság dolgában nem marad el. Taine hasonló munkájának, a Jelenkori Franciaország kezdeteinek első kötetei is csak néhány évvel előzték meg Marczali munkáját, mégis arra kell gondolnunk, hogy Marczali egészen újszerű előadása aligha volt egészen mentes Taine hatásától. De kétségtelen, hogy II. Józsefnek és az azt követő nagy munkák hatalmas köteteinek, aminő volt III. Károly kora, Mária Terézia életrajza, Magyarország története a királyság megalapításáig, az Árpádok története, mindezeknek szerzője nemcsak magyar, de európai viszonylatban is, rendkívül nagy történetírói tehetség volt, akiben szorgalom, állandó munka és igen sokoldalú érdeklődés és műveltség egyesült szerencsés módon. A legnagyobb olvasók egyike volt, aki szinte minden iránt érdeklődött, a szépirodalomtól és mémoire-októl

kezdve akta- és oklevélkiadásokig, s akinek ily széles körökre kiterjedő könyvtára nagy benyomást tett tanítványaira. Mialatt történetirodalmunk mind szűkebb körökbe zárkózott s végül már multunknak csak egyes cserepeivel játszadozott, nem is gondolva arra, hogy e cserepekből kötelessége lenne ezt a hatalmas nemzeti multat rekonstruálnia, addig Marczali mindvégig megtartotta szélesebb érdeklődését és ragaszkodott a történeti élet nyílt, szabad perspektíváihoz. Így adódott számára, természetes úton, az újkori európai történet áttekintése, melyet a tőle szerkesztett Nagy Képes Világtörténet újkori köteteiben végzett el. De a nagy összefoglalásokkal párhuzamosan hű maradt a pozitív kutatásokhoz is: szinte évenkint fedezte fel, gyüjtötte és adta ki hazai, majd főként külföldi levéltárakból a magyar történet fontos kútfőit, a magyar honfoglalás kútfőinek nagy, hivatalos, milleniumi kötetében kiadott szövegeitől kezdve egészen gróf Leiningen 48-as mártirtábornok irataiig, s munkássága utolsó korszakában, az 1790—91. évi korszakalkotó országgyűlés kétkötetes történetében, a nemzeti élet iránti sokoldalú érdeklődést még mindig elevenen érvényesítve, elsősorban mégis a szövegekhez ragaszkodó pozitív jellegű történeti munkát hozott létre.

Mint úttörőnek és másoknál gyorsabban előrehaladónak természetes módon sok támadásban volt része. Ha skatulyázni akar valaki, elmondhatja, hogy racionalista volt, a felvilágosodás tisztelője, — de hiszen ez volt korának alapvonása. Némelyek szerint újkori történetünk rajzában a hazai protestantizmust előnyben részesítette a katolicizmussal szemben — azt

hiszem, mi tanítványai tanúságot tehetünk e téren is objektivitásáról. Hogy pedig mennyiben volt magyar egy hosszú korszaknak egyik, legkitűnőbb magyar történetírója, ezzel a gyermekes kérdéssel nincs mit foglalkoznunk akkor, ha tudjuk, hogy Marczali Henrik egész történetírói munkásságában mást, mint magyar szempontot nem ismert, de nem is ismerhetett, mert különben nem lett volna magyar történetíró. Szempontjai pedig, melyek szerint a magyar multról hivatása szerint ítélkezett, ugyanazok voltak, mint korának legjobb magyarjaié, azoké, akik Gyulai Pál köré csoportosulva nyugtalanul, a honfibú egy nemével figyelték a nemzet szívverésében itt-ott már megmutatkozó beteges zörejeket. Marczali, mint a Budapesti Szemlében Gyulai Pál állandó munkatársa, osztozott Péterfy Jenő, Riedl Frigyes és annyi más kitűnő magyar nemzetszemléletében, nemzet és állam, magyarság és nemzetiségek dolgában, ily tárgyú cikkeinek tanúsága szerint, ezekkel együtt olyan nézetei voltak, melyek sokban érintkeznek a mai és holnapi tisztultabb nemzeti felfogásokkal.

Ősei több nemzedéken át rabbik voltak, s édesatyja híres talmudista, aki már 1860-ban magyar gyászbeszédet tartott Széchenyi emlékezetére, 1876-ban pedig Deák Ferenc fölött. Marczali magyarnak született, asszimilációra nem volt tehát szüksége s mint igazi magyar tartozott Gyulai Pál baráti köréhez, mely egy hanyatló korszak legjobb magyarjait egyesítette magában.

Emberek és nézeteik folyton változnak, ezt az egyszerű igazságot éppen a történészeknek kell számon-

tartaniok, mert hiszen ily változás nélkül története sem lehetne az emberiségnek. De a dolgok futó sorozatában vannak változhatatlan, mert már befejezett életek és művek, melyeknek semmi sem árthat többé, az sem, hogy miként gondolkodnak róluk a történelemnek tovább sodródó, még be nem fejezett életű emberei. Marczali Henrik élete Isten akaratából befejeztetett, az emberi kornak szinte végső határán, művei itt vannak előttünk, változhatatlanul, készen, amint ő elkészítette azokat. Mi tanítványai s a Magyar Tudományos Akadémia tagjai mindnyájan tudjuk ezeknek a munkáknak értékét, ismerjük annak az életnek is az értékét, mely ily munkákkal ajándékozta meg a magyar tudományt és szellemi életet, — hálásak vagyunk neki mindezért és kegyelettel őrizzük emlékét.

Szekfü Gyula.

II.

Idestova három esztendeje, hogy felejthetetlen, kedves, öreg barátunk betegségelgyötörte testéből kifogyott az élet s kihült porait átadtuk az anyaföldnek. Három esztendő mindenképpen nagy idő, mai életkörülményeink közepette különösen. A dolgoknak új értelmet ad, a mult jelentését többé-kevésbbé elváltoztatja. Ma is elszorul a szívünk, ha Reá gondolunk, de úgy érezzük, hálátlanságot követnénk el a Gondviseléssel és az Ő emlékével szemben, ha ma is, mint temetésekor, elsősorban a keserűség jegyében gyülekeztünk volna új külsőt öltött sírhelye köré.

Néhai Marczali Henrik életének lényege a kutatás és

tanítás volt — ez kétségtelen. De ez az ünnepies alkalom még sem mulhatik el a nélkül, hogy barátai nevében is ne ejttessék néhány szó. A szeretet jogán! Nem volt megkövesedett tételszerűség, nem hogy szavain, de betűin is minduntalan átcsillant az ember. Ám olvasói és tanítványai mégis inkább gondolatokat, levezetéseket és eredményeket kaptak tőle. Mi ismertük vívódásait, kételyeit, elborulásait, esetleges vagy látszólagos belső ellentmondásait is: az egész embert. Az imént hallottuk tudományos egyénisége lényeges jegyeinek klasszikus összefoglalása kapcsán, hogy racionalista volt, a XIX. század gyermeke, ki hitt a tudomány történeti hivatásában, társadalomalakító erejében — s tanítványai mindenekelőtt ezt csodálták benne. Barátai egyebet is; különösen kiknek egybevetésekre lehetőség adatott. Egy szerény tanítványa, kit az a kitüntetés ért, hogy utóbb befogadást nyert halottunk baráti körébe, elámulva hallotta egy ízben, hogy egykori professzora meggyőződése szerint az európai emberiség legjellegzetesebb képviselője a középkori legendás elbeszélés «jongleur de la St. Vièrge»-e. Az az ágról szakadt szegény ember, az országutak vándora, ki csepűrágó tudományával állott a Boldogasszony színe elé. Mert hitt, akart s a legjobbat adta, amit tudott. Számos nagynevű kortársával — gondolom — ellentétben, ilyen volt a Marczali Henrik pozitivizmusa. Ellentmondás? Lehet. De mi, barátai, bizonnyal úgy éreztük, hogy az ilyen ellentmondások teszik egy emberi élet színeit. Ezekben, illetve ezekkel együtt nyilatkozott meg szellemének egysége, mint a napfény a szivárvány nagyon különböző sávjaiban,

Kutató egyéniségét ezek avatták szeretetünk tárgyává Ezek voltak azok az arcvonások, azok az idővel egyre kivehetőbbé váló ráncok, melyeknek képe tudatunkba leginkább bevéső dött.

Csokorba kötni mindazokat a tulajdonságokat, melyekkel a maga számára nyert meg bennünket, bizonyára henye és hiú iparkodás volna. Igaz barát volt. Gondjaink, problemáink hűséges megosztója, életünk apróbb bajait is megértő, bölcs tanácsadó. De nem erről óhajtok emlékezni. Együttes élményeinkről órákig beszélhetnék. Ezek helyett azt az alapvonását idézem, melyben sajátságos racionalizmusával ellentétben nyoma sem volt ellentmondásnak, bár éppen úgy, mint amaz, irracionális mélységekben gyökeredzett. Barátai tudják, hogy a magyar mult s a magyar föld iránt való konok, szavakba nem foglalható szeretetére gondolok.

Hadd elevenítsek fel erre nézve két emlékképet.

Az első ködbevesző multba, a forradalom és a reá következő elnyomatás krízisét diadalmasan kiálló Magyarország önfeledten magabízó napjaiba vezet vissza. A kiegyezés táján történt, hogy édesapja a tíz év körül járó fiúcskát felhozta Marcaliból Pestre, hogy világot lásson s némileg megismerkedjék a rohamos fejlődés útjára lépett fiatal nagyváros nevezetességeivel. A kisfiú szomjas szeme mohón itta az ismeretlen környezet csodáit. Bejárta a múzeumokat, megbámulta a hangos utak és utcák lüktető életét, s számára ismeretlen arányú épületeket. De az igazi élmény egy pihenésre szánt csendes pillanatban köszöntött rá. A Városligetben ültek egy tóparti padon, mikor édesatyja egy szélesperemű kalapot viselő, társalgásba merült öreg

úrra tette figyelmessé. Lehajolt hozzá és halk hangon a fülébe súgta : «Látod, fiam, az a testes úr ott, a nagy Deák Ferenc». A gyermek csak nézte, nézte az Öregurat, azután valami megmozdult a szívében. Egy óvatlan pillanatban elsomfordált az édesapja mellől, odasettenkedett a Deákra figyelő elmerült csoporthoz, hátulról elkapta az Öregúr kezét — és megcsókolta. Deák Ferenc visszafordult, megsímogatta a gyermek fejét, reámosolygott és azt mondotta : «Jól van, fiacskám, igaz ember legyen belőled.» Kívánsága jóslat volt, egy gazdag élet bevezetője. A történet gyermekhősére pedig valami egyéb is. Az ember önmagáról mond ítéletet, mikor bevallja, melyik volt élete legszebb pillanata ; s mi tudjuk, — kedves öreg barátunk egész multján áttekinteni tudó aggkorában is sűrűn emlegette — hogy soha olyan túláradó boldogságot nem érzett, mint mikor megcsókolhatta Deák Ferenc kezét.

A másik jelenet csak néhány éves s egészen más körülmények között esett meg. Vele éltem át s megrázó hatása alól ma sem tudok szabadulni. A színhely ismét a Városliget, de nem a tó partja, hanem a Szeretetkórház egy szerény berendezésű betegszobája. Talán éppen három esztendeje, hogy egyik legutolsó látogatásom alkalmával szegény betegünket rendkívül izgatott állapotban találtam. Forgolódott, hánykódott a fekhelyén, szemében baljóslatú láz csillogott. Töredezett mondatokban valami nagy harcot emlegetett, eldurvulást s az emberek gonoszságát. Testi összeomlásának emlékező szemtanui tudják, hogy akkoriban már nem lehettem bizonyos teljes öntudata felől. Talán

inkább azért, hogy megtörjem a kínos csendközöket s ha lehet, elterejem figyelmét a szomorú jelentől, erőltetetten tréfás hangon kérdeztem, vajjon a lesujtó vélekedés a somogyiakra is vonatkozik-e? Egyszerre megdöbbentő átalakulás következett. Szeme rövid időre visszanyerte átható pillantását, s egészen tisztán tagoltan azt válaszolta: Nem! Az az az én hazám! Onnan csupa derék ember került ki. S ha nem úgy volna, nem akarom tudni. Odajárok erőt merítgetni, gyermekkorom emlékei közé." Az az idő az exodusok korszaka volt. Sokan menekültek Európa különböző városaiba, a tengerentúlra, ilyen vagy olyan ígéretföldekre. Polgártársak! Ne feledjük el, hogy a halállal birkózó nyolcvannégy éves Marczali Henrik utolsó vallomása szerint ugyanakkor Somogyba menekült.

Azért, ha az élet mind fanyarabbá váló taposómalmában netalán úgy éreznők, hogy fakulni kezd bennünk az emléke, hogy halkulóan halljuk a szavát s homályosodóban látjuk meleg pillantását, jóízű gúnyos mosolyát — nem kell messze néznünk. Csak éppen a somogyi határig. S ismét előttünk áll egész életteljes valóságában. Neve, működése a magyar tudománytörténeté. Az ember velünk fog meghalni. Csak velünk! S ez a tudat nagy tisztesség számunkra. Ezen a helyen sokan fognak még megfordulni. A dolgok természete szerint nagyrészt közömbös emberek. Az érdemes mult kiváltotta hideg érdeklődéssel fogják olvasgatni, hogy itt alussza örök álmát boldogult Ferenc József királyunk korának ünnepelt történetírója. A mi számunkra Marczali Henrik sírhelye összehasonlíthatatlanul többet jelent. Ifjúságunk, munkánk, gondolkodni- és éreznitudásunk beszédes szimbolumát. Síremlékét ba-

ráti művészkéz faragta, barátságból és szeretetből, — sine pecunia. A nyersanyag költségeit baráti szorgoskodás gyüjtötte össze s mi többiek, kik kevesebbet tehettünk, szintén nem szégyenkezünk. Mert mi is a legjobbat és legtöbbet, a szívünket hoztuk és hozzuk; a Boldogasszony zsonglőrjének receptje és útmutatása szerint.

Ebben a pillanatban is ez a tudat az, mely fölibe kerekedik megilletődésünknek. Erre gondoltam, mikor azzal kezdtem, hogy nem elsősorban keserűség ül már a lelkünkön. Nem gyászolni jöttünk, hanem hálát adni a Gondviselésnek. Megköszönni, hogy éppen mi voltunk és mi lehettünk azok, kik előtt megnyílt a szíve. Hogy vérbeli hozzátartozói mellett mi állottunk emberi lényéhez legközelebb. Hogy jóban, rosszban társai lehettünk. Hogy Vele tarthattunk akkor is, mikor már nem kérték ki a véleményét és tanácsát; mikor már nem volt miniszterek barátja s mindinkább reáborult a homály. Mi verhettük fel otthona csendjét, mikor mind kevesebben kopogtattak az ajtaján, mi nem engedtük, hogy erőt vegyen rajta a méltatlan elhagyatottság lélekbénító érzése. Megköszönni jöttünk, hogy mi érezhettük hanyatló jobbjának utolsó, egyre tétovábbá váló szorítását. Hogy a mi szeretetünk virraszthat felette, ameddig csak élünk.

Ebben a meghatott és hálatelt tisztességtudatban teszem le sírjára barátainak szeretetből font koszorúját. Nyugodjék békében. A jó harcot harcolt, nemzedékekre kiható jó munkát végzett, jó és igaz emberek jól kiérdemelt békességében.

Tóth Zoltán.

SZENTÍRÁSUNK MINT LEGENDÁK FORRÁSA.

Befejező közlemény.[1]

A bibliai csodás elbeszélések utánzása, fokozása a legendában.

A Szentírás szövegének szószerint történő értelmezése nem csekély módot nyujt legendaalkotásra. De még jóval termékenyebb a legendaköltésnek másik módja: a bibliai csodás elbeszélést reáruházzák a szentekre, utánozzák, színezik, fokozzák, túlhajtják.

1. *Ádám a föld poráb ól alkotva.* Ádámot a föld porából alkotja Isten. Az aggáda úgy tudja, hogy ezt a port Isten az egész föld színéről vette, — hasonlóan, mint a mi Koronázási Halmunk egyesíti Magyarország minden vármegyéjének, vagy a krakkói Koszciusko-sírhalom a három Lengyelország földjét. Az egyházatyák Ádám nevének kezdőbetűiben találták Kelet, Nyugat, Észak, Dél elnevezését, ekként az emberben a négy világtájnak urát látván. Az aggáda a Mórija-hegy földjéből, az egyházi legenda a Golgotháéból alkottatja Ádámot. A muszlim legenda tüzetesebb: Ádámot vörös, fehér, fekete földből alakítja Isten, ekkép preformálva az emberi fajok különféle bőrszínét; fejét a mekkai Harám porából, mellét a jeruzsálemi templomából, derekát Yémenéből, lábát Hedsázéból, jobbkezét Masrikéból, balját Maghrebéből.

[1] Első része megjelent az IMIT 1942. Évkönyvében. 35—51. ll. Az elhúnyt tudósnak egyik utolsó tanulmányát kapja itt az olvasó.

2. *A Sátán mint kígyó.* A Bibliában az első emberpárt a kígyó csábítja bűnre. Az Egyház korán azonosítja a kígyót a Sátánnal. A muszlim legendában a kígyó fogai közt lopódzik be Iblisz (= ördög) az Édenbe.

3. *Bálványzúzó gyermek.* Ábrahámról a Tóra beszéli, hogy Istent szolgálta, — Józsua könyve még azt is, hogy Ábrahám atyja, Terach, bálványt imádott. A legenda, még pedig a zsidó, a keresztény s kivált a muszlim legenda, kifesti az összeütközést a bálványimádó atya és az istenvalló fiú között. Az egyházi legenda szereti festeni a jámbor gyermeknek küzdelmét pogány környezetével. Szent Borbála összezúzza atyjának bálványait, ezüstjöket, aranyukat, drágaköveiket mind a szegényeknek osztogatja. (Toldy Ferenc: A debreceni Legendáskönyv. Pest, 1858, 10. l.). Szent Lucát máglyára teszik, mint Ábrahámot, de tűz, olaj, szurok lángja oly kevéssé fog rajta, mint Ábrahámon. (U. o. 23. l.)

4. *Tűz az égből.* A Biblia többször szól tűzről, mely az égből száll az áldozatra, az isteni jóindulat jele gyanánt. Ábrahám szétvágja az Isten rendelte áldozati állatokat, sötétség borítja a földet, fáklyaszerű tűz csap föl a húsdarabok közt. (Genesis XV. 17.) Amikor Áron bemutatja avató áldozatát, tűz kél Istentől s elemészti az égő ádozatot zsiradékostul. (Leviticus IX. 24.) Gideón áldozatára, amikor angyal érinti, sziklából tűz száll s megemészti a húst és a lepényeket. (Bírák VI. 21.) Manoach és felesége előtt az áldozatemésztő lángban angyal száll ég felé.[1] (Bir. XIII. 21.) Hasonlót beszél a

[1] Szépművészeti Múzeumunkban ezt a jelenetet ábrázolja Flinck Govertnek Rembrandtra emlékeztető képe: Manoah áldozata.

Krónikák könyve Dávidnak oltáravató és Salamon templomavató áldozatáról. (I. Kr. XXI. 26, II. Kr. VII. 1.) Legjellemzőbb a karmelhegyi jelenet: Illés próféta istenítéletre bízza vitáját a Báál prófétáival; ezek is, ő is áldozatot vág le; akinek áldozatára égi tűz száll le, annak Istene az igaz (I. Kir. XVIII. 23, 24). Illés növeli a csodát azzal, hogy az áldozatot leönti háromszor is vízzel, a tűz fölemészti az áldozatot vizestül (u. o. 38). A Makkabeusok második könyve (I, 30—32) megismételteti ezt a csodát Nehemiás idejében.

Az aggáda úgy képzeli, hogy az égből leszállott tűz ott égett tovább mindaddig, amíg az első templom fönnállott; egyike volt az öt szent dolognak, melyet a második templom nélkülözött. (Ezen aggáda lelőhelyeit összeállítja Bacher: Ag. pal. Amoräer, III. 112.) Nem csoda, ha Muhammed úgy képzelte, hogy a zsidók nem akarnak hinni oly prófétának, aki nem tud tüzet leszállatni az égből. (Qorán, III, 179.) Viszont János Apokalypsisében (XIII. 14) a sárkányszavú állat megtéveszti a halandókat azzal, hogy tüzet tud leszállatni az égből.

A keleti Egyházban az égből lecsapó tűz csodája évszázados intézménnyé szilárdult a mi korunkig. Évente húsvétkor a jeruzsálemi szent sír-templomban sok ezer hívő gyűlt össze Oroszországból, a Balkánról, Ázsiából, Afrikából (pravoszlávok, örmények, szírek, koptok, georgiaiak, abesszíniaiak), hogy tanui legyenek az évről-évre ismétlődő csodának: a görögkelet-püspök fáklyát gyujt az égből leszálló tűzön. A csodai tüzet lámpásba fogják föl s lovas elerésztett kantár-

szárral elviszi Bethlehembe, ahol a születési kápolna szerzetesei fogadják. A jeruzsálemi templomban jelenlevők versenyt rohannak, hogy meggyujtsák gyertyáikat a szent tűzön. Már 870-ből maradt meg Bernát szerzetesnek jelentése: Nagyszombaton a reggeli istentisztelet után addig éneklik a Kyrie Eleézont, míg az égből leszáll az angyal s meggyujtja a Szent Sír gyertyáit. A püspök-patriarcha ad a tűzből a népnek, hogy mindenki ragyogtathassa a házában. Cantacuzene császár a XIV. században a muhammedánokat meg akarja téríteni azzal a csodával, hogy a muszlim egyházfő jelenlétében meggyúlt a Szent Sírban lógó három lámpa. (Saintyves: Essais de Folklore biblique. Paris, 1922. Le Feu qui descend du Ciel. 7—19.)

5. *Vendéglátás, vendégbántalom.* Az a bibliai elbeszélés, hogy a bűnös Szodomában egyedül Lót fogadja nemesen az Isten küldte angyalokat, hogy Szodoma elpusztul, Lót megmenekül, de felesége, aki tilalom ellenére visszafordul, sóbálvánnyá lesz, — ez az elbeszélés hű mását találja egyházi legendában. Márton apát Herbadilla lakóit akarja megjavítani. Szállást sem adnak neki. Csak Romanus és felesége fogadják s megosztják vele, amijök van. Szózat sugallatára magával viszi a párt. Elindulnak, — ebben a pillanatban ár borítja Herbadillát. A szívettépő jajkiáltásra Romanus neje, tilalom ellenére, visszafordul, kővé dermed. (Günter: Legende des Abendlandes, 103.)

Szodoma lakóit fajtalan szándékuk kivitelében az angyalok úgy akadályozzák meg, hogy vaksággal verik őket, még a bejárat ajtaját sem találják. Ezt a büntetést az egyházi legenda is ismeri: Sisinnius, aki jám-

bor feleségére, Theodorára tör, szolgáival együtt megvakul, úgyhogy az ajtót sem találják. S ez a büntetés épp a fajtalanságot éri: Diocletianus császár Aquileia szent leányait kiszolgáltatja buja prefectusának, Dulcitiusnak. Dulcitius úgy megzavarodik, hogy a kormos üstöket, serpenyőket öleli, feketén távozik, akár egy szerecsen. Hasonlóan megvakul Ulpianus pontifex, amikor Anastasiát üldözi. (Günter: Legenden-Studien 41, 68—70.)

6. *Öreg-szülőknek született gyermek.* A Bibliában Sára 90, Ábrahám 100 éves, amikor Izsák megszületik. Izsák, Rebekka, Ráchel, valamint Sámson szülei is soká gyermektelenek maradnak. Behatóan és gyöngéden beszéli el az Írás, miként epedt Channa gyermek után, miként fogadta meg, ha az Ég gyermekkel áldja meg, ezt isteni szolgálatnak szenteli. Az egyházi legenda átvitte ezt egy másik Channára, Annára, Mária anyjára. A Legenda Aurea (CXXIX), Szt. Jeromos nyomán elmondja, hogy Anna és Joachim húsz évig éltek jámbor, de meddő házasságban. Joachim elzarándokol Jeruzsálembe, de a pap visszautasítja áldozatát, mivel Isten őt meddőséggel bélyegezte. Angyal hoz neki biztatást, hogy Isten megszánja, miként Sárát, miként Sámson és Sámuel anyját megszánta, — leányuk fog születni, a templomban fog nevelkedni. Hasonlót beszél a Legenda Aurea (LXXXVI) még Keresztelő János szüleiről is. Zakariás és Elisabeth öreg korukig gyermektelenek maradtak. Gábor arkangyal jelenti nekik, hogy fiúk fog születni, János, aki (miként Sámson) nem iszik majd bort, sem mámorító italt.

De nemcsak az evangéliumok hőseit tünteti ki ekkép

az egyházi legenda. Későbbi jámborok is kapnak ilyen isteni biztatást, pl. Szt. Remigius anyja, Ciline. S magyar szentek szülei is. Szent Gellért szülei is soká gyermektelenek, az ő anyja is megfogadja, hogy Istennek szolgálatára szenteli gyermekét. IV. Béla a tatár veszedelem okozta romlásban elveszti két leányát. Felesége megfogadja, ha Isten őt leánnyal megáldja, szent szolgálatra neveli.

7. *Létra a földről az égbe.* Béthélben Jákob álmában létrát lát, mely a földről az égbe visz, tetején Isten áll, s angyalok járnak rajta föl s alá. Ennek a létrának képét is tükrözteti az egyházi legenda. Szent Romuald is lát létrát, a földről égig érőt, s lát barátokat, kik fehér szerzetesi ruhában Istenhez mennek föl ezen a létrán. Alapít ily szerzetet (Saintyves: En marge de la Légende dorée, 82). Szent Perpetua viszont álmában aranylétrát lát, égbe nyúlik, de oly szűk, hogy csak egyenkint lehet rajta fölmenni, — jobbról-balról éles kések, kardok merednek, a létra alatt pedig rettenetes sárkány hever. A látomás azt jelezte, hogy Perpetua és társai vértanuhalálra rendeltettek. (Legenda Aurea. CLXXII). Balthildis, a jámbor apáca, létrát lát, amelyen őt magát angyalok kísérik az égbe. (Günter: Legenden-Studien 134.)

8. *Jobboldalt a jelentősebb, ámbár fiatalabb fiú.* Amikor betegágyán Jákob megáldani készül unokáit, József fiait, akkor József az idősebb Manassét állítja Jákob jobbja alá, a fiatalabb Efrájimot pedig Jákob bal keze alá. Azonban Jákob keresztbe rakja kezét, jobbját Efrájim fejére, balját Manassééra, mert bár ez naggyá

lesz, mégis öccse fölé je nő.[1] Ennek a jelenetnek nevezetes változatát figyelhetjük meg Kapisztrán János legendájában. Amikor Hunyadi János súlyosan megbetegszik, Kapisztrán elhozatja a két Hunyadi-fiút, hogy búcsúzzanak atyjuktól; Lászlót, a nagyobbikat, atyjának bal felére, Mátyást, a fiatalabbat, jobb felére állítja. Hunyadi János ezen fönnakad. Kapisztrán okát adja: László majd időnek előtte meghal, Mátyás pedig atyjának nyomdokába lép, Magyarországnak Európa-csodálta fejedelme lesz.

9. *Égő, el nem égő tövisbokorral* találkozik Szent Patrick, amikor halála előtt utolsó útjára indul. (Günter: Abendland 127.)

10. *Csodabot, varázsvessző. Áron botja.* Mózes botjáról már esett szó. Tárgytörténetileg még nagyobb jelentőségű Áron vesszeje. Amikor féltékenység, lázongás vitássá teszi Áron jogát a papságra, Mózes minden törzs fejétől botot kér s a 12 botot elhelyezi a frigysátorban. Reggelre Lévi törzséé, Áron botja bimbózik, virágzik, mandulát érlel. (Numeri XVII. 23.) A kivirító száraz ág, bot igazoló csoda, Áron esetében igazolja a jogot a papságra. Apokrif evangélium[2] beszéli, hogy Máriának sok méltó kérője akadt. A legméltóbbat úgy választották, hogy az egyházba vándorbotokat hoztak, minden kérő egyet választott. József botja azonnal sarjat, levelet, bimbót hajtott, — ő lett Mária férje. (Dähnhard:

[1] Szépművészeti Múzeumunkban ezt a jelenetet Jan Victors képe ábrázolja: Jákob megáldja József fiait.

[2] Lót bűnbánatáról az apokrif egyházi irodalom hasonlót tud, erről Andrejev: Die Legende von den zwei Erzsünden. FFC No. 54. p. 97—103. FFC No. 69. p. 247. (Bildliche Darstellungen.)

Sagen zum Neuen Testament 265.) A muszlim legendában Zakariásnak, Keresztelő János atyjának botja virít ki, — de ő lemond József javára. Ilyen kitüntető jelentése van a kivirító száraz botnak a Mátyás királyról szóló matyusföldi mondában is, melyet Czuczor G. dolgozott föl. Királyválasztás esik Budán :

Az új királyt ma angyalok teszik
S az lesz, aki vasasztalról eszik.

Mátyás, akkor még ostoros szolga, fölfordult szántóvasról eszik. Szolgatársa fitymálja : akkor lesz Mátyásból király, ha az ostor nyele kihajt. Csakugyan kihajtott : angyalok koronát tesznek Mátyás fejére. Matyusföldre ez a tárgy a csehektől jöhetett, az ő híres Libussa-Przmysl mondájukból.

A kivirító vesszőnek másik rendeltetése, hogy a bűnbocsánatot jelzi. Tannhäuser elzarándokol Rómába, hogy vezekeljen, amiért évhosszat a Vénuszhegyben élt. IV. Urbán pápa csak akkor oldja fel, ha aranyfogójú botja, amelyet kezében tart, kilombosodik. A reménytelen Tannhäuser visszafordul a Vénuszhegy felé. De harmadnapra a pápa botja kizöldül. Visszahivatja a vezeklőt. Még költőibb a híres Maday rabló megtéréséről szóló monda : buzogányát, mellyel annyi életet kioltott, földbe dugja, — lombot, virágot, almát hajt.

A kivirító száraz ág eldöntheti azt is, melyik az igazi hitvallás. Az idevágó számos példa (Saintyves : Essais de Folklore biblique, 86—90) megtoldható magyarral, melyet a debreceni ref. papi lakás fölirata őriz.[1] «A deb-

[1] Részemre lejegyezte Krausz Henrik egykori tanítványom. L. Heller, MGWJ. LXXX. 1936. 47.

receni hagyomány szerint a reformatió lángleikű apostola, Bálint pap vitázott egy Ambrozius nevű katholikus pappal. A vita hevében Ambrozius letört egy Licium-gallyat és kacagva beszúrva a földbe mondta: «Akkor lesz ebből a vallásból valami, amikor ez fává nő.» Bálint pap rendületlen hittel válaszolt: «Akkor fa lesz belőle!» És csakugyan fa lett belőle. A református vallás is Debrecenben lett a legvirágzóbb.»

Az egyházi legenda is beszél hasonló csodákról. Noyale, a szent nő, földbe dugja zarándokbotját, bokor nő ki belőle: (Saintyves: En marge de la Légende dorée 267.) Szent Adalbert botjából a Betscher-See partján hársfa nőtt ki, melyet csak 1875-ben tört le a vihar. (Günter, Legenden-Studien 159.) Szent Kristóf legendájában (Legenda Aurea XCIX) a csoda kétszer ismétlődik. Amikor a folyón átvitte a gyermek Jézust, ez biztatja, plántálja botját kunyhója mellé; oda plántálja, reggelre ott pálmafa nő telve lombbal, datolyával. Később Samosban, Lycia egy városában 8000 pogányt térít meg azzal, hogy botja lombot hajt.

11. *Csodásan összeomló várfalak.* Jerichó, úgy beszéli Józsua könyve (VI.), hatalmasan volt körülbástyázva. Józsua kísérete hat napon át egyszer, a 7. napon hétszer járja körül a várat, ekkor fölharsan a kürtszó, Jerichó falai összeomlanak. Hasonlót hisz Grégoire de Tours is Angoulème váráról: amikor Chlodvig az eretnek nyugati gótok ellen harcol, elég rátekintenie Angoulème falaira, a vár összeomlik.

12. *A napmegállítás csodája.* Józsua további csodája, hogy amikor diadalmasan harcol az emóri ellen, Gibeonban megállítja a napot az ég közepén. (Józsua

X. 13, 14.) Ezt a csodát is megismételteti a legenda Copras-szal. (Maury, Croyances et légendes 119.)

13. *Gedeón csodáját* ismétli Szent Gudval Vita-ja az Acta Sanctorumban. Azt beszéli, hogy a szentnek tanítványai szakadó esőben járva teljesen szárazak maradtak, emlékeztetve Gedeón gyapjára, amely száraz maradt, amikor körülötte minden harmattól ázott. (Bírák VI. 39, 40.)

Itt pedzzük Gedeón cselét is, amelyhez ugyan nem a legendából, hanem a magyar epikából hozzuk a párhuzamot. Gedeón 300 embere szemben áll Midján hatalmas seregével. Gedeón kikémleli az ellenséges tábort s megtudja, hogy Midján fél. 300 emberét háromfelé osztja ; éjfél idején megharsogtatja a kürtöket, földrezúzat nagy robajjal korsókat s fölharsan a csatakiáltás: fegyverre Istenért, Gedeónért ! A megrémült midjaniták egymásnak esnek. Toldi Szerelmének VI. éneke előadja a nagyszalontai néphagyományt[1] Győry Jakab törökverő cseléről. 200 szalontai hajdú áll szemben 7000 törökkel. Győry Jakab török álruhában kikémleli a török tábort s kilesi, hogy a török fél rajtaütéstől. Győry kettéosztja kis csapatát. A török két szárnya felől — mély alvás idején — jelt ad, perdül a dob, rézkürt riad, fölharsan a csatakiáltás: «Jézus segits! Jézus ne hagyj». Joggal írhatta Pollák Miksa (Arany János és a Biblia 88. l.): «Győry Jakab szalontai harcainak és diadalának leírása hasonlít Gedeónnak a midiániták fölött kivívott győzelméhez.» Szinnyei

[1] M. N. Gy. XIV. Nagyszalontai Gyüjtés 243. Győri Jakab, 243—246. a szalontai csata.

Ferenc (Arany Toldi Szerelmének forrásai. Bp. 1905, 17. l.) Arany közvetlen forrását Szalárdi Krónikájában látja, aki viszont maga is a Bibliára utal.

14. *Állatok a helyes úton.* Jó útra vezető szarvasról már esett szó. De reátalál más állat is. A filiszteusok a zsákmányul ejtett frigyládát két tehénre bízzák, mely a szent ládát filiszteus földről, minden vezetés nélkül Izrael földjére viszi. (I. Sám. VI.). Günternél (Die christliche Legende des Abendlandes, 81) olvassuk: «Valósággal kimeríthetetlen azoknak az eseteknek a száma, amelyekben szent testet, amelyről vitás, hová temessék, pár marhára bíznak, ezekkel jelöltetik a temetkezési helyet.» — Csak egy magyar példa: Szent László habozik, hova építsék a templomot a mogyoródi csata emlékére. Egy szarvas, amelynek agancsai közt égő gyertyák fénylettek, jelöli meg a szent helyet.

15. *Levágott test darabjai szétküldve.* Amikor Ammon királya, Nachas, csak oly föltétellel akar Jábes Gileáddal békét kötni, ha minden lakójának jobb szemét kiszúratja, Saul király szétvagdalja szántómarháit s minden tájra küld egy-egy darabot, azzal a fenyegetéssel, hogy úgy jár annak a jószága, aki nem vonul hadba Jábes Gileád fölmentésére. (I. Sám. XI.) — Szent István a csatában elesett Koppány testét négyfelé vágatja, minden darabját az ország más tájára küldi: ily sorsra jut, aki ellensége országának, fejedelmének.

16. *Illés és Elisa csodái* úgy látszik a Biblia egyéb elbeszéléseinél erősebben ösztönözték a legendát utánzásra. Szó volt már Illés köpenyéről, amellyel Elisa kettéhasítja a Jordánt. Illés, amikor mennybe száll, köpenyét Elisára hagyja, szelleme örökségének zálo-

gául. (II. Kr. II. 13.) Hasonlóan Szt. Pál lelkének mennybeszállásakor Szt. Pál köpenye Szent Antalra marad (Legenda Aurea XVIII.)

Legendát ébreszt az is, hogy Illés és Elisa az ételt csodásan gyarapítja. A szareptai özvegy liszttartójából a liszt, olajos korsójából az olaj ki nem fogy az éhség egész idején. (I. Kir. XVII. 14.) Ezt az olajcsodát megismétli Elisa. (II. Kir. IV. 3—7.) Közismert a chanukkai olaj csodája. (Sabbath 21b.) Chanína ben Dószának nem telik szombati olajra. Ecetje úgy ég, akár olaj. (Thaanith 25a.) Az egyházi legenda szívesen él az olaj csodájával. Mint Chanína ben Dósza ecetje, úgy ég az a víz is, mellyel Constantius sekrestyés megtöltötte Szent István anconai klastromának lámpáit. Grégoire de Tours és más hagyományok tudnak szent olajról, mely soha el nem fogy (Günter: Legenden-Studien 156.) Szentek sírjából csodaolaj fakad. (U. o. 63, 156.) Abban a házban, melyben Szt. Genovéva el volt temetve, soha el nem fogyott a lámpának olaja, ámbár folyvást égett s ámbár egyre vittek belőle betegek gyógyítására. Szt. Márton sírján is egyre több az olaj. (Saintyves: Essais de Folklore biblique 273.)

A liszttartóból nem fogy ki a liszt. Ezt a csodát Illés is, Elisa is cselekszi. De Elisa más csodát is mível. Elhoznak neki 20 kenyeret és egy zsák kerti gyümölcsöt, száz ember eszik s még is hagy belőle. (II. Kir. IV. 42—44.) Az evangélium túltesz rajta. Jézus kísérete, mintegy 4000 ember, három napja nem evett. Jézus hét kenyérrel s néhány kis hallal jóllakatja őket. (Márk VIII. 1—9; Máthé XIV. 17 kk. XV. 32—38.) Az ételnek ezt a sokszorosítását a legenda igen-igen gyakran

ismétli. (Maury: Croyances et Légendes 101, Saintyves: Essais de Folklore biblique, 231—252. Le Miracle de la multiplication des pains.)

Illést egy ideig hollók táplálják. (I. Kir. XVII. 4—6). Ezt a csodát a legenda ismétli és változtatja. Remete Szent Pált állandóan holló táplálja s amikor meglátogatja őt Remete Szent Antal, a holló kettős kenyeret hoz. (Legenda Aurea XVIII.) Holló táplál egy éhező domokost is. (Günter: Legenden-Studien 164). Szt. Vitust és Szt. Modestust sas (Leg. Aurea LXXXII), Citeaux-i Szt. Istvánt sas és hal élelmezi, Szt. Rókusnak kutya hoz naponta kenyeret. (Saintyves: Essais de Folklore biblique 237, 238.)

Illés életre támasztja vendéglátójának holt fiát. (I. Kir. XVII, 17—24.) Egészen hasonlót cselekszik Elisa. (II. Kir. IV. 20—27).[1] Az Evangéliumban Jézus feltámasztja a zsinagóga fejének, Jáirnak lányát. (Márk V, 35—42) és Lazarust (János XI.)

Az egyházi legenda bővelkedik a halottfeltámasztás csodáiban. Gyakori a halvaszületett gyermekek életrekeltése megkereszteltetésük végett. (Saintyves: En marge de la Légende dorée, 167—192.) Néha a bibliai minta szembeszökik. Szent Benedek (Legenda Aurea XLIX) úgy borul az életre keltendőre, mint Illés a szareptai nő halott fiára. St. Maurille legendája egyenest hivatkozik Elizeus szent próféta példájára. (Maury: Croyances et légendes, 108—110.) Még teljesebb a hasonlóság Keivinus (Coemgenus) írországi szentnek

[1] Szépművészeti Múzeumunkban: Gerbrandt van den Eeckhout, Elizeus próféta és a fia életéért könyörgő sunemi asszony.

legendájában. Miként Elisa a sunami nő fiára (II. Kir. IV. 31), Keivinus is botját téteti egy meggyilkoltnak mellére. (Günter: Legende des Abendlandes 32.)

Illés tüzes szekéren száll az égbe a prófétaifjak szemeláttára. Assisi Szt. Ferenc is tüzes szekéren jelenik meg tanítványai előtt (u. o. 105).

Elisáról II. Kir. VI, 5—7 a következő csodát beszéli: A prófétaifjak fát hasítanak. Egyikűknek vasszekercéje vízbe esik. Elisának panaszkodik, hogy ő ezt a szekercét csak kölcsönkapta. Elisa fadarabot dob a vízbe, ez fölúsztatja a szekercét. — Nem közönséges csoda, mégis Szt. Benedek megismétli. Monostora közelében egy ember sarlóval vagdossa a tüskés bokrokat; a sarló vasa kicsúszik nyeléből s feneketlenül mély vízbe zuhan. Szt. Benedek a sarló nyelét bedobja a vízbe, az fölúsztatja a sarló vasát. (Legenda Aurea XLIX.)

Elisa még halála után is csodát mível. Mikor embert temetnek, ellenséges csapat közeledtére a sírások gyorsan Elisa sírjába dobják halottjukat. Mihelyt ez a prófétának testéhez ér, életre támad, elmegy. (II. Kir. XIII. 21.) Az egyházi legendában a szentek holttestének van életrekeltő ereje. Vegyük a példákat a magyar szentek legendájából. Egy szegény asszony elviszi egyetlen fiának holttestét Szt. István sírjához, — a gyermek fölkel. Kígyómarta gyermeknek testéből eltávozik a méreg, mihelyt Szt. Gellért sírjához ér.

17. *Nem csillapodó, el nem törölhető vér.* Zecharja főpap dorgálja a bálványimádásra tévedt Izraelt, — ezért Jóas király a templom udvarában megkövezteti. (II. Krón. XXIV. 21.) Ez a hagyomány, a jámbor

főpap vértanusága erősen foglalkoztatta a lelkeket. Jézus még kortársait is azzal fenyegeti, hogy lakolniok kell a templomban meggyilkolt Zecharja véréért. (Máté XXIII. 35). Az aggáda borzadva meséli, hogy Zecharja vére még akkor is engesztelhetetlenül forrott, amikor Titus berontott a templomba[1] Ilyen ártatlanul ontott mártirvér el nem törölhető. (Günter: Legende des Abendlandes 119, 120.) Szt. Vencel vére 40 évig nem halványul el (Günter: Legenden-Studien 157), sokáig Szt. Gellérté sem.

Befejezés.

Az Egyháznak a legenda hasonlót jelent, mint zsidóságunknak az aggáda. Günter, a nyugati Egyház legendájának mélyreható kutatója, a legenda előzményeit a hellenizmusban, újplatonizmusban, pythagoreizmusban, mitográfiában, ikonográfiában (képzőművészet és legenda kölcsönösen megihlették egymást)[2] találja, de legbehatóbban az aggádának behatását ismeri el és méltatja. Ennek szenteli alapvető műve: «Die christliche Legende des Abendlandes» jelentős harmadik fejezetének (Die Legenden-Quellen) javát. Az aggádán keresztül is hathatott a Szentírás. De sokkal erősebben hatott közvetlenül.

[1] [Ezt a legendát most behatóan tárgyalták egymástól függetlenül B. Murmelstein, Széfer Hájóbéli- Professor Semuél Krauss. Jeruzsálem, 1937. 161—168. és Sheldon H. Blank: The Death of Zechariah in Ratbinic Literature. HVCA. XII—XIII. 1937—1938. 327—346. Scheiber.]

[2] Fejtegetéseink során többször utaltunk a képzőművészet alkotásaira.

Érthető, hogy a legenda kiaknázta a Bibliát, beleértve az Egyháztól szentesített apokrifákat is. Erre az utóbbira csak egy példát. Az úgynevezett Makkabeusok harmadik könyve (VI. f.) beszéli, hogy Ptolemaeus IV. Philopator az egyiptomi zsidókat összegyüjtötte az alexandriai arénába s ellenök uszította a fenevadakat. De ekkor Isten kinyitja az ég kapuit, leszáll két ragyogó angyal s a fenevadakat az uszítók ellen fordítja. Az egyházi legendában ez a csoda ismétlődik. Faustinus és Jovita lábai elé símulnak oroszlánok, leopárdok, — amikor még medvéket is uszítanak rájok, a fenevadak a szenteknek kínzóit marcangolják szét. (Günter: Legenden-Studien, 35.)

A Biblia alakjai és eseményei mélyen, sokszorosan megihlették az Egyház legendáját.

Dr. Heller Bernát.

TAVASZVONULÁS.

Este még tél volt: hó, köd és hideg
s nem tudtam örülni semminek,
az ég komor volt, vak és naptalan
s a bú leplébe burkoltam magam.

Ha élni kell, éljek csak így: belül,
mint hernyógubó személytelenül
S e vad világból ne érjen felém:
se hír, se jaj, se hang, se fény.

Így vezetett az ösztön, vitt a láb,
vakon tapostam az utcák sarát,

míg hazaértem s fekvőhelyemen
elnyúltam, mint egy kihült tetem.

S reggel, amire megnyilt a szemem :
tündökölt a nap az ablaküvegen,
ragyogtak a háztetők s felettük az ég,
mint Braziliában, olyan tiszta kék.

Lent mosolygott az utca, lüktetett,
cirógattak a játszi szelek,
szimatoltam a mezők illatát,
tavasz vonult most a városon át.

S ki tudja hova, merre ügetett,
hol fog megállni, hol ver gyökeret,
hol bontja ki virágos lobogóját :
Merre az a föld, az a táj, az az ország?...

PETERDI ANDOR.

A TÖRVÉNY VALLÁSA.

Bialik egyik leghatalmasabb költeményében : a Sivatag halottaiban a midrás [1] nyomán szuggesztív erejű képet rajzol : a sivatag mélyén, fenséges magányosságban, holtan fekszenek az ősidők óriásai. Körülöttük fel-felzúg a pusztaság szélvihara, fölöttük vijjog a keselyű, mellettük ott leskelődik a hiéna : de az óriások mozdulatlan némaságát meg nem zavarja semmi. Az évszázadok fölöttük nyomtalanul torlódnak egymásra : az ő, idők múlásával szembeszálló örök-változatlan nyugalmuk maga a halhatatlanság.

Ez a megkapó kép: a törvény vallásának, a zsidóságnak allegóriája.[2] A puszta halottai, akiknek örök dermedtségét, gőgös álmát nem zavarja a körülöttük zúgó, zengő és kavargó élet — a költő képzeletében a törvényhű zsidóságot jelképezik: azt a zsidóságot, amely függetlenül az idő minden változásától a maga, törvényektől a legkisebb részletig megszabott életét éli. Valljuk meg, sok megejtő vonás van a költő képében. A ma zsidó embere előtt is úgy áll a hagyományhű zsidóság, mint valamilyen, ősmultból itt felejtett, gránitból faragott, gigantikus méreteivel lenyűgöző, — de merev, mozdulatlan, vegyest bámulatot és félelmet keltő emlék. Ez a kép az elpusztíthatatlanság, a változatlanság vonásai mellett magán hordja a kérlelhetetlen szigornak, a ridegségnek bélyegét is. A magyar-zsidó irodalomban klasszikus képe ennek az életformának Kiss József *Jób*-ja, akinek Istene

> «...az a merev, kemény, negyediziglen
> apák bűnéért bosszút álló Isten»

és aki, mikor szükségszerűen mindenki elhagyja,

> «...hitében nem ingadozék,
> de szilárd maradt, percre föl nem lázadt»,

és akinek

> «se fia, se lánya, se rokona,
> Ura van csupán...»

Ennek a most vázoltuk képnek legfőbb sajátsága az, hogy mintegy kívülről, a nem-zsidónak vagy a régi életformából kivetkőzött zsidónak szemszögéből készült. Kíséreljük meg, hogy egyszer ne így kívülről, hanem belülről, hagyományos irodalmunkon keresztül

szemléljük zsidó vallásunk viszonyát a lényegét meghatározó törvényhez. Valóban elviselhetetlen nyűgnek érezte-e a rabbinikus zsidó az életét szabályozó vallási törvényeket? Hogyan indokolta szükséges voltukat? Miben látta értéküket, szépségüket, jelentőségüket? És végül: a való életben, mint történetformáló tényező, hogyan érvényesült a *micvák*, a vallási parancsok rendszere?

I.

A zsidó vallástörvény jellegét és lényegét nem-zsidó részről a «*törvény járma*» kifejezéssel szokták érzékeltetni. Állapítsuk meg már jóelőre, hogy eredete szerint nem zsidóellenesen polemikus élű ez a szó, hanem szentírási eredetű és az ókor folyamán nincs is példánk arra, hogy polémikus éllel pogány részről szerepelne. Jeremiás [3] próféta kétízben is vádolja népét, hogy «letörte magáról Isten igáját, letépte kötelékeit». A járom, melyet letörni bűn, itt nem a szolgaság, hanem az isteni akarat törvényének képe. A későbbi irodalomból: Ben Szira [4] a bölcseség jármáról, a midrás az isteni tannak, a munkának,[5] a kamatszedés [6] tilalmának jármáról és e járom vállalásának szépségéről szól.[7] Ez a «járom» jelentheti tehát a szigorú kötelességek, a reánk, emberekre háramló feladatok összeségét, de nem olyasvalamilyen nyűgöt, amely magával szemben az ellenszegülés hajlamát hívná ki. Bármily paradoxnak hangzik is: maga az a puszta tény, hogy a zsidóság adta és vállalta ezt a szót, félreérthetetlenül érezteti, hogy a «törvény jármát» a zsidóság maga nem érezte járomnak a szó mai, megalázó mellékzöngéjével.

A Tórában már jónéhányszor,[8] a próféták közül különös erővel Deutero-Jesájában[9] tűnik fel az «Isten szolgája» elnevezés, az Isten iránti kötelességek foglalataképpen pedig az *avóda* szó : a szolgálat. Az Isten és Izrael közötti viszonylatban az atya — gyermek, sőt a férj — feleség képek helyett tehát lassankint az engedelmességet, az alázatot kifejező úr — szolga kép jut előtérbe. A döntő fontosságú jelenség itt is az, hogy maga a zsidóság vallotta és vállalta élete céljául a szolgálatot : Isten szolgálatát.

Vannak még közvetlenebb és határozottabb példáink is a «járom» szó használatára. Az *Isten jármának vállalása* szemben áll *az ember igájának hordozásával.* Az Isten igája tehát az igazi szabadságot jelenti — emberi vonatkozásban. Gondoljunk csak R. Jochánán híres tanítására[10]: aki önként vállalta az ember szolgálatát, Isten szolgálatát tagadta meg ; vagy R. Nechunja b. Hakana intelmére :[11] aki a Tan jármában él, az felszabadult az emberek járma alól. Isten szava[12] — olvassuk máshelyütt — szabadságot hirdetett a kőtáblákon. A Tan járma nemcsak a késő utókor szépítő magyarázgatásában, hanem az eredeti szövegek félremagyarázhatatlan tanuságtétele szerint éppen a szabadság gondolatát hirdeti, annak emberi vonatkozásában.[13] Kemény kötelességek sora az ember élete e földön ; boldog az, aki az isteni törvényt vállalva, nem kénytelen nyakát meghajtani az emberi akarattól, emberi önkénytől reámért kötelességek sokkalta keményebb jármának. Az isteni törvényben élő embernek benső boldogsága szólal meg ezekben a felkiáltásokban: boldogsága annak a zsidó lélekrek, amely nemcsak a

«törvény járma» képét alkotta meg, hanem a «törvényben való gyönyörűség», a שמחה של מצוה érzését is ismerte,[14] amely nemcsak meghajtotta fejét az isteni akarat kényszere előtt, de a מצות חביבות לישראל «kedvesek a törvények Izrael számára»[15] felkiáltásban válaszolt a hozzá szóló isteni parancsra.

II.

A törvénytartás érzelmi mozzanatainak ismertetése mellett elsősorban hagyományos irodalmunk értelmi síkon való állásfoglalását igyekszünk megvilágítani. A szív megmámorosulhat a törvény szerint való élet szépségétől: «Ha a Te tanod nem lenne gyönyörűségem, elpusztultam volna nyomorúságomban» — kiálthat fel a zsoltárossal.[16] A hideg ész mégis megkérdi: *miért?* Miért vette körül az égi akarat hatalmas törvénygátakkal életemet? Mit adnak nekem, az embernek, a törvények? miért és mennyiben szolgálják a javamat, boldogságomat? Egyetlen kérdés, melyet azonban két nézőpontból is vizsgál a hagyományos irodalom. Mert a törvények észelvű megalapozásának feladata kétszeres kérdésfelvetést jelent: a *törvényhozónak*, Istennek és a törvényt megtartó *embernek* szempontjából.

A törvényhozó — Isten — szempontjából a kérdés így vetődik fel: miért adta *Isten* a törvényeket? Az autonóm, öncélú isteni akarat érvényesül-e a törvényben, vagy az isteni törvény maga is szolgál-e egy távolabbi célt? Pusztán az-e a jogosultsága a vallástörvénynek, hogy isten akaratát fejezi ki, — vagy keres-

hetjük-e és megtalálhatjuk-e jogosultságát önmagában is? Ha az isteni akarat autonóm, akkor szükségképpen *heteronóm*, külső célt szolgáló az erkölcs; ha pedig a törvény csak szolgálója egy magasabb célnak, akkor ez a végső cél, az abszolut érték, nem lehet más, mint maga az *autonóm* erkölcs. Az emberi értékek skálájában a szilárd pontnak, a végső célnak keresése lappang itt a háttérben; keresése annak az abszolút értéknek, amely a valláserkölcsi beállítottságú ember szemében csak kettő közül valamelyik lehet: vagy a szorosan vett *vallási* érték: az isteni akarat teljesítése — függetlenül tartalmától, — vagy a par excellence *erkölcsi* érték: a jónak gyakorlása — elvonatkoztatva attól, megparancsolta-e Isten, vagy nem. Hogy a valóságban a kettő egybeesik: nem befolyásolhatja az elméleti szemlélődést.

A hagyományos irodalomban hangosabban a két irányzat közül kétségtelenül az szólal meg, amely a *vallási* értéknek felsőbbségét hirdeti. A vallásos életmódnak állandó kifejezése: «teljesíteni a mennybéli Atya akaratát».[17] Klasszikusan fejezi ki ezt az elvet a következő, többször is előforduló midrás:[18] «A törvényeknek nincs más céljuk, mint az, hogy a teremtményeket próbára tegyék; nem mindegy-e Istennek, hogyan vágja el valaki állatának nyakát; nem mindegy-e Istennek, tiszta vagy tisztátalan állat húsát eszi-e valaki? De Ő csak azért adta a törvényeket, hogy próbára tegye, megtisztítsa, egybeforrassza a teremtményeket». — A törvény nem önmagában hordja indokolását; egyetlen szépsége, célja, értelme és jogosultsága abban a nevelő értékében fejeződik ki, hogy

az embert az isteni akarat teljesítésére szoktatja. Az isteni akarat ténye vetíti rá fényét a legszürkébb, legjelentéktelenebbnek látszó micvára is.[19]

Különböző megfogalmazásban fejeződik ki ez a meggyőződés hagyományos irodalmunkban. «Nem a halott tesz tisztátalanná és nem a víz tisztít meg — így tanítja bizalmas beszélgetésben R. Jochánán ben Zákkáj a tanítványait,[20] — hanem mindez a Királyok Királyának rendelése. Törvényt hoztam — így szól az Úr — tinéktek nem áll jogotokban, hogy határozatom okát kutassátok.» — «Ne mondja senki sem: én irtózom a tiltott ételektől, nem akarok belőlük enni, — hanem szóljon így: szívesen megenném én bármelyiket, de hát mit tegyek, ha mennyei Atyám megtiltotta.»[21] «Akit az isteni törvény nem kötelez valamely parancsolat megtartására és mégis megtartja, ostoba» — halljuk egyfelől.[22] Vagy enyhébb formában: értékesebb annak parancsteljesítése, akit az isteni akarat kötelez, mint azé, aki saját akaratából teljesíti ugyanazt.[23] Az ilyen mondások éppen ennek az irányzatnak megértése nyomán válnak világossá. Értéktelen és semmis annak micvá-teljesítése, aki ezzel nem valamely neki szóló isteni parancsot teljesít: hiszen az ilyen ember egy lelkétől, értelmétől, egyetlen létjogosultságától megfosztott cselekedetet hajt végre. Így értjük meg azt a sokat vitatott talmudi mondást is, hogy «ha egy pogány megtartja a szombatot, éppen olyan bűn, mintha egy zsidó megszegné.[24] Ez érthető, hiszen a szombat törvényét megtartó pogány ezzel (mivel nem *neki* szóló isteni akaratot teljesít) fölösleges, értelmetlen dolgot mível, ami — mindenesetre kis szónoki

túlzással — éppen olyan bűn, mintha egy arra kötelezett ugyanazt a törvényt megszegné.[25]

Tévedés volna azonban azt hinnünk, hogy ez a felfogás az egyetlen a rabbinikus irodalomban. Talán nem az uralkodó nézettel való szembehelyezkedés tudatában, de félreérthetetlen formában felhangzik az ellenvélemény is: nem öncélú a vallástörvény, nem csupán isteni hatalom ereje az, ami meglelkesíti; a törvény célt szolgál. Lehet, hogy előttünk rejtett ez a cél, de ez nem jelenti azt, mintha az isteni törvényhozás híján volna a belső önértéknek.

Miért nem ismerjük a törvények indokait? Kérdi a midrás[26] és megfelel önmagának: két törvénynek megmondta Isten a célját és éppen ez a kettő okozta a legbölcsebb ember, Salamon, bűnbeesését. A király — úgymond a Tóra — ne vegyen feleségül több asszonyt, nehogy azok elfordítsák szívét Istentől; és ne gyüjtsön magának sok harciment, nehogy népét végül is visszavezesse Egyiptomba. De Salamon így gondolkodott: rám mindez nem vonatkozik, én bölcsebb vagyok annál, semmint hogy ezek által bűnbe essem — és mégis bűnbe esett. Így járnánk mindannyian, ha a Tóra elárulta volna nekünk törvényei indokolását.

Kitünő lélektani megfigyelés. Egyetlen példán keresztül megvilágítja a törvények racionális magyarázatának veszedelmét. Addig szentek a vallás törvényei, amíg hozzáférhetetlenek szellemi felfogóképességünk, kritikánk számára, egyszóval: amíg irracionálisak. A törvény magyarázgatása: kezdete a törvények haldoklásának. Mindenesetre benne van azonban egy másik gondolat is ebben az aggádában: az, hogy csak

mi nem ismerjük a törvények értelmét, célját ; ez azonban nem jelenti azt, mintha nem lennének valóban célrairányozottak. Sőt, egy másik, ugyancsak Salamon személyéhez fűződő aggáda elismeri még azt is, hogy a törvények indokolhatatlan volta nem magukban a törvényekben gyökerező belső szükségszerűség ; olyan bölcs ember, mint Salamon, magától is megérti úgyszólván minden egyes törvény titkos célját. «Így szólt Salamon : valamennyi törvényt kutattam és megértettem, de mikor a פרה אדומה, a rituális megtisztulást szolgáló misztikus «vörös tehén» szakaszához értem, hosszas bajlódás, eredménytelen kutatás után felkiáltottam : bölcs vagyok bár, de ez érthetetlen előttem!»[27]

A törvények öncélúságának kérdése nem egyforma erővel vetődik fel valamennyi szentírási törvénnyel kapcsolatban. A hagyományos irodalomban[28] állandó a megkülönböztetés ilyen szempontból a törvények két nagy csoportja között : vannak «*mispátim*» — olyan törvények, «amelyek ha nem is írattak volna meg, meg kellett volna íródniok», és «*chukkim*» — olyan törvények, amelyek ellen «tiltakozik a bennünk lévő rossz hajlam és harcolnak a pogányok».[29] A különböző felsorolásokból kiderül, hogy az első csoportba tartozik : a rablás, a bálványimádás, istenkáromlás tilalma, a második, vitathatóbb csoporthoz a kétfajta kelméből készült ruha viselésének tilalma, az engesztelőnapi «bűnbak» és mindenekelőtt, mint klasszikus példa : a már említett «vörös tehén», melynek pora a tisztátalan embert tisztává, a tisztát tisztátalanná teszi.[30] De ezeknél a számunkra nehezebben vagy sehogysem indokolható

törvényeknél is megtalálható mindkét tendencia : «Rendeletemet nincs jogodban bírálni» — halljuk ismételten egyfelől ; de másutt azt olvassuk : Isten így szólt Mózeshez : «Előtted feltárom e törvények célját, más számára azonban nem-bírálható isteni határozatok azok».[31]

A törvény jogosultságának keresése lappang azok mögött a kísérletek mögött is, amelyek az isteni törvények rangsorát igyekeznek megállapítani. Nem a R. Szimláj szinte közismert aggádája[32] a leginkább figyelemreméltó, mert hiszen ez csak a Szentírás más helyein is kiemelt törvényeket gyüjti egybe.[33] Jellemzőbbek azok a próbálkozások, melyek a törvények tartalmából — nem pedig külső tekintélyre hivatkozva — állapítanak meg rangsort. Arra a kérdésre, melyik a Tóra legfontosabb tanítása, egy igen késői, de sokat idézett helyen három feleletet kapunk :[34] a «Halljad Izrael!» törvénye — a felebaráti szeretet parancsa — vagy a naponkénti két bárány feláldozása. Az első két vélemény vallója nyilván a Tórának felfogásuk szerinti legjelentősebb törvényét választja, míg a harmadik egyetlen parancsot ragad ki, de — érezzük — ugyanilyen jogon bármelyiket választhatná, hiszen az ő felfogása szerint minden parancs egyformán tekinthető a legfontosabbnak, mert mind egyformán Isten parancsa. A parancsok rendszerének ezt az egysíkú szemléletét a rabbinizmus jellemzőjének szokták tekinteni, holott nem több, mint az ellentmondó nézetek egyike. A rabbinizmusnak olyan klasszikus alakja, mint R. Akiba is kiemel egy-egy törvényt a többi közül.[35] Az etikai aggádában egyébként is végigvonul

az a célzat, hogy egyes fontosabb törvényeket kiemeljenek a többi rovására.[36]

A törvények indokolhatatlan voltát sajátos módon kísérli meg leküzdeni az a felfogás, hogy ez az állapot csak időleges. Az idők végétől az Istennek «új szövetségkötését» várja már Jeremiás próféta is.[37] Ez az új szövetség nem tartalmában, hanem csupán hatásának mértékében különbözik az első, a szinájі szövetségtől; aggádikus kijelentések egy csoportja szerint abban, hogy a törvények indokát a jövőben az új szövetségkötés alkalmával fogja feltárni Isten. «A másvilági életben maga Isten ül és tanít az igazak között és magyarázza nékik a parancsolatok titkos értelmét a messiás által.» Így tehát a törvények teljes megismerésének, megértésének lehetősége fennáll, de csak a messiási napokban teljesedik be. «Mindaz a tan, melyet e földi életben tanulunk, semmissé válik azzal a tudással szemben, mely az eljövendő világban vár reánk», olvassuk ismételten is.[38]

A törvények öncélúságának kérdése vetődik fel egy másik problémakörnek, a vallási törvény természetes vagy természetfeletti voltának keretében is. A gondolat maga, hogy a «természet»-nek kell igazolnia a zsidó vallás törvényeit, minden bizonnyal a pogányokkal való hitvitákon keresztül alakult ki. A zsidó vallástörvény ellen irányuló polémiának egyik alapgondolata az, hogy a zsidó vallás kívánságai, parancsai «természetellenes»-ek;[39] a midrásokban közölt válasz — igen jellemző tünet ez — gyakran kettős. A pogány kérdésére adott felelet a szóbanforgó törvény «*természetes*» voltát bizonygatja, míg az illető pogány távozása után a

mester nem egyszer feltárja tanítványai előtt az igazi okot: Isten *természetfeletti* akaratát. Egy gúnyolódó kedvű pogány [40] R. Jochanan b. Zakkaj szemébe vágta: «A rituális megtisztulás törvénye nálatok babonaság». A zsidó rabbi visszavág: «Hát az orvostudomány eljárásai érthetőbbek-e az egyszerű ember előtt?» — «Bizony nem» — restelkedik el a pogány. A tanítványok csodálkozva hallják mesterük feleletét; többet vártak. — «Nincs is valóságos indoka ennek a törvénynek», világosítja őket fel a rabbi. — «Törvényt hoztam, rendeletet adtam ki, — szól Isten — amelyet nem lehet bírálni!» — Egy másik pogány [41] azzal hozakodik elő, hogy a circumcisio erőszakos megváltoztatása a természet rendelésének. Hát nem kell-e mindent, ami a természet műhelyéből kerül ki, tökéletesítenünk, átalakítanunk? — válaszol a rabbi. Egy harmadik vita [42] a szombatról szól. Hosszas érvelés és viszonválaszok után a döntő érv Turnus Rufus szemében az, hogy a mesés Szambatjon folyó egész héten át folyik, csak szombaton pihen meg — íme a természet törvényei is a zsidó vallástörvényt igazolják! A hagyományos irodalmon kívül, különös határozottsággal domborodik ki ez az álláspont Philonnál; [43] a szertartási törvényeknek, étkezési törvényeknek stb. természetes alapjait igyekszik kimutatni nemcsak polémikus céllal, hanem a görög stoikus és cinikus filozófia hatásaképpen, melynek egyenesen eszménye a «természetnek megfelelő élet».

A törvény természetfeletti eredete világlik ki abból is, hogy egyetlen törvénynek sem jutott birtokába ember önmagától. Noé a neki szóló — és a zsidó «ius gentium» alapját alkotó [44] — hét parancsot (egy másik

midrás [45] szerint Ádám, az első ember, a legegyetemesebb hat parancsot) Istentől kapta, nem magától ismerte fel. Csak Ábrahámról olvassuk egy különös midrásban,[46] hogy «atya nem tanította őt, mester nem oktatta (t. i. a 613 parancsolatra, melyet az aggáda közhiedelme szerint [47] már Ábrahám megtartott), de Isten két veséjét [48] — önnön lelkét, mondanók mi — tette mesterévé. A megismerés végső forrása azonban itt is maga az isteni kegyelem.

Ha egyik oldalról felmerül az a törekvés, hogy a zsidó vallástörvénynek a természetes életben gyökerező alapjait kimutassák, — felhangzik az ellentétes törekvés is: hangsúlyozni e törvény természetfeletti voltát. Már más összefüggésben idéztük [49] azt a mondást, hogy a tiltott ételek élvezete nem visszataszító önmagában: csupán az isteni tilalom teszi azzá. Mert nem a természet erői, hanem Istennek természetfeletti akarata életünk igazi ura.

III.

Akkor, amikor hagyományos irodalmunk Istenre, a *törvényhozóra* tekintve igyekszik megbirkózni a törvények lényegének és céljának kérdésével, meg kell látnia ennek a végeredményben metafizikai problémának földi vetületét is. A törvényt megtartó ember előtt is, ott meredezik a kérdés: mi a célom a törvény megtartásával? Mi a lényege a törvénytartásomnak: a tett-e, vagy a szándék? A gyakorlat, vagy a benne lüktető lélek? A cselekedet, vagy a cselekvő? Vagy a középkori bölcselet latin műkifejezésével élve: az *opus operatum* (a megtett cselekedet), vagy az *opus operantis*, a cselekvőnek lelkében végbement változás?

Ellentmondó tendenciák ütközőpontja a hagyományos irodalom vitája a כוונה — egy parancsteljesítés lelki háttere és a לשמה — a parancsteljesítés célrairányozottsága körül.[50] Ha valaki fizikai kényszernek engedve ette a pészachi pászkát, eleget tett-e a kötelességnek? Aki a sófárt csak szórakozásból fújta meg, vallásos parancsot teljesített-e? Elegendő-e, ha valaki a templom mellett elsétálva hallgatta az imádság onnan kiszűrődő hangját?[51] Ezeknek a gyakorlati eseteknek mentén alakul ki az ellentétes nézetek vitája. Míg az aggáda — természeténél fogva — szükségszerűen az érzelemszerű elemek elsőbbségét vallja, az uralkodó felfogás a *halachában*: מצוות אין צריכות כוונה a parancsteljesítés már önmagában is teljes értékű. Bármilyen tetszetős volna is, ha a parancsteljesítést a hagyomány nem tartaná önmagában elegendőnek, — gyakorlati szempontból ez ellenőrizhetetlen fogalmat vezetne be a vallási életbe. Ellenőrizhető csupán az: teljesítette-e valaki a vallási kötelességet, vagy nem. A vallástörvény pedig nemcsak aggáda, nemcsak «vallás» — lelki ügy, hanem «törvény», halácha — gyakorlati életmód is. Egy levágott állat rituális voltát csak korlátolt mértékben tehetjük függővé attól az intenciótól, amellyel a metsző feladatát végezte. Abban a pillanatban, amikor a vallás érintkezik a törvénnyel, szükségképpen átveszi formalizmusát.[52]

A célzat jelentőségének háttérbe szorítása azonban nem az egész vonalon mutatkozik meg. A vallás legértékesebb, jellegzetesen érzelmi megnyilatkozásainak[53] egyetlen értékét a halácha szerint is éppen a כוונה, az áhitat adja. A minden mélyebb lelki emóció

nélkül levágott állat lehet rituális — de a lélektelenül, kötelességszerűen lemorzsolt ima értéktelen szópazarlás. «Ne tekintsd imádat megszabott kötelességnek, hanem Isten előtt földreboruló fohásznak» — hangzik az intelem[54]. De a vallásos érzés másutt is áttöri az e ponton talán túlenyhe törvény korlátait. A vallástörvény nem kívánja a kavánná-t pl. a tefillin felvételénél — a középkori zsidóság mégis megalkotta a לשם יחוד imát,[55] amelyben ünnepélyes kifejezését adja törvényteljesítése érzelmi tartalmának. Az aggáda megragadó szavakkal szól a törvény betűjét meglelkesítő áhítat és érzés mindenekfölött való értékéről. «Mindegy az, sokat vagy keveset teszünk-e, ha szívünk az ég felé tekint».[56] Szokott mondása volt Rávának: «Aki egy parancsot nem magáért a parancsteljesítésért, önzetlenül tart meg — jobb lett volna meg sem születnie!».[57] Igaz, az ellentétét is halljuk: ha valaki vallási parancsok teljesítéséhez akár érdekből is hozzászokott, megtartja majd azokat önzetlenül is. A végső cél azonban itt is szemmelláthatólag a törvények «önzetlen» megtartása.[58] «Ha valaki csak akar teljesíteni valamely parancsot és egy külső körülmény ebben megakadályozza, mégis olybá számít, mintha megtette volna.[59] Amikor az ima lényegéről folyik a haláchikus vita,[60] felmerül a kérdés: eredetében érzelmi-e az ima — könyörgés-e, vagy technikai kötelesség — az áldozatok pótlását szolgálja: az egybehangzó válasz az ima *érzelmi eredetét* vallja. És mindezek összefoglalásaképpen a nagy alapelv: רחמנא לבא בעי szívet kíván az Isten.[61]

«Szívet kíván az Isten.» Ez a mondás nemcsak egy

a hagyományos irodalom sok szép mondása közül, hanem alapelv, amely filozófusokat ihletett meg — gondoljunk Bachjára — és tömegmozgalmat teremtett: a *chászidizmust*. A mi szempontunkból a chászidizmusnak éppen az a jelentősége, hogy leghatalmasabb példája a *törvény* vallása és a *szív* vallása egységének. Ebben a mozgalomban válik tudatossá, robban a felszínre a sok, évszázadok óta lappangó érzelmi energiája vallásunknak. Ami a hagyományos irodalomban csak az uralkodó szellemiséget színező, szépítő «melléktéma», az itt válik uralkodóvá, minden mást túlharsogó «főtémává». Az Isten kinyilatkoztatott vallása és a természeti vallás az istenszerelem síkján egyesül. Ábrahám megtartotta mind a 613 parancsot, holott még nem voltak kötelezők — mondja a midrás — és a chászid rabbi magyarázza:[62] azért, mert akinek lelke Isten keresésével telt meg, annak tagjai szinte maguktól az isteni törvényt teljesítik; annak az isteni parancsok tartalma természetévé válik. A «törvény járma» kifejezés, ezzel a lélekkel szemlélve, új értelmet kap. Az igát húzó állat végzi a maga munkáját — mondja egy szép példázat[63] — és semmi változást, munkájának semmi eredményét nem látja: de a megmunkált mező mégis megtermi a maga gyümölcsét; a törvénytartó ember is hordva a «Tan igáját», érezze, hogy — bár az ő számára láthatatlanul, — de előbbre vitte az emberiséget. És nemcsak szép, de mélységesen igaz is a Tóra szavának: «Megtesszük és meghallgatjuk!» — ilyen értelmezése:[64] azzal, hogy megtesszük, megtartjuk az isteni szót, hallgatjuk csak meg, értjük csak meg igazán. A zsidó vallástörvényben egyesül és átszellemül

erkölcs és hitelv, hagyomány és dogma. Ez a vallástörvény nem is logikai értékeivel, nem az *ész* útján, hanem a *megélésen* keresztül vezet el a boldogsághoz, nem a meghirdetett és tudomásul vett, hanem a testet öltött, a megélt, a konkrétummá vált igazságnak földi vetülete.[65]

IV.

És ezzel a gondolattal végére is értünk a zsidó vallás törvényről való elmélkedésünknek. Azt vizsgáltuk, az ész síkján hogyan küzd meg a zsidó hagyomány a micvák rendszerétől fölvetett sok kérdés egyikévelmásikával. De a Törvényt az Élettel kibékítő legnagyobb jelentőségű zsidó mozgalom lemond az észelvű igazolás fegyveréről, lemond még az érzelmi igazolásról is, — szükségtelennek tartja e törvények elméleti igazolását akkor, amikor ezt az igazolást maga az élet adja meg. A törvénytartó zsidó ember ebben az életmódjában boldognak érzi magát: ennél hatalmasabb érv nem szólalhat meg a zsidó vallás törvényrendszere mellett. A ráció nehezen küzd meg a vallás irracionális kívánságaival; a liturgiai költő[66] éppen ebben az irracionalitásban látja vallásának emberfeletti értékét. Majmuni nagy művének jelentős részét szenteli vallástörvényeink egyenkint való igazolásának;[67] a költő Juda Halévi éppen abban látja nagyságukat, hogy igazolhatatlanok. A *racionalista* kínos alapossággal megy végig a zsidó micvák hosszú során, hogy jogosultságukat igazolja, a *hívő* megelégszik annak kimutatásával, hogy törvényekre szükség van; hogy milyenek legyenek ezek az életünket meghatározó törvények, nem a mi hivatásunk megszabni.

A törvények iránti rajongó szeretet, a törvényekben való élet szépségének és boldogságának érzése: ez az erkölcsi aranyfedezete a törvények elméleti értékéről szóló emelkedett vitáknak. Az egyházatyák azt vitatják, hogy a zsidó népre az aranyborjú bűnéért való örök vezeklésül rótta az isteni büntetés a törvények igáját.[68] De maga a zsidó ember hetenkinti elmélkedésében hirdeti, hogy «Isten érdemeket akart biztosítani Izraelnek, ezért adott nékik számos törvényt.[69]» Amikor a gondolat serpenyőjén mérik meg a törvényrendszert,[70] a ranglétra csúcsára az erkölcsi törvények kerülnek; de amikor a szeretet, a megtartás lelkességének foka lesz az elbírálás alapjává,[71] a szombatot, a bálványimádás tilalmát, az Ábrahám szövetségének tudatát, tehát erkölcsi és szertartási, elvszerű és életformát megállapító törvények egyaránt az élen állanak. «Azért adott Isten 248 pozitív parancsot, — hangzik a bölcselkedés[72] — mert mind a 248 testrész könyörög: velem is teljesíts egy-egy isteni törvényt!» Pedig a törvények megtartásának külső jutalmát e világi életben alig várják.[73] A Tórának ezt a mondatát: «Melyeket néktek *ma* parancsolok» — így egészítik ki:[74] *ma* kell megtennetek azokat (t. i. e világi életben), de a jutalom a *holnapra* (t. i. a másvilági életre) vár. És halljuk a rezignáció tömör mondatát:[75] «E világon nincs jutalma a törvények megtartásának». De hiszen a jutalom valójában megvan: nem más az, mint az a tudat, hogy teljesítettem Isten akaratát. «A parancs teljesítésének jutalma — maga a teljesített parancs.»[76]

Ez a lélek, ez az életfelfogás túlnő a tudósok társadalmának szűk keretein. Tudunk kétségtelenül törvény-

tagadó, antinomisztikus áramlatokról a zsidóságon belül is. Philon élesen kikel azok ellen, akik csak a törvények spirituális értelmét tartván szem előtt, semmibe veszik szószerinti értelmüket.[77] Az Atyák bölcs mondásai[78] azt, aki «az ünnepeket kigúnyolja és Ábrahám ősünk szövetségét megszegi» — kizárja az üdvösségből még akkor is, ha egyébként jótékony és tudós ember. Chananját, R. Jósua unokaöccsét, az eretnek «*min*» szekta hívei kényszerítették a szombat megszegésére.[79] A midrások nem egy adatát szolgáltatják a törvények nyílt vagy burkolt tagadásának.[80] Mindez azonban végeredményben mégis elszigetelt jelenség. A nagy tömeg a természetes életforma megszokottságával és a kötelességteljesítés örömével szemléli a törvények hosszú sorát. «Még a legértéktelenebbek is, még az eretnekek is, úgy telistele vannak a törvényekkel, mint a gránátalma az ízes magok tömegével» — hangzik különböző változatokban az aggáda érdekes hasonlata.[81] «Izrael vállalja a törvények igáját, *örömmel* hordozza terhüket» — olvassuk másutt. «Ha imára járulsz Istened elé — olvassuk — ne töltsön el se komor rosszkedv, se oktalan vidámság, se felelőtlen léhaság, hanem שמחה של מצוה, a parancsolatteljesítés gyönyörűsége». Ennél a szónál szebben, jellemzőbben nem rajzolhatjuk meg a törvény vallásának lelkét: azt, amely nem elviseli, hanem öntudattal viseli, nem eltűri, hanem szereti önmagától megszabott életmódját. Antinomisztikus tömegmozgalomról nem is tudunk a zsidóságon belül. Az Áchérok,[82] a Jákov is köfár-Szöchanják,[83] a Chivi al-balkhi-k[84] magánosok maradtak. A VII. század nagy zsidó eretneksége, a karaizmus

sem a törvénytagadás, hanem inkább a törvények szigorítása irányában fejtette ki reformáló működését.

A törvények igazolásáról szóló vitákat ismertetve, idéztük azt a mondást, hogy Isten a törvényeket «az emberek összefogása» céljából adta. Egy érdekes és jelentős változat[85] kiegészíti ezt azzal, hogy a sajátlagosan a zsidó népnek adott törvények a *zsidóság* egybekovácsolását célozzák. Ennél találóbban és tömörebben a törvények jelentőségét nem is lehetett volna megállapítani. Ha a történelem igazolását az elvont ész bírálata előtt is érvnek tekintjük valamely jelenség belső értékének megállapításánál, akkor a zsidó törvényrendszer megállotta helyét. Ez az életforma, ezek a törvények nem mint külső erő, hanem mint belső, önként vállalt kötelesség — gerincet, tartást adtak hordozójuknak, a zsidó népnek ; és amit Achad Haam a szombatról mondott,[86] bízvást elmondhatjuk a törvények összeségéről : Izrael megtartotta a törvényeket, a törvények fenntartották Izraelt. Az ész megkérdheti : miért a törvény? De a szív válaszol : mert boldog vagyok általa. És a történelem rábólint : sötét évszázadokban a *törvény* által volt boldog Izrael.

A zsidóság nem tegnap és nem tegnapelőtt lett a törvény vallásává. Lényegmeghatározó vonása, az egyistenhit, már magában a Szentírásban parancs és tilalom alakjában szólal meg.[87] «Halljad Izrael ...» és «Ne legyenek neked más isteneid kívülem». A későbbi fejlődés nem elhajlás a kezdet irányától, hanem folytatása annak. És ma, amikor páratlan vajudások közepett talán egy új zsidóság születik ; ma, amikor sok minden, ami szép és szent volt atyáinknak, közösségünk jelentős

része szemében új átértékelés tárgyává lesz, hogy csakhamar a visszahozhatatlan mult tiszteletreméltó emlékévé illanjon : ma kettőzött kötelességünknek kell tudnunk, hogy az érzés, hit és történelem háromszoros szentségével megszentelt törvényeink igazságát hirdessük. Lehet, hogy valóban új zsidóság van kialakulóban a ma és a tegnap zsidósága helyett ; lehet, hogy új eszmények alakítják majd ki a megújhodó zsidóság vallásos életformáját is. De ha ez a leendő új zsidó közösség magát a zsidó név jogos viselőjének, a tegnap küzdelmei folytatójának, az ősök álmai megtestesülésének akarja tekinteni, akkor ez is csak az lehet, ami volt a zsidóság évszázadok hosszú során át : nem lehet más, mint *a törvény vallása.*

JEGYZETEK.

[1] Baba k. 73b, v. ö. Bialik : Sefer ha-aggada[2] VI. 44. — [2] V. ö. Klausner : A modern héber irodalom története 140—142. l. — [3] Jer. 2, 20 ; 5, 5. — A «törvény járma» kifejezésre vonatkozóan l. Guttmann : Bechinat Kijjum ha-micvót (BKhM) 66—67. l., Büchler : Studies in Sin and Atonement 63—104. l. — [4] Szirach 51, 25—26. — [5] Echa r. 3, 24. — [6] Szifra ad Lev. 25, 37. — [7] De előfordul a Talmudban a «rossz hajlam járma» is, szemben az Isten jármával. Jer. Ber. 7d. — [8] Lev. 25, 42, 55. — [9] Jes. 41, 8—9 ; 43,10 ; 44, 1 ; de v. ö. Jer. 30, 10 ; 46, 27 ; Ezék. 28, 25 stb. — [10] Jer. Kiddusin 49d. Kidd. 22b. Büchler : Studies 37—38. l. — [11] Abot III. 5, Abot di r. Natan II. verzió XXXII. Mechilta ad Ex. 19, 18. — [12] Éruvin 54a. — [13] Mechilta ad Ex. 19, 1, toszifta Baba k. VII. 6 (mindkettő r. Jochanan b. Zakkaj mondása); Josephus, Bellum VII. 8, 6 (Eleázár beszédéből), Ber. r. 67, 7 ad Gen. 27. 40. — Feltehető, hogy ezek az itt idézett mondások nem csupán szépen hangzó etikai tanítások, hanem ősrégi zsidó elképzelésben, az Isten királyságának hitében gyökereznek. (Bir. 8, 23, v. ö.

IMIT 1942. 256. l. és az ott közölt irodalmat. Ez a hit elevenen élt a rabbinikus zsidóságban is. Aki elismeri Isten királyságát önmaga fölött, lelkileg felszabadult minden földi király zsarnoksága alól. Aki lerázza magáról Isten igáját, szükségszerűen valamely földi uralkodót kell, hogy önmaga felett úrnak elismerjen. — [14] Ber. 31a. Sabb. 30b. Pesz. 117a. A törvény által való boldogság gondolatát hagyományos irodalmunk megannyi helye kifejezi. Szerette Isten Izraelt, azért vette fiait köröskörül parancsokkal; fejükre, karjukra tefillin kerül, ruhájukra cicith, ajtójukra mezuzó (Menach. 43b). — Amikor a zsidó felveszi az imaköpenyt, érezze úgy, mintha az isteni dicsőség fénye ragyogna rajta. (Midr. Teh. 90.) Ha valaki egy parancsot teljesít, örömmel teljesítse. (Vaj. r. 34, 9.) A középkori pijjutköltő nem egy helyen sóhajt fel: «minden elveszett, csak a Tóra maradt meg számunkra». — [15] Szukka 41b. — [16] Zsolt. 119, 92. — [17] Ber. 35b. Vaj. r. 34, 13. id. Guttmann i. m. 65. l. — [18] Ber. r. 44, 1. ad Gen. 15, 1, midr. Tehillim 42, 3, v. ö. Ber. r. ed. Theodor 425. l. — [19] Gyakori tendenciája éppen ezért a Midrásnak a kisebb és a nagyobbjelentőségű micvák összehasonlítása, azzal a célzattal, hogy a kettő egyenrangúságát kimutassa. Összehasonlítják pl. a szülők tiszteletének «legnagyobb» parancsát a madárfióka megmentésének «legkisebb» parancsával (jer. Pea 1c). Sűrű a figyelmeztetés, nehogy kevésbe vegyük a csekélynek látszó parancsokat. (Abot II. 2, III. 18, IV. 2. stb.) — [20] Tanchuma Chukkat eleje, Bam. r. 19, 4, Peszikta r. XIV. A törvények vallási megindokolása kb. a következőképpen volna szavakba foglalható. Isten a zsidó nép királya. Amiképpen egy földi király fölöttünk való hatalmát törvényeinek okoskodás nélkül való megtartása fejezi ki, azonképpen az általunk meg nem magyarázható isteni parancsok megtartása nem más, mint elismerése Isten fölöttünk való uralmának. A parancsok megszegése pedig Isten uralmának megtagadása. — *Történetileg* e törvényeket az egyiptomi kivonulás emléke igazolja. Akkor szabadította fel Isten Izraelt az ember szolgálata alól, hogy a saját szolgáivá avassa. A kivonulás által Isten Izrael királya lett. Ezért vezeti be a Tízigét is az emlékeztetés: «aki kivezettelek...». (Mechilta ad Ex. 20, 2.) V. ö. Büchler i. m. 38—41. l. — Hagyományos irodalmunkban felvetődik az a merész kérdés is, vajjon egyoldalú parancsnak

engedünk-e, amikor a törvényeket megtartjuk, vagy pedig kétoldalú «szövetségkötés» történt Isten és Izrael között. A Tóra elbeszélése szerint (Ex. 19, 8 ; 24, 3, 7) a Tízigét tudatosan és önként vállalta utódai nevében is a zsidó nép. De vonatkozik-e ez a többi törvényre is? A Misna valamennyi parancsra vonatkoztatva vallja, hogy a zsidó ember «megeskettetett rá Szináj hegyénél» (m. Savuót III. 6). A vallását megtartó zsidót a hagyományos irodalom a «szövetség fiának» nevezi. R. Simon b. Jócháj szerint (Mechilta ad Ex. 23, 19) Isten háromszor kötött szövetséget Izraellel : Hóreb hegyénél, Moáb pusztájában és a Gerizzim és Evál hegyeknél. Ezek a kijelentések kétoldalú «szövetségre» mutatnának. Viszont az idézett szövegek egyoldalú parancsról tudnak. Ez a kérdés tehát még bővebb tárgyalást érdemelne. V. ö. Sabbat 88b (Isten kényszerítette Izraelt), vele szemben Pesz. r. 21 (Izrael önként vállalta a törvényeket). — [21] Szifra Kedosim ad 20, 26. — [22] Jer. Ber. II.9. jer. Sabbat. I. 2. — [23] Kidd. 31 a, Baba k. 38a, 87a. — [24] Id. Guttmann i. m. 74. l. — [25] A hagyományos irodalom gyakran használ ilyen szónoki, túlzó kifejezéseket. «Aki mestere jelenlétében törvényt magyaráz, halált érdemel. (Ber. 31b.) «Aki nem tanul, halállal lakol». (Abot I. 13, v. ö. III. 4, 7, 8). Ilyen mondásoknak hosszú gyüjteményét idézi Perle, Ocar lesón cháchámim 104. l. — [26] Szanh. 21b.— [27] (Koh. r. 7, 44 ad. 7, 23. — [28] Jóma 67b. és párhuzamos helyek. — [29] Ez csak egyik faja a hagyományos irodalom törvény-osztályozásainak. Az elsősorban technikai szempontú, de értékelést is kifejező, parancsoló és tiltó törvényekre való felosztáson kívül különbséget tesznek olyan törvények között, melyeket «örömmel» (pl. a circumcisio) és olyanok között, melyeket csak zúgolódva vállalt a zsidó nép (pl. a házassági tilalmakat, Sabb. 130a). Vannak törvények, melyekért életüket kockáztatták (pl. a bálványimádás tilalma) és vannak, melyekért nem hozták volna meg ezt az áldozatot. (U. o.) Különbséget tesznek az Isten iránti és az embertársak iránti kötelességek között (misna Jóma VIII. 9.). — [30] Jóma 67b, Peszikta r. Para 12. §, Bam. r. 19, 1, Tanch. Chukkat.— [31] Peszikta r. XIX.— [32] Makkot 23b—24a. — [33] Ps 15, Jes. 33, 15, Mi. 6, 8 stb. — [34] Én Jákov bevezetése, idézi és a forrásokat közli Theodor, Bereschit rabba 237. l. j. — [35] A felebaráti szeretet (Szifra ad Lev. 19, 18,) Ber. r. 24, 7 ; Ben Azzaj az emberi méltóságot (u. o.) Hillél egyene-

sen egy nem is zsidó eredetű mondást, az «aurea regula»-t jelöli meg a zsidó vallás alapjául, anélkül, hogy szentírási versre igyekeznék támaszkodni. Részletesen erről: Moore, Judaism II. 83—86. l. — [36] Csupán néhány példa: Más megszégyenitése gyilkossággal ér fel (Baba m. 58b). Három bűnt torol meg azonnal Isten: csalást, rablást, bálványimádást (Baba m. 59a). A jótékonyság felér minden más paranccsal (Baba b. 9a). Aki a jóságot megtagadta, Istent tagadta meg (Koh. r. 7. 36). A vendégszeretet nagyobb, mint az Isten előtt való megjelenés (Sabb. 127a). Aki egy embert megöl, mintha egy világot rombolt volna össze (Szanh. 37b). Ha Izrael csak egy szombatot megtartana, eljönne a messiás (jer. Taanit 64a). Aki a szombatot megtartja, mintha az egész Tórát megtartotta volna (Peszikta, id.Bialik i. m. III. 232). A circumcisio parancsa felér a Tóra összes törvényeivel (Nedarim 32b). Egészen meddő kísérlet volna e szövegekből a parancsok rangsorára következtetni. Az ilyen túlzónak látszó magasztalások csak egy következtetést engednek meg: minden parancsot «nagy»-nak, úgyszólván a «legnagyobb»-nak tekintettek. — [37] Jer. 31, 30. — [38] Koh. r. 2, 1; 11, 8. v. ö. Cohen: Jüdische Schriften I. 120. — [39] Seneca szerint (Reinach: Textes... 262. l.) a zsidók a szombat által életük hetedrészét elveszítik. A Midrás mimus-játékot is idéz, melyben ugyanez a gondolat nyilatkozik meg. (Écha r. Petichata 17.) — [40] Bam. r. 19, 4. — [41] Ber. r. 11, 6, Tanchuma Tazria. — [42] Ber. r. 11, 5. — A Szambatjon folyóval való érvelés annál is könnyebben hatott, mert ez a képzet a római világban is ismert volt. Plinius is megemlíti. In Judaea rivus sabbatis omnibus siccatur. (Hist. nat. XXXI. 2., Reinach i. m. 274. l.) — [43] Heinemann: Philons jüdische u. griechische Bildung 155. és kk. — [44] Szanh. 56a, v. ö. Jubileumok kve 7, 20. — [45] Ber. r. 15, 6. — [46] Ber. r. 61, 1. — [47] Misna Kidd. IV. 14, Joma 28b, Ber. r. 42, 12; 49, de már Jubil. 19; 15, 1. — [48] A vese a közhit szerint a szellemi funkciók szerve (Jer. 11, 20; 17. 10, Zsolt. 7, 10 és számos más helyen). A későbbi irodalomban is, pl. Ber. 61a. — [49] l. 22. j. — [50].) l. Kavvana (Ocar Jiszrael V. 267). Keszef nivchar s. v. מצות צריכות כוונה — [51] Mind a három kérdés: Ros h. 28ab, v. ö. Ber. 13ab, Pesz. 114ab. — [52] Ez minden vallásban szükségképpen fellépő jelenség. Ahol a vallás a formaellenesség igényével lép fel, mint pl. a XVII. sz. angol puri-

tanizmusa, ott éppen ez a formaellenesség teremti meg a saját szertartásait. — [53] Ilyen elsősorban az ima, de az aggáda még olyan, lényegénél fogva materiális parancsnál is, mint a jótékonyság, kiemeli az érzelmi mozzanatokat. (Bergmann: Das Judentum, 25—50. l.) — [54] Abot II. 13, Taanit 2a (az ima szívbeli istenszolgálat), Ber. 29b, továbbá a Moore i. m. II. 223—227. lapokon közölt szövegeket. — [55] Az újkori rabbinizmus klasszikus képviselője, a vilnai gáon, ellenezte ez imák elmondását. (Ocár Jiszráél i. cikk.) — [56] Ber. 5a. — [57] Ber. 17a. — [58] Nazir 23b. — [59] Kidd. 40a. — [60] Ber. 24a. — [61] Szanh. 106b, v. ö. Heller: IMIT 1908. 239—251. l., HUCA IV. 1927. 1. — [62] Buber: Die Chassidischen Bücher, 618. l. — [63] U. o. 583. l. — [64] U. o. 588. l. — [65] V. ö. Benoschofsky: Zsidóságunk tanításai, 43—44. l., Buber: A zsidóság megújhodása 114—116. l. — [66] Pl. Sabbat Para-ra az Én löszóchéách kezdetű pijjutot. (Szináj sziddur 519. l.) — [67] More nevuchim III. kötete második fele. — [68] Guttmann: Bechinat ha-micvót idézi a Diataxeis tón apostolón-ból. — [69] Makkot 23b. — [70] l. a 28—36. jegyzetekben idézett anyagot. — [71] Sabb. 130a. [72] Tanchuma Ki técé. — [73] Abot IV. 15, 18. — V. ö. a híres példázatot a gyermekről, aki apja parancsára felmászott egy fára, hogy madárfiókákat megmentsen, tehát egyszerre két olyan parancsot teljesített, melyekért hosszú életet ígér a Tóra és mégis, leesvén a fáról, nyakát szegte. (Kidd. 39b). — [74] Aboda z. 3a. — [75] (Kidd. 39b. — [76] Abot IV. 2. — [77] De migratione Abraham 86—94. §§. — [78] Abot III. 5. [79] Koh. r. 1, 23. — [80] L. cikkemet: Zsidó szekták a talmudi korban, IMIT 1937. — [81] Ber. 57a, Eruvin 19a, Chag. 27a, Meg. 6a, Szanh. 37a. — [82] V. ö. Takács: Elisa ben Abuja, az «idegen». M. Zs. Sz. 1939, 196—211. l. — [83] A hagyományos irodalom több helyen megemlíti személyét, v. ö. Aboda z. 58b, tosz. Chullin II. 22—23, jer. Sabbat 14d, jer. Aboda z. 40d—41a. — [84] L. cikkemet: Chivi al-balkhi: M. Zs. Sz. 1936. — [85] Midr. Tehillim ad 42, 3, v. ö. Theodor: Bereschit Rabba 425. l. — [86] Sábbát ve-ciónut, idézi: Vidor: A szombat könyve, 32. l. — [87] Hogy a Tóra a vallás lényegét az isteni parancsok teljesítésében látja, nem vitatható. Kérdés csak az, így vélekedtek-e a próféták is. J. Kaufmann a bibliai kor zsidó vallástörténetéről írt munkájában (Toldot ha-emuna ha-jiszráélit 23—46. l.) azt bizonyítja, hogy a szentírási kor zsidóságán két,

egymástól független irányzat vonult végig: a törvény zsidósága, amely a Tórában, s az erkölcs és messiánizmus zsidósága, amely a prófétákban jegecesedett ki. Valójában a «micva» fogalma a prófétáknál éppen olyan döntő jelentőségű, mint a Tórában. Csakhogy a prófétáknál ez a «micva» pusztán — vagy elsősorban — az erkölcsi törvényeket jelenti, az áldozati törvények hangsúlyozott kizárásával vagy háttérbe szorításával. De ez még távolról sem antinomizmus. Az antinomista irányzat még a babilóniai kor előtti próféták gondolatvilágától is távoláll. A babilóniai fogságtól fogva pedig a prófétizmus fokozatosan torkollott belé a rabbinikus nomizmusba. Ezékielt joggal tekintik a mai (vagy inkább: «tegnapi») szellemben vett zsidó vallás egyik legnagyobb hatású kialakítójának.

DR. HAHN ISTVÁN.

NÉPÉNEKESEK.

A zsidó vallás nem kedvez a színjátszásnak. A kelet-európai zsidóknak pedig évszázadok hosszatt tilos is volt a színházat látogatni. Azt a két-három gyér alkalmat nem számítva, mikor a farsangi komédiázás megengedett dolog — purimkor, lakodalmas mulatságban — az átöltözés és az alakoskodás minden műfaja tiltva volt a jámboroknak.

— Hová mégy? — kérdezi a fiatalembertől kaftános vagy feketeszoknyás szülője.

Nem mondhatja erre:

— Megyek a színházi pajtába, kicsapongani. — Vagy hogy: — Megyek a kocsmai söntésbe pogány isteneknek áldozni.

A fiatalember tehát nem felel erre semmit. Csak a vállát vonogatja. Így tesz a kábítószer rabja is,

mielőtt a bűnös élvezetre vetemedik. Hallgat és elmegy.

Elmegy a kárhozatos mulatságba. Elmegy a tilalmas Édenkertbe. Elmegy, mert egy munkás hétnek végén, egy pihenőestén valami könnyebbségre vágyik. Inkább felejteni akar. Valami képzelt világba menekülni, amelyben még jókedv van, tréfa és dal hallatszik, mesék virulnak ki titokzatos módon és tündérek jutalmazzák meg a jóságot és szelídséget. Ezért kell szomjas lelkének a színház. Az egyetlen hely ez a varázslatos világ, melyben szíve megtelik édes és kábító illúziókkal, az egyetlen, ahol tökéletes az erkölcsi igazságszolgáltatás a földön.

*

1865-ben vagyunk Zitomirban, egy keletgaliciai kis kocsma füstös, regényes pincéjében. Hosszú kecskelábú asztalok mellett keskeny fapadok támaszkodnak a falnak, azokon ülnek sorban a habitüék. Ünnepi élvezet ül az arcukon, méltóság és derű halk drámai hangsúlyával. A petróleumlámpák fénye végigsugárzik az emberi testek gőzén, a dohányfüst bódító, széles kábulattal ül a mellekre. Ma szombat este van, a párórás műélvezet önfeledt átmeneti ideje. Holnap azután újra kezdődik a lealázó tülekedés minden életfeltételért. Ordítozás egy piaci helyért, tolakodás egy kosár meleg burgonya körül, rekedt éneklés tollért, bőrért, csontokért, fuvarozás a hóban és lélekölő favágás egy hideg kamrában. De ma még itt csodálkozni lehet, inni lehet, nézni a zenészeket és a duhajkodókat, akik az asztaltverik és ijedt göndör fürtök remegését figyelni a félhomályban.

De az igazi élvezet mégis az, amit a színjátszó népénekesek nyujtanak. Berl Broder van itt Brodyból, énekes, gajdos, táncoló művészeivel. Fogalom volt ő a galiciai és a keleteurópai zsidóság tingli-tangli művészetében. A brodyi énekesekről igazán el lehet mondani, hogy ezerféle hangulatot tudnak megütni, a bohóságtól a szent pátoszig. Vannak táncosaik, kik úgy peregnek, mint az ólompörgettyű. Vannak hórihorgas, kaftános madárijesztők, akik úgy utánozzák a falusi kocsmárost, a tanító zsémbes feleségét, a köhögős öreg rabbit és a mekegő parókafodrászt, mint egy igazi hasbeszélő. Remek számaik a megindítás, a lélekábrázolás és a maró gúny mesterművei. E percben ugyan kint ülnek a művészek a söntésben, a játékszünet alatt új erőt gyüjteni a borókapálinka üde zamatából, de bent, a színtéren a klezmerek muzsikája egyensúlyban tartja a művészetet. A kocsmáros zsíros, elégedett arccal járja körül az asztalokat. Mindenkitől megkérdi: «Hogy tetszett a gyönyörűszép Blümele-dal?» Vagy: «Úgy-e, micsoda kellemes fülbemászást rendezett ez a férfi-tercett?» Van elismerés is, kritika is a színházi műértők részéről. Egyik a kuplékat szereti, másiknak a libamáj ellen van kifogása. Visszhangja van itt minden érzelemnek. Fintora minden kérdésnek és válasznak.

Ebben a zsibongó, kritizáló szünet-félórában lép be a néztőtérre Hayim Lippe, a hittantanuló. Sovány, nyurga fiatalemberke. Lehet úgy huszonkétéves. Ádámcsutkája sanyarú napokról beszél. De kifényesedett lüszterkaftánjában és mefisztói mosolyában van valami büszke öntudatosság, egy elpalástolt félszegség ügyes takarója. Hayim Lippe korántsem holmi megtollaso-

dott baromfikereskedőnek vagy jómódú ecetgyárosnak a fia, hogy ily könnyed hányavetiséggel lépjen be egy polgári mulatóhelyre. Ő csak egy piciny orosz falu szegény kis iskolamesterének a sarja. Starokonstantinovból, szülővárosából több ildomosságot hozhatott volna a tisztes hagyományok városába, Zitomirba. De ilyen furcsa népség ez a mostani maszkil-ifjúság. Megérintette őket a berlini Mendelssohn tanításainak szellője és ők már egy új világ úttörőinek képzelik magukat. Együtt hömpölyögnek az új bölcselettel, a megbántott igazság nevében lázadoznak, minden gondolatuk a felvilágosodás zavaros eszméi közt kószál és végül olyan hetykék, mint egy főúri kapus a prémes bundájában.

A felvonásközi kritika talán halk morajjá fajulna, ha közben meg nem jönnének a söntésből a művészek. Nagyszabású röhögésre nyílik alkalom, mert bohózat következik, amelyben csak úgy röpködnek a vastag élcek és a kiadós pofonok. Berl Broder egy mészárost alakít, egy bárgyú inas és egy szemtelen segéd társaságában. Egy jámbor metsző képviseli a társadalom lelkiismeretét. Sorban jelennek meg a hússzék vásárlói, az egyik kuplézva kér szegyhúst a kutyájának, — ez a milliomos — a másik levescsontot visz a beteg feleségének, — ez a tanító — a harmadik a mészárosok céhét szidalmazza, mialatt lelop egy kövér fartőt az asztalról, a gazda káromkodik, a segéd humort vág a hús mellé nyomtatéknak, a metsző bölcs mondásokat idéz, de végül az egész cselekmény egy indulóban végződik, egy bátor indulóban vegyes férfikarral, több versszakkal és azzal az örökös refrénnel, hogy «húsból jó a dagadó, pofonból a csattanó».

Lippe feje szinte félrebillen a gyönyörtől, amint szomjas érdeklődéssel kíséri a cselekmény fordulatait. Ez a városi hangulat, ez a merészröptű társadalmi igazságtevés, a jövő világképét vetíti eléje, melyben a zenés énekes, csípkelődő színpad tükrében az emberi sérelmek fognak megvillanni és perdöntő igazságokhoz fognak jutni. De már ekkorára a zenekar feletti emelvényen elfoglalja helyét egy harmonikás, egy citerás és egy karmazsinruhába öltözött bolond és ők hárman padon ülve víg és szomorú rigmusokat énekelnek. Asztmásan nyekereg a harmonika, a pókhasú bolond elkezd énekelni a szerelemről, mint egy hadastyán a poltavai ütközetről, a citerás pedig enyhén, a saját mozdulatainak szépségétől csaknem megittasulva kíséri őket. A szerelmes ábrándok után csintalan strófák következnek és az érzelmes bölcsődalok után vaskos falusi köszöntők. Végül is a víg dal a felégetett falu, a kiirtott család tompa gyászdalába fullad, aminek az utolsó sorában felzúg a fohász: «Halljad Izrael!» Lippe figyel, szemei felragyognak, arca egészen áttüzesedik. Ő is költő. Neki is a fülébe zsonganak a régi dallamok, az ő szívében is karikáznak a falvak apró közösségeinek bánatai. Egész csokor lírai költeményt őriz az asztala fiókjában, yiddisch nyelven írva. Azokban is felbúg a szerelem, a szalmazsák és a bölcső himnusza. De azokban keserű fájdalmak is tépik egymást. Piszkos vackokról, kiköpött tüdőcafatokról is szó van bennük, halottak imaköpenybe burkolt teste szólal meg szemrehányóan, — Lippe a forradalmak álmodója. Egyelőre a színházi forradalmaké. Egy kedvenc ábránd magvait veti el e percben: népszínházat fog csinálni a zsidóság-

nak. Nem ilyen apró szellemi morzsákon élősködő tingli-tanglit. Hanem kerek, lezárt, egész meséjű, víg és érzelmes, bohókás és könnyes színműveket s azokhoz való színházat. Ez az ő népének olyan ajándék lesz, mint valami biztató ígéret földje, mint enyhület és ujjmutatás.

*

Tizenegy évvel később a Jassyban levő zsidónegyed lakóit már egy kövéres, mosolygós arcú,szemüveges úr fogadja, az úgynevezett «Yiddisch színházban». Jassyban vagyunk, a gazdag román bojárok és az örökös pogromoktól rettegő zsidók városában s most, az oroszt-török háború utolsó évében, nemcsak az általános jólét fokozódott errefelé, hanem az is, amit kultúrszomjúságnak szokás nevezni. Hayim Lippe már elcserélte a dalköltői és hírlapszerkesztői foglalkozást a színigazgatói hivatással. Lüszterkabátjával együtt a régi nevét is letette és felöltötte a hangzatosabb Goldfaden Ábrahám nevet. Most tele van az új foglalkozás lendületével. Színháza, ez a fából összetákolt műszínkör, ott áll egy bőrkereskedés hátsó udvarában, a raktár mellett, de már a lázas készülődés utolsó heteit éli. Az igazgató a világot jelentő deszkák tetején segít az ácsoknak, már festi az első díszleteket, szögezi a lámpákat, írja a színdarabokat, szerzi a zenét és gyüjti a helybeli műpártolókat. Ott áll lángoló kedélyével a csatatéren és büszkén hirdeti minden bérlőnek: «Ez a Mojsék színháza lesz, nem az elkapatott Móricoké».

Néhány nap még és együtt van a társulat. Jólhangzó nevet is talált már az eszmék színészcsapata számára:

«A rekruták» — ez a szó van zászlójukra írva. Nem mondhatni, hogy éppen a színház levegőjéből nőttek ki, de valamennyiben lobog a hivatásérzés. Van köztük elcsapott kántor, félbenmaradt talmudtanuló, volt fürdőszolga, szappanoslegény — minden fajtájú vagány. Goldfaden ezekkel a rekrutákkal indítja meg az ostromot. Előbb persze fel kell rázni a szendergő kedélyeket, azokat, akik elhúzódnak a szokatlan műfajtól és nem kedvelik a színházban a nyersbőrszagot sem. De már az első színművekkel eltalálja, hogy mi kell a népnek. Tündéries bohózatokat játszanak, lágyzengésű daljátékokat, a zsidó népélet érzelmes és bohókás helyzeteinek egyvelegét, afféle melodramatikus, erkölcsnemesítő és bukfencező színműveket, melyektől a könnyeken és kacagáson át mintegy feloldódik a nézők lelke. Minden műfaj stílusa bensőségesen összeolvad e vegyestárgyú drámákban. És minden foglalkozási ág torzított figurája szerephez jut: a kotnyeles fűszeres, a marconabajuszú rendőr, a bölcs zsidó bársonykalapjával és csattos cipőjével, mintha hajdani bibliai legendák fametszetű figurái jelennének meg újkori jelmezekben.

Mindene van már a színtársulatnak, csak éppen női szereplője nincs. Ez bizony tilalmas dolog és a színpadi életnek fájdalmas egyoldalúságot ad. Nemcsak az igényes közönség érzi ezt a hiányt és nemcsak a pénztári egyenleg sínyli meg. Gúzsba köti a színműíró Goldfaden teremtő képzeletét is. És hiába ostromolja a szentéletű rabbit engedélyért.

— Főtisztelendő uram, az egész népnevelő munkásságom és az egész társadalomjavító irányzatom léket kaphat ezen a hiányosságon.

A rabbi csak a fejét csóválja.

— Oh, ne féltse tisztelendőséged az én színházamtól az erkölcsök hanyatlását. Csak legalább egyetlen nőt engedélyezzen, ha csak akkorát is, mint a hüvelykujjam; esküszöm, olyan erényes szerepet írok neki, amilyen nincs az egész világirodalomban.

Goldfaden megint eredménytelenül tért haza. De a jóságos öreg tovább tanulmányozta a vastag bőrkötésű könyveket, a sokféle vitázó és vallásmagyarázó kódexet, hogy hol néz ki a tilalmak erdejéből egy csöpp kis engedékenység. Harmadnap üzent az igazgató úrért:

— Sokat töprengtem, elmélkedtem az ön kérésén. Tanácskoztam szent kollégiumommal, a könyveimmel. Megfontolásaim eredményeképpen hajlandó vagyok egy rövid próbaidőre megengedni, hogy ön színészei közt egy nőt is szerepeltessen. De természetesen csak bizonyos feltételek mellett. Ez a nő nem lehet bűnös vágyak gerjesztője. Nem lehet idősebb tizenöt évesnél. Nem mutathatja testének olyan részleteit, mint a kezek, lábak, vagy az arca. Természetesen nem szabad énekelnie, táncolnia, sőt nem is beszélhet a színpadon. Hogy pedig a könyörületesség parancsának is engedelmeskedjünk: ez a lány nem lehet más, mint egy teljesen árva, apátlan-anyátlan gyermek.

Jó Goldfaden Ábrahám, most mehetsz keresni egy ilyen drámai szendét. Ment és megtalálta. Félénk, sápadt, karcsú kis teremtés volt, kisírt arccal, őzikétekintettel. Legelőször is erényes színművet kellett szabni az ártatlanság testére. Pár nap alatt ez is megvolt. Természetesen egy dráma hősnője lett. A sze-

rencse sugallata volt, hogy egy üldözött szegény árva lánynak tragikus színeit vihette a színpadra a szerző. Hatalmas siker, sok könny és meleg részvét kísérte az első jassyi zsidó színművésznő alakítását. Újra és újra színpadra kellett vinni a kezek, lábak, arc, hang és tánc nélkül szereplő szegény leány szomorú drámáját. Csakhogy közben az őzikének is megjött az étvágya. — Únom ezt az örökös árvaságot. Elvégre én nő vagyok, színésznő. Hajlékony tehetségeimmel többoldalú képességet tudnék kifejteni, igazgató úr! Kérek valami csillogóbb, bővebb skálájú, nekemvalóbb szerepet.

A derék Goldfaden hiába hivatkozott a tilalmas szent tanokra. Őzike nem tágított. Csillogni akart. Mit tehetett mást a szegény drámaszabász, új színművet dolgozott ki, világosabb szövettel. Egy hét alatt ez is elkészült. A «néma menyasszony» lett az új dramolett címe. Sírni, nevetni, bánkódni és szavak nélkül lakodalmat játszani — minderre bőven adott alkalmat a drámai szendének a jassyi Shakespeare ebben a némajátékában.

*

Működésének harminc éve alatt körülbelül negyven színművet fércelt össze Goldfaden. «Meghalnék a szégyentől, ha darabjaimat le kellene írnom» — mondotta ő maga. Valóban: az irodalomnak semmi köze sincs ezekhez a garasos komédiákhoz. De köze van annak, aki a zsidó néplélek megnyilatkozásait kutatja. Mert nem kétséges, hogy ami e színművek felszínén buborékokat vet, az a kollektív öntudat, mely gúnyba

és panaszba szövi viharzó szenvedélyeit. S ami őket erős pánttal összefogja, az a yiddisch nyelv, egy nép nyelvének kifejező eszköze. Zavaros és fonák nyelv, sem nem német, sem nem héber, sérti a fület, kerékbe töri a fonetikát, a nyelv géniuszát. Olyan, mint az áporodott méhsör, sem nem édes, sem nem keserű, nem komor és nem vidám. És mégis: száz meg száz embert ringat mámorba. Ebben a nyelvmozaikban a nyugati élet kultúrájának hangszínei és a kelet reménytelenségének csillámai elegyednek. Költészet, melynek csak halott emlékei vannak; hangszer a nyomor felvidítására. Goldfaden azonban egyik legvirtuózabb kezelője volt ennek az instrumentumnak. Truppjával bejárta Galiciát, Bukovinát, játszott orosz falusi csapszékekben és az odesszai Maryinski Theaterben. Varsóban német, Csernovitzban lengyel módon. Üldözték a cári hatóságok és átkozták az ortodox zsidók, de hitt abban, hogy valami magasabbrendű eszményt szolgál, hogy az életlehetőségekből kizárt hitsorsosainak bizonyos zenei, valamilyen irodalmi tájékozódást nyujt.

Tévedett, de közben mégis szórakoztatott. Öntudatot ébresztett és sebeket gyógyított. Amilyen néprajzi érdekesség a yiddisch színpad, olyan különös, fanyar és lávaszerűen tüzes vegyülék a nézőtér is. Ki nem látott valamelyik világvárosunk orosz negyedében zsidó színjátszókat, azzal a csodás galvánerővel játszani, mely összerázza, lángralobbantja a síró, nevető, felhevült és ökleit rázó nézőközönséget. Ez a sötét tömeg, ez az odaadó és elragadtatott, szepegő és kirobbanni kész nézőközönség Goldfaden korai szellemi termékeiből

táplálkozott. Ez a sokaság valóban a «Rekruták» sikereinek önkéntes hódolója volt.

*

Közben maguk a rekruták is lassan elpolgáriasodtak. Ízlésük nem lett jobb, de rutinosabbak és alkalmazkodók lettek. Abbahagyták lassan a bukfencező, a hahotázó, a ríkató és erkölcsnemesítő kiállásokat és áttértek a kényelmesebb és hathatósabb romantika mezejére. Az egykori halottmosó amoroso-szerepeket kapott, a hangjától megittasult kántor a színpadon operaáriákat énekelt, mert a közönsége ezt kívánta. És az őzike is, levetve drámai szendeségének parancsolatait, egy napon kijelentette, hogy ő óhajt az első kaméliás hölgy lenni az első tarnopoli zsidó színpadon. És lett belőle, az egykori árvalányból, előbb Dumas hősnője, azután Ofélia, Makrancos hölgy, minden, amit akartok.

Goldfaden Ábrahám negyvenhétéves korában eljutott a zsidó színészeivel NewYorkba. Az EastBroadwayn nagy gázlángok kerek opálüvegei világítanak az arabmórstílű színház oszlopos bejáratánál. Bent, a színház vesztibüljében két titkára közt fehér plasztronban, fekete frakkban áll a színház intendánsa. Vége az egykori szociális gőgnek: ez a színház nem a szegény Mojséké, hanem a gazdag amerikai Móricoké. Valóban: akik fent az erkélyeken zsúfolódtak össze, a szerény szűcsök és fehérvarrónők, sötét árnyékfoltban olvadnak eggyé. Lent a földszinten selyemkaftánokra, csipkekendőkre és díszes esti ruhákra veti sugarait a százlángú csillár. Ezek a jómódúvá lett orosz, román, lengyel zsidók itt az újvilági jólét levegőjében a régi

muzsikára áhítoznak. Odalent a színpadon keleti pompa fényében, színes jelmezek hangulatában régi románcok dallamai csendülnek meg. Szulamit szerelmesen sóvárog a vadmacska és a kút körül, a színpadról, a zenekarból delejez és elbűvöl a sok ismerős régi dallam. Máskor Barkochba daliás szépségét lengi körül a pajzán ének. Ezek a már kissé hűvös kalmárok egyszerre felfedezik régi, otthoni énjüket. A gyermekkor tündérregéit, amit a Kárpátok tövében éltek át egykoron, most feltámasztja a színpad mozgó emlékképeinek sokasága.

Mint egy elvarázsolt keleti sírkamrából, úgy törtek fel minden irányban, a világ minden tája felé a zsidó népénekek. De utat tört magának ezen a nyomon a realista színjátszás is, mely a moszkvai zsidó színházban már egészen tiszteletreméltó művészetként jelentkezett. Goldfaden a fiatalság első hevületében csak álmodott erről. De álmában a csillagokig emelkedett fel.

NÁDAI PÁL.

LEGENDA ÉS TÖRTÉNELEM.

Dr. Heller Bernát áldott emlékezetének hálás kegyelettel.

Egy nép lelkiéletét és erkölcsi felfogását, a világból és az eseményekből leszűrt szemléletét irodalmi alkotásai tükrözik vissza legjobban. Gyakran idézik, hogyha az egész irodalomból csak Shakespeare maradt volna fenn, akkor csupán belőle is megismerhető volna az európai ember képe. Ha a legendát általában, vagy ha szűkebb vonatkozásban az aggádát, az építő és

erkölcsi tartalmú elbeszélést tekintjük, róla is elmondhatjuk, hogy eleven szemléltetője eszmevilágunknak, de a képzelet színező erejével nagyított történelmi eseményeinknek is. Így tehát összekapcsolódik a legendának határokat és ellentéteket leromboló csodás világa a történelmi valóságnak pozitív megnyilatkozásával. Pedig e kettő, legenda és történelem, merő ellentétnek látszik.[1]

A népi eredetű legenda a csodák világába vezet, benne nincs leküzdhetetlen akadály, nincs megismerésbeli hiány, mert ahol megszűnik a való ismeret, ott a legenda mindig feleletet ad, az akadályokat megoldják a csodák, az ismeretlent feltárja a fantázia, mely megkötöttséget nem ismerve, korlátlan csapongással juthat el a mindentudáshoz.

Míg a valóságban a cselekvés akadályokba ütközik s a kívánságok hiába törnek a megvalósulás felé, addig a legenda elvezet a vágyak révéhez s miként az álomban, itt is elérik a vágyak a megvalósulást. A legenda az álommal vethető össze,[2] mely szintén a valóságban gyökerezik és a mult átélései nagyulnak fel idő- és térfelettiségben.

A történelem ezzel szemben a valóságot tárgyalja és célja, hogy a történeti multat a valóság szemüvegén szemlélve, tárgyi ismereteket adjon. Határai csak addig terjedhetnek, ameddig forrásai: kútfők, feliratok, oklevelek stb. ezt megengedik.

A legendát a valósággal való ellentéte miatt sokszor támadták, így csúfolták a karaiták, Lügende-nek nevezte Luther. A filozófusok allegorikus magyarázatok alapját találták meg benne. A tudományosan igazolt

irányt az a felfogás jelöli meg, mely a legendákat párhuzamaival összeveti és *típusok* szerint[3] általános mesetörténeti keretben helyezi el.[4] Ebben a szemléletben a legenda etnográfiai és folklorisztikus szempontból gazdag eredményt mutat. A meseelemeknek és párhuzamainak gyüjteményét Chauvin[4] Aarne[5] és Bolte-Polivka[6] kutatásai nyujtják. Ez utóbbi műben a héber és arab mese történetét a meseirodalom világhírű kutatója, Heller Bernát, írta meg.

A legenda és a történelem határainak megállapítása igen fontos a történetíró szempontjából, de a tisztán tárgyi adatokra támaszkodó históriikus számára sem teljesen értéktelen a legenda.[7] Visszatükrözi egyéniségeknek és eseményeknek a lélekre gyakorolt hatását és ezzel a történelemről poétikus formában bírálatot mond. A színező fantázia megrögzíti azt a benyomást, amelyet egykor létrehozott a történeti alak vagy esemény.

A következőkben aggádák nyomán próbálunk rámutatni azokra az alapkülönbségekre, melyek a történelmet elválasztják a legendától és arra, miként fonódik e kettő össze s hogyan válnak a legendák történelmi emlékek őrzőivé.

I. Legendai jellegzetességek.

1. Csodás elem.

Szembeszökő ismertetőjele a legendának a csodásság.[8] Hisz e műfaj a néplélek terméke, a nép pedig szereti a logikus világképpel ellenkező csodákat. A Makkabeusok könyve szerint a makkabeusok a győzelem ki-

vívása után a harcok miatt elmaradt nyolcnapos sátrak ünnepe pótlásául elrendelték a felavatás ünnepét.[9] Igen valószínű, hogy ez lehetett a történelmi valóság, viszont a legenda világába tartozik az az elbeszélés, hogy a győzelem után egyetlen olajos korsót találtak a főpap pecsétjével; ez, bár egynapi olajat tartalmazott, mégis nyolc napon át égett.[10] (Sab. 21b.) Itt a csodás elem egy hagyomány megokolásául szolgál, másutt azonban történelmi ismeretek pótlására újat tartalmazó csodás elbeszélés képződik.

Így nincs tudomásunk a 722-ben száműzetésbe ment tíz törzs sorsáról.[11] Ahol azonban véget ér a történelem ismerete, ott kezdetét veszi a legenda. A zsidóság nem tudott belenyugodni Izrael országának pusztulásába s képzeletében egy új boldog hazát jelölt ki számára,[12] a csodálatos Szambatjon[13] mellett, mely a legenda szerint hat napon át heves áradattal folyik, köveket görget, szombaton pedig teljesen megpihen. Még ennél is meseszerűbbek azok a hagyományok, hogy a tíz törzs földbe rejtve (Peszikta 31 ed. Buber 147a) vagy felhőbe burkolva (jer. Szanh. 29c) várja a megváltás napját, hogy visszatérjen a Szentföldre.

2. Idegenkedés az ismeretlentől.

A legenda nem szereti az ismeretlent és serényen kutat azután, amit a Szentírás elhallgat.[14] Bibliai történetek és elbeszélések, melyek neveket és időpontot nem tartalmaznak, a legenda képzeletében kiegészülnek s mintegy historizálódnak. Így az aggáda Bábel tornyának építőjéül Nimródot teszi meg.[15] Nimród, a to-

rony legendás építője, azt mondja, menjünk az égbe, mert Istennek csak az égben van hatalma felettünk.[16] Ugyanilyen kérkedve hívja Istent vízről a szárazra Titus is (Gittin 56b).[17] Sasokkal való égberepülésről tud a legenda Kej Kávuszról, Nimródról, Nebukádnecárról, Nagy Sándorról.[18] — A testvéreit kereső József találkozik valakivel az úton; az aggáda tudja, hogy ez Gabriel angyal volt [19] s amikor az álmok emberének közeledtekor az egyik testvér azt mondja a másiknak: öljük meg őt, a legenda azt is tudja, hogy ez Simon szava volt Lévihez.[19]

Új *neveket* ritkán alkot, inkább a régieket alkalmazza, egymástól független elemeket egymással összekapcsolva. Az egész Szentírásban pl. egyetlen egyiptomi név fordul elő, Bitja (I. Krón. 4, 18). Következőleg, Mózes megmentőjének, Fáraó leányának Bitjának kellett lennie.[20]

A helyeket illetően megelégszik a bibliai történet adataival, ellenben fontosabb *események idejét* pontosan igyekszik megállapítani. Van egy tannaitikus kis mű, Széder Olám Rabba[21] (ed. Ratner. Vilna 1897), mely túlnyomóan ilyen időrendi kérdésekkel foglalkozik. Szentírási versek segítségével számos eseménynek mutatja ki időpontját. Így kiszámítja, hogy Izsák 37 éves volt, mikor atyja fel akarta áldozni (I). Megállapítja, hogy Mózes Adar 7-én született (X). Kutatja bírák, királyok, próféták működésének idejét és megállapításait sokszor a mai bibliatudomány is aláírhatja. Így pl. azt, hogy Ámosz, Hósea, Jesája és Micha kortársak voltak (XX), itt is megtalálhatjuk. (l. Bab. Bat. 15b.)

Más alkalommal, hogy a Szentírásban levő valóságos vagy vélt hiányokat pótolja, maga is kiegészíti a történeteket. A történelem nem tud semmit sem Jesája próféta haláláról. A legenda itt is biztosan tájékoztat: Menasse király a sok baljóslat miatt megöli[22] oly módon, hogy az üreges fába menekülő prófétát kettéfűrészelteti.[23] E legenda mutatja, hogy sokszor milyen nagy területet jár be, mert ez perzsa eredetű, innen került át az aggádába, ez pedig az iszlám legendájára hatott.[24] Hasonlóan rejtélyes kérdés, hol van a frigyláda. A frigyláda megsemmisülésének gondolatába a nép nem tudott belenyugodni, ezért a fantázia létrehozta azt a legendát, hogy Jeremiás, a Szentély pusztulásának tanuja, a szent ládát Piszga hegyén egy mélyedésben elrejtette. A hely mindaddig ismeretlen marad, míg Isten meg nem kegyelmez népének.[24a] Ugyanezt őrzi meg a hagyomány a menóráról is, ez szolgált alapul Stefan Zweig «Az örök lámpás» című művének.

Sokszor logikailag nehezen érthető elbeszélést egészít ki. Így a Szentírás szerint Jákób minden vagyon nélkül, csupán botjával a kezében ment Ézsau elől Cháránba. Logikailag feltűnő a szülői gondoskodás hiánya. Az aggáda szerint Jákóbot gazdag útravalóval bocsátották el otthonról, de Elifáz, Ézsau fia, utánaszaladt és kirabolta.[25] Máskor nemcsak kiegészít, hanem nagy bőségben hozzáköltött egészen új történeteket. A Szentírás Szodoma és Amora vétkét igen súlyosnak tartja (Gen. 18, 20), bűnöket azonban nem sorol fel. Az aggáda nem elégszik meg az absztraktummal, szereti a dolgok részletes kifejtését, a hézagtalan elbeszélést, kitalál szodomita bűnöket.[26] Idetartozik kegyetlenségük

az idegenek iránt. Szodomában az idegennek szállást adtak ugyan, de a görög mitológiából ismert Prokrustes-ágyba fektették,[27] addig húzták, nyujtották a vendég lábát, míg az az óriási ágy hosszúságát el nem érte. Ha pedig a vendég lába hosszabb volt az ágynál, akkor levágtak belőle. Pénzzel támogatták az idegent, viszont kenyeret vagy élelmiszert még pénzért sem adhatott senki sem. Ha a szegény ember ennek következtében éhen halt, akkor mindenki visszavette tőle pénzét. Nem kevésbbé kegyetlenek voltak ítéleteik is. Egy szodomai ítélet: Ha valakit véresre vertek, annyit kellett fizetnie, amennyit érvágásért az orvos követelt volna. A legenda, hogy az elbeszélésnek teljes hitelességet és pontosságot adjon, még neveket is alkot, igaz, jelképeseket. A szodomita bírák nevei: Sákráj (hazugság), Sakruraj (hamisság), Zajfaj (csalfaság), Maclé dina (jogferdítés) (Szanh. 109b). Ezek a példák bizonyítják, hogy a Szentírás elbeszélése hogyan ad alapot további legendaköltésre.

3. Az ősök eszményítése.

Más esetben abból a célból jön létre legenda, hogy a Szentírás történeti hőseinek tetteiben mentséget találjon. Kedvelt vonása ugyanis a legendának, hogy az ősöket eszményítse, érdemeiket hangsúlyozza, hibáikat pedig megindokolja. E törekvés megmutatkozik már a Krónikák könyvében, Dávid háza eseményeinek, továbbá a leviták vonatkozásainak célzatos átalakításában.[28] Megmutatkozik a targumokban,[29] teljes kibontakozását azonban az aggádában éri el.

Feltűnő, hogy Áron nem bűnhődik az aranyborjú készítéséért; az aggáda is megérzi ezt és mentséget igyekszik találni tettére. Áron ugyanis látta, hogy Churt megölték, s úgy gondolta, ha nem tesz eleget a nép kívánságának, akkor vele is úgy bánnak s ezzel soha helyre nem hozható bűnt követnének el. Jobb tehát, ha elkészítik az aranyborjút, mert e bűn megtéréssel és bűnbánattal még jóvátehető. (Szanh. 7a. Tan. B. Ex. 113. P. R. E. 45.) Az aranyborjú vétkének meg kellett történnie, hogy ebből a megtérni akarók Isten irgalmában való hitet merítsenek. (Ab. Zar. 5b.)

Jonatan ben Eleázár számos bibliai alakot, így Rubent,[30] Éli fiait[31] veszi védelembe e skematikus mondással: Aki azt mondja, hogy vétkezett, az téved. (Sab. 55b v. ö. Bacher Ag. Pal. Am. I. 84.) Egy vélemény szerint Dávid csak akarta, de valójában nem követte el a Bat Séba elleni bűnt. (Sab. 56a.) Salamon azért vett pogány nőket feleségül, hogy őket a tórához térítse. (jer. Szanh. 20c. Sir. Has. R. ad. 1,1.)

4. Elbeszélések halmozása.

Jellegzetesség a legendában, hogy olyan helyen, ahol a Szentírás maga is csodás leírást alkalmaz, ott ezek új elemekkel gazdagodnak, a csodás vonások mintegy halmozódnak. A Szentírás már maga is csodás módon írja le Mózes botját, mely Fáraó előtt kígyóvá lesz, kettéhasítja a Vörös-tengert és a sivatagban a sziklából vizet fakaszt. Az aggáda ezt fokozza, kiemeli, hogy a bot már a teremtés hatodik napján létrejött, nemzedékről-nemzedékre adták egymásnak s mindenütt

féltő gonddal őrizték. József halála után Fáraóhoz jut, innen Jetróhoz, aki kertjében elülteti. Tőle veszi el Mózses s hajtja végre vele a csodákat.[32] A csodás botot egykor majd a Messiásnak adják át.(Jellinek, Bét-Hamidras. I 42.) Az iszlám legendája még jobban halmozza a csodákat.[33]

A halmozás sokszor az aggádának abból a törekvéséből ered, hogy minden ismeretlenséget eloszlasson. Így az aggáda a szombaton fát szedő embert (Num. 15, 31—36) Celafchaddal azonosítja (Jalkut Num. Sim. § 784). Gyakori jelenség, hogy ugyanazt a legendát különböző személyekről halljuk. A chanukkát magyarázó olajkorsó csodája, a csodás világító képzete előfordul a görög mondában, hogy az Akropolison elhel-yezett Pallas Athéné szobránál egy lámpa égett, amely, ha megtöltötték, egy esztendeig is elég volt. (Günter, Die christliche Legende des Abendlandes, 57). Ugyanez a motívum, hogy a középkori R. Jechiél házában volt egy olajkorsó, amelyet péntek délután meggyujtott és egész héten olaj nélkül égett (Salselet hakabbala. Amsterdam, 1697. 44b).[34] Salomo Luria tanházát szintén ilyen csodás olaj világította meg (l. Bergmann i. m.).

A tengerbe vetett és halban megtalált gyűrű képzete előfordul Józsefnél (Sab. 119a). A keresztény legenda ugyanezt beszéli el Arnulf metzi püspökről (Günter, 88). Ennek a Schillerre is hatott elbeszélésnek hordozójává a legenda számos személyt tesz meg.[35]

Ahol az elbeszélésben és motívumaiban, mint az említett példákban, ilyen ismétlődés és halmozás fordul elő, ott sejthetjük, hogy az a valóságban talán sohase történt meg és így merőben a legenda világába tartozik.

II. A legenda mint történelmi forrás.

Határozott valóság, hogy nem minden költött a legenda elbeszélésében. A nép fantáziája nem a semmiből teremt, hanem való történetekhez és élő személyekhez kapcsolódik,[35a] de ezeket átalakítja a költői képzelet erejével és nem egyszer átfesti a felismerhetetlenségig. Sokszor, amint a fára kúszott repkénytől alig látható már maga a fa, úgy fűzi át a legenda is a történelemnek a valóságban gyökerező fáját.

Sok történész számára az ilyen történeti nyomokat őrző legenda is értéktelen. Így a Ranke iskoláját követők azt vallják, hogy ha a történész nem akar kritikátlan lenni, mellőznie kell a mondai és legendai elemeket. Valójában azonban nemcsak az etnografus és folklorista, hanem a történész is meríthet belőle gazdag okulást és a legenda sem értéktelen a történelem számára.[36] A legenda ugyanis megrögzíti azt a benyomást, melyet a történelem eseményei, irányító alakjai a nép lelkére tesznek. Ugyancsak visszatükrözi a nép eszméit, ideáljait s a legendai külső belül való történetet őriz. Így válik a legenda történeti események, egyéniségek és eszmék foglalatává.

1. Történelmi események nyomai.

Tudjuk a Talmudból (Meg. 9a) és elbeszéli a pszeudepigráf Aristeas levele, hogy II. Ptolomaeus Philadelphus uralkodása alatt a Szentírást görögre fordították. E források szerint 72 írástudó 72 nap alatt, egymástól elkülönítve, készítette el a fordítást s csodálatos módon,

valamennyi szóról-szóra megegyezett egymással. Ezzel szemben egy másik legenda szerint (Megillat Táánit végén) a Septuaginta keletkezésekor háromnapos sötétség borult a földre, a fordítás elkészültének napja pedig olyan végzetes volt, mint az aranyborjúé. (Szófrim I. 8.) Az első legenda bizonyosan Egyiptomban keletkezett és a csodás elbeszélés a görög-zsidó gondolat találkozásának értékét, a hellenizmus hatását szólaltatja meg. Ezzel szemben az utóbbi legendából a palesztinai hagyományos zsidóság aggodalma érződik, az a félelem, hogy a Septuaginta háttérbe szorítja majd az eredetit s a görög nyelv ismerete révén nem kívánatos ideológia lesz úrrá a zsidóságban. Akik ettől féltek s akik a hellén asszimilációban veszélyt láttak, méltán érezték, hogy a Septuaginta fordításával sötétség borult a világra és hogy e nap végzetes. Így tehát a legenda a történeti helyzet helyes tükrének bizonyult.

A Szentély pusztulásakor a fiatal papok kulcsokat az ég felé dobva, így szóltak: Világnak Ura, nem vagyunk méltóak, hogy templomod őrzői legyünk, visszaadjuk hát a kulcsokat. Egy égi kéz pedig átvette őket. E legendát Arany Jánosnak «Az utolsó főpap» című költeménye [37] is feldolgozza.

Te elhagyod ten-népedet,
Szent templomod feldúlva, ím!...
Haragod az oltárt megtöré,
Véráldozat minden papod;
Nem méltatál továbbra bennünk,
Hogy templomodra mi ügyeljünk;...
Vedd vissza hát a templomod kulcsát,
Reszketve nyujtom fel neked! [38]

Aki ismeri a zsidóság történetét a második Szentély utolsó évtizedeiben, az tudja, hogy ebben az időben voltak hivatásukat valóban át nem érző papok és így a poétikus tartalmú legenda, mely a második templom elpusztulása után keletkezhetett, igazságot tartalmaz.[39]

A Pészach és Sabbuót közötti gyászheteket a Talmud (jeb. 62b. B. R. 61. Koh. R. 11.) Rabbi Akiba tanítványai között pusztító betegségre vezeti vissza. A betegség okát abban látja, hogy a tanítványok nem részesítették egymást méltó megbecsülésben. A gyászt megszüntető Lág báómer örömnapját a hagyomány a járvány megszűnésével magyarázza. A történeti vizsgálódás azonban más eredményhez vezet. Feltehető, hogy Rabbi Akiba tanítványai is részt vettek a Bar-kochbaféle szabadságharcban. A tanítványok között pusztító betegség a felkelés veszteségeivel hozható kapcsolatba, míg Lág báómer valóságos oka az lehet, hogy e napon a felkelés sikert ért el.[40] Ezeket a harcokat eleveníti fel az a népszokás, hogy a kiránduló tanulók e napon fakardokkal formális csatákat vívnak.[41]

A Talmud bölcsei nem szerették a harcokat. A zsidóság jövendőjét a vallásban és a tóratanulásban látták. Így, Bar-kochbától is megtagadtak minden érdemet (Szanh. 93b. jer. Taanit 4, 7, 68d.), hasonlóan nyilatkoznak a zelotákról is. (Gittin 56a.) A makkabeusi harcok heroikus küzdelméről, Juda Makkabi hősiességéről sem történik semmi említés a Talmudban és így érthető, hogy Rabbi Akiba tanítványai halálának okát is más megvilágításba helyezik.

A legenda nemcsak történelmi vonatkozások megőrzője, hanem megismertet a nép történetfilozófiai fel-

fogásával is. Isten erkölcsi elvek szerint kormányozza a világot, a jó jutalmat nyer, míg a bűnöst el fogja érni a bűnhödés. A legenda törvény elé állít, jutalmat és büntetést oszt. Dante Divina Commediája is ilyen, a világtörténetre gyakorolt poétikus formájú ítélet.[42] Erkölcsi igazságszolgáltatást látunk Nebukadnecárnál (Dán. 4, 30.), Antiochus Epiphanesnél (II Mak. 9, 3.), Titusnál (Gittin 56b.) tetteikért mindannyioknak bűnhödniök kell.

2. Egyéniségek bírálata.

Az eseményeken kívül egyéniségek nagysága szintén a legendában rajzolódik meg. Megismerhetjük azt a hatást, amelyet a történeti hős egykor korára gyakorolt. A legenda kifejezője annak a bámulatnak, vagy gyűlöletnek, amelyet a történelem alakjai egyéniségükkel keltettek.

Rabbi Akibáról azt tartja a hagyomány, hogy tizenkétezer tanítványa volt.[43] Ha a szám nagysága mondainak tűnik is fel, de mindenesetre alkalmas arra, hogy kifejezze azt a nagy hatást és értékelést, amely a talmudbölcset övezte. Egy másik legenda hasonlóan erre utal: Isten megmutatta Ádámnak az elkövetkező nemzedékek tudósait; mikor Rabbi Akibához érkezett el, örült a nagy tudósnak, de búslakodott fájdalmas végén. (Ab. Zar. 5a. Szanh. 38b. v. ö. Bacher, Ag. Tan. I. 236.)

A világhódító Nagy Sándor személye körül egész legendakörök keletkeztek.[44] Egy róla szóló talmudi legenda beszéli, hogy amikor győzelmes útján Palesztina felé tart, Simon Hacaddik főpapi díszruhában

elébe járul.[45] Nagy Sándor meglátva a főpapot, leszállott kocsijáról és meghajol előtte. Csodálkozó kíséretének azzal okolja ezt meg, hogy e képmás lebeg előtte harcaiban és ez segíti győzelemre. — E legenda Simon Hacaddik nagyságát méltatja, de ugyanakkor visszatükrözi Nagy Sándornak a zsidók irányában táplált barátságos magatartását is.[46] Mintha Simon Hacaddik előtt való meghajlása a zsidóság iránti méltánylása s megbecsülése volna. — Hasonlót beszél el a hún monda Attiláról, hogy amikor Róma előtt állott, az elébe vonuló I. Leó pápa mellett látta Péter és Pál apostolt kivont karddal s ennek hatásaként parancsot ad a visszavonulásra.[47] Nem kétséges, hogy mindkét elbeszélés merőben a legenda világába tartozik, de helyesen tükrözi vissza az elbeszélés hőseinek nagy hatását és jelentőségét.

3. Eszmények a legenda világában.

Legendáinkból megismerhető a zsidóságnak erkölcsi kérdésekről vallott felfogása is. Alig van eszme, melyet ne venne szárnyára a képzelet színező világa. Magasztalja a jámborságot, jótékonyságot, önzetlenséget s általában minden emberi erényt. De ezeknek tárgyalása túllépné dolgozatunk keretét. Az erkölcsi gondolat ábrázolásául álljon itt a hadrianusi időkben vértanuságot szenvedett tíz mártírnak rajza *(ászára harugé malchut)*.[48] Vértanuságuk gazdag tanulságot nyújt és így indokoltnak véljük, hogy ezzel részletesebben foglalkozzunk.

Hadrianus uralkodásával (117—138) végzetes idők zúdultak a zsidóságra. Zsarnoki önkényében eltiltotta

a vallás gyakorlatát, a Tóra tanulmányozását és tanítását, a papok felavatását (ordinátió). Ez utóbbi nélkül vallási kérdésekben dönteni nem lehetett s így ez a tilalom a zsidó élet rendjének felborításával fenyegetett. A zsidóság vezetői azonban nem riadtak vissza e rendelkezésektől és életük árán is hűek maradtak eszményeikhez. Lelkükben mélyebben gyökerezett a tannak szeretete a legerősebb hatalomnál és életösztönnél.[49] Történetük helyet kapott a liturgiában is: az engesztelőnapi muszafban és a tiso beavi «arzé halvanon» kezdetű *kiná*-ban. (L. Davidson, Ocar hasira I. 343. No. 7564.) A tíz mártírról szóló leírást Majmuni és Zunz[50] a legendák világába sorolták. Viszont Grätz,[51] Weiss,[52] Bacher,[53] Krauss,[54] történeti valóságot láttak benne. Legutóbb Finkelstein[55] bizonyította ezt nagy határozottsággal. Nincs kétség, hogy e hadrianusi harcok rengeteg vértanút követeltek. Nincs okunk kételkedni, hogy a hagyomány felsorolta tíz vértanu — az egyes változatokban a nevek között eltérések vannak[55a] — ezek közé tartozott. Vértanuságuk történelmi valóság, viszont az elbeszélés részleteiben találkozunk legendai elemekkel, a nép lelkéből fakadó igazságok hű kifejezőivel.

A tíz talmudbölcsnek a tíz törzsnek József eladásával elkövetett bűnéért kellett bűnhődnie. Etikai gondolat, hogy Izrael fiai felelősek egyik a másik tettéért. (Szifra ad Lev. 26, 37.)[56]

Rabbi Simon b. Gamliélnek társa, Jismael[57] így okolja meg az elkerülhetetlen halált: Nem fordult-e elő, hogy elsőbbséget engedtél saját dolgodnak, mikor embertestvéred ügyéről lett volna szó, vagy valaki vallási

kérdésben jött hozzád s te előbb szomjúságodat csillapítottad. E szavak megnyugtatták. Jellemző ez bölcseink szigorú önfegyelmére, erkölcsi komolyságára, határozott önbírálatára, hogy csekély bűnért is jogosnak vélik a legnagyobb szenvedést. A vesztőhelyen mindketten könyörögtek a hóhérnak a kivégzés elsőbbségéért. Amikor a sorsolás R. Simonra esett, R. Jismael, a hű barát, a porba hulló fő láttára felkiáltott: Oh szent száj, oh hűséges száj, amely annyi gyöngyöt és drágakövet adott, jaj, hogy téged porba rejtenek, jaj, hogy nyelved porral teli. Amikor R. Akiba társainak fájdalmas haláláról értesült, tanítványainak azt mondta: Nagy büntetés száll a világra s ettől akarta Isten megkímélni őket. Ezért vette őket magához.

A rómaiak a tanítást a nemzeti felszabadítást célzó mozgalomnak tekintették s Akiba ebből, félelmet nem ismerve, a prófétai bátorság rendíthetetlenségével vette ki részét.[58] Pappus b. Jehuda barátja figyelmeztetésére egy mesével válaszolt: A róka elment egy folyó partjára s látva, mennyire nyugtalankodnak a halak a háló láttára, csalogatni kezdte őket: gyertek a szárazra, éljünk itt barátságban, amint együtt éltek a mi őseink is, de a halak elutasították a ravasz tanácsot: ha már itt a vízben, amely a mi életelemünk, nem vagyunk biztonságban, hát még ott, ahol biztos halál vár reánk. A mi életelemünk a Tóra — válaszolta R. Akiba, — ezenkívül nincs számunkra élet. Nem sokkal utóbb elfogták. Miközben a vesztőhelyre vitték, ő a «semát» rebegte. Testéről vasfésűkkel tépték le a bőrt s mintha fájdalmat se érzett volna, tovább folytatta imádságát. Egész életében arra vágyott, hogy teljesíthesse az Írás

szavát: Szeresd az Istent egész lelkeddel (életeddel). Ez azt jelenti: még ha elveszi életedet is. Most pedig, hogy alkalom van rá, ne teljesítsem? Az echod, «egyetlen» szóhoz jutva már csak halkan elnyújtva bírta mondani és e szónál elszállott a lelke. (Berakot 61b.)[59]

Hűsége miatt életével lakolt R. Chanina ben Teradjon is.[60] Amikor a császári rendelet megtiltotta a tóratanítást, hiába intette barátja: Hát nem tudod-e, hogy a pusztító népet Isten küldte ellenünk és ő feldúlta Szentélyünket, megölte jámborainkat. Hagyd abba a veszedelmes tanulást. Elfogatásakor nyugodtan válaszol a kérdőrevonásra: Isten parancsolja így lelkemnek. A poroszlók tóratekercsbe csavarják és szívére nedves gyapjút erősítenek, hogy a kínok tovább gyötörjék. Zúgolódó leányát azzal csillapítja, hogy aki számonkéri a Tóra sérelmét, az majd számonkéri az övét is. A lángok közepett is tanítja tanítványait: A pergament elég, de a betűk elröpülnek.[61] — Ha e gyönyörű elbeszélésben bizonyos részletek költői kéz alakítását mutatják is, de belső tartalmában és lényegében mégis a valóságot, a történeti igazságot tartalmazza. A testet elpusztíthatják, ami az emberben mulandó, azt megsemmisíthetik, de a betűk szállnak a levegőben, Isten igéje örök, az igazságot és a szellemet elpusztítani nem lehet.

R. Jeséváv képzeletében látja az ártatlanul kiontott vért, kardnak megöltjeit a tereken, utcákon. A tanítványok kétségbeesésére mély értelmű választ ad: Támogassátok egyik a másikát, szeressétek a békét, a jogot, talán van reménység. E válasz, mely sorscsapások idején az egymást támogató közösségérzetben, jogszere-

tetben és igazságban látja a jövőnek reménységét, szintén történelmi erejű és hitelű kijelentés.

Jellemző, hogy e vértanuk mindegyike bűnt tulajdonít önmagának, így indokolttá válik a szenvedés s a bűn által alapot nyer mint javítóeszköz a fájdalom. Az elkövetett bűnök szemünkben ártatlannak, csekélynek látszanak. Nyilván az aggádának abból a felfogásából ered ez, hogy Isten a jámborokkal hajszálnyira számol, rájuk szigorúbb kötelességeket ró.

*

Látjuk tehát, hogy a legenda részben a történelemtől sokban eltérő megnyilatkozásokat tartalmaz, másrészt pedig történeti forrássá is válhat, események, egyéniségek és eszmék foglalatává. S ha igaz az, amit a bevezetőben mondottunk, hogy a legenda az álomhoz hasonlít, mely a valóságban gyökerezik, de az átéléseket felnagyítja, akkor a zsidó legenda, amely eszményiség, áldozatos hithűség kifejezője, a zsidóságban gyökerező erkölcsi értéknek egyik legigazibb és leghatásosabb kifejezője.

JEGYZETEK.

[1] Delehaye : Cinq leçons sur la méthode hagiographique, Bruxelles, 1934. 7. — [2] Honti János : A mese világa. Bp. 1937. 15. — [3] Solymossy Sándor : A népmese és a tudomány. Bp. 21. — [4] Bibliographie des ouvrages arabes ou relatif aux Arabes. Liége, 1892—1905. I—IX. — [5] Verzeichnis der Märchentypen FFC. No. 3. Helsinki, 1910. Leitfaden der vergleichenden Märchenforschung

FFC. No. 13. Hamina, 1913. — [6] Anmerkungen zu den Kinder- u. Hausmärchen der Brüder Grimm. I—III. Leipzig, 1913—1918. — [7] Boeckhs Enzyklopädie u. Methodologie der philologischen Wissenschaften. 1886. § 83. kk. — [8] Günther: Legenden-Studien. Köln, 1906. 14—63. — [9] I. Mak 4, 56. II. Mak. 1, 9. II. Mak. 10, 6—7. V. ö. Klausner: Haszfarim hachiconim I. Tel Aviv 1937. 118., 180, 211. — [10] Bergmann: Schwarz-Festschrift. Wien, 1917. 90. Die Legenden der Juden. Berlin, 1919. 123. — [11] Neubauer: J. Q. R. I. 14. kk. — [12] Rosenblum: Izrael tíz törzsének száműzetési helye. Blau Lajos Talmudtud. Társ. Évk. 1934. 17. Josephus Bell. Jud. 7. 5. 1. V. ö. Strack Billerbeck: Kommentar zum Neuen Test. I. 682. kk.

[13] Jer. Szanh. 29c. Ber. R. 73. Echa Rabba 73. 1. V. ö. Jalk. Jes. § 331. — [14] Heller: Die Scheu vor Unbekanntem, Unbenanntem, in Agada u. Apokryphen. Berlin, 1940. — [15] Ber. R. 22, 7. Chullin 89a. Josephus Antiq. I. 4. 2. The Chronicles of Jerahmeel, Gaster XXXI. 20. p. 69. V. ö. Scheiber: Keleti hagyományok a nyelvek keletkezéséről. Bp. 1938. 28. — [16] Midr. Hag. ed. Schechter I. 184. P. R. E. XXIV. — [17] L. Scheiber i. m. 31. — [18] Heller: Az arab Antar-regény. Bp. 1918. 185—186. — [19] Ps. Jonathan ad Gen. 37, 17. — [19a] Tanchuma ed. Buber I. 183. V. ö. Heller: Die Scheu vor Unbekanntem stb. — [20] Lev. R I. 3. — [21] V. ö. Zunz: Gottesdienstliche Vorträge[2] 85. — [22] Az elbeszélés alapjául II. Kir. 21, 16 szolgált. — [23] L. Jebamot 49b. Peszikta Rab. IV. ed. Friedmann 14b. V. ö. Heller: Zersägte Menschen. M. G. W. J. 1936. 43—44. — [24] Egyéb párhuzamokat l. a Vitae prophetarum zsidó vonatkozásairól c. dolgozatomban. Kohn Sámuel-Emlékkönyv 1941. 162—163. — [24a] II. Mak. 2, 4—8. Baruch-Apok. 6, 7—9. Riessler 58. Paralipomena Jeremiae 3, 4. Riessler 906. Vitae prophetarum l. Riessler 876. A talmudi aggáda szerint Josijáhu király rejtette el a frigyládát, hogy ne kerüljön Babilóniába. Forrásait l. fenti cikkemben. — [25] Bin Gorion: Die Sagen der Juden[2]. 308, 768. — [26] Forrásokat l. Ginzberg: The Legends of the Jews. I. 245. kk. V. 155. jegyzet és kk. Bin Gorion: Die Sagen der Juden[2] 239—247. Strack Billerbeck I. 571—4. — [27] Szanh. 109b. Grünbaum: Neue Beiträge zur semitischen Sagenkunde. Leiden, 1893. 135. Günther: Die christ-

liche Legende des Abendlandes. Heidelberg, 1910. 71. — [28] Steuernagel: Lehrbuch der Einleitung in das A. T. Tübingen, 1912. 382 kk. — [29] Komlós: A targum Onkelosz aggádikus párhuzamai. Bp. 1939. 14. jegyzet 46. — [30] Kedvelt tárgya az aggádának Ruben bűnének (Gen. 35, 22) mentése. V. ö. Bacher: Ag. Tan. I. 132. — Az aggáda megbánást tulajdonít mind Rubennek, mind Judának (Gen. 38). L. Szóta 7b. Bab. Kam. 92a. Mak. 17b. — [31] Jer. Szóta 16d. Jer. Ket. 35c. V. ö. Bacher: Ag. Tan. II. 527. — [32] P. R. E. XIV. 1. Heller: Szentírásunk, mint legendák forrása. IMIT-Évkönyv 1942. 37. — [33] Lásd Heller i. m. — [34] Bergmann: Schwarz-Festschrift. Wien, 1917. 90—91. Die Legenden der Juden 19. — [35] Irodalmát l. Wünsche: Die Sage vom Ring des Polykrates in der Weltlit. Beil. 2. Allg. Zeitung 1903. Nr. 179, 185, 188. Stucken: Astralmythen 519. V. ö. Komlós, Heller-Emlékkönyv. 222. — [35a] Bernheim: Einleitung in die Geschichtswissenschaft. 88. és kk. — [36] Görres: Die hist. Kritik und die Legende. Historische Zeitschrift 57, 1887. 212. — [37] Arany prózai dolgozatai. Összes munkái V. Kiadja Ráth Mór. 517. — [38] Taan. 29a. Peszikta Rab. 131a. Baruch-Apokalypsis. IX. 8. Riessler 60. Gaster Studies and Text II. 1289—90. L. Pollák Arany János és a Biblia 1904. 173. és kk. Heller: Arany viszonya: a legendához és az aggádához. IMIT-Évkönyv 1929. 101—103. — Más hagyomány (Lev. R. 19. Jalk. Sim. Kir. §. 249.) E legendának változatát Jojáchim királyról beszéli el. A méltatlanság így a Szentírásból nyer alátámasztást. (II. Kir. 24, 9. II. Krón. 26, 9.) — [39] Bergmann: Schwarz-Festschrift 97. Die Legenden der Juden 129. — [40] Rosenfeld: H. P. Chajes, Leben u. Werk. Wien, 1933. 254. — [41] Hahn István: Zsidó ünnepek és népszokások. Bp. 1940. 66. — [42] Harnack: Reden und Aufsätze 18. — [43] Jeb. 62b. B. R. 61. Koh. R. 11. — [44] Rapoport: Erech Millin. Guttmann: Mafteach III/a. 67. és kk. Szrulyovics Ernő: Nagy Sándor alakja a talmudban és a midrásban. Jóma 69a. — [45] Jóma 69a. Meg. Taanit 9. Lev. R. 13 végén. — [46] Josephus Ant. XI. 8. 4. — [47] L. Magyar krónikák: Kézai I. 11. Budai Kr. 28. Képes kr. 29. Thuróczi I. 21. V. ö. Petz: A magyar-hun monda. Bp. 1885. 66. Helmut de Boor: Das Attilabild in Geschichte, Legende u. heroischer Dichtung. Bern, 1932. 8. 45. — [48] Összefüggő források: Echo R. II. Midras

Ele ezkra ed. Jellinek: Bet Hamidras II. 64. kk. Eisenstein: Ocar hamidrasim. 440. kk. Maasze aszara haruge malchut. Jellinek és Eisenstein i. m. Új szöveget adott közre Löwinger: Kiss Arnold-Emlékkönyv 41 (héber rész). V. ö. M. J. Bin Gorion: Die zehn Märtyrer. Berlin, 1935. (Schocken-Verlag.) — [49] Fischer Gyula: Az etika a haláchisták életében. Bloch-Emlékkönyv. Bp. 1905. 210. — [50] Gottesdienstliche Vorträge.[2] 144. — [51] M. G. W. J. I. 314—320. — [52] Dor dor vedorsov II. 132. — [53] Ag. Tan.[2] II. 234. — [54] Aszara haruge malchut. Hasiloach 44. 1925. 64. — [55] Essays and Studies in memory of L. R. Miller ed. Davidson. New York, 1938. 29—55. — [55a] V. ö. Wahrmann M. G. W. J. LXXVIII. 575. kk. A legrégibb forrás Echo R. II. 2. ed. Buber 50b. a következő neveket sorolja fel: Jismael, Simon, Jeséváv, Chucpit, Chanina b. Teradjon, Juda a pék, Juda b. Baba, Simon b. Azzaj, Akiba és Tarfon. Finkelstein idézett dolgozatában Simon b. Azzaj és Tarfon helyett Julianus és Pappus neveit említi. — [56] Abeles: Schwartz-Festschrift 231—246. — [57] V. ö. Mechilta ad 22, 22. Friedmann 95b. Tosz. Szóta 13, 4. jer. Szóta 24b. Szanh 11a, Szemach 8. (ed. Higger.) — [58] Fényes Mór: Tragikum az aggádában. IMIT-Évkönyv. 1929. 246. — [59] Mártiriumáról lásd még Ab. R. Nátán. II. §. 46. jer. Berakot 14b. jer. Szóta 20c. Echa Rabba ad. 3, 44. Koh. R. ad 3, 17. Szanh. 110b. Széder Elija R. XXX. Jalk-Sim. Jes. §. 327. Salselet hakab. ed. Lemberg 22. — [60] Ab. Zar. 17b—18a. Peszachim 87b. Szifre Devarim §. 307. Szefer hamaaszijot ed. Gaster. §. 67. — [61] A Frankl átdolgozásában megismert elbeszélésről elismeréssel nyilatkozik Arany. V. ö. Arany prózai dolgozatai. Összes munkái. Kiadja Ráth Mór. V. 526. I. Heller: Arany János viszonya a legendához és az aggádához. IMIT-Évkönyv 1929. 110—111.

DR. KOMLÓS OTTÓ.

HÁROM KLASSZIKUS NOVELLA.

(Zsidó tárgyak, «nem-zsidó» írók.)

A zsidó vonatkozású tárgytörténeti és irodalomtörténeti kutatás évtizedek óta az anyag, az adatok és a nagy számok foglya. Itt az ideje, hogy kiszabaduljon börtönéből, hogy felfrissüljön, célokat és programmot váltson. Ha nem akar még mélyebbre süllyedni s a «felesleges tudnivalók» tudománya maradni, le kell mondania a céltalan teljesség fikciójáról s meg kell végre tanulnia, hogy a szóművészet nem a filológia kedvéért van a világon és hogy a műalkotással szemben egy kötelességünk van: a belső megértésen alapuló értelmezés, s hogy ezt a megértést nem gyakorolhatja más, csak az, aki plátói áhítattal teljesen, az alkotó, az átszellemített élet és a forma megbonthatatlan hármas egységében meg gazdagságában látja a művet. Nem utolsósorban rá kell eszmélnie arra, hogy a legegyszerűbb zsidó mese, a legigénytelenebb talmudi példázat is az eleven életből eredt és az élethez fordult valamikor, hogy alsóbb és egyszerűbb fokon nekik is részük lehet annak a szellemnek formáló kegyelmében, amelynek legmagasabbrendű megnyilatkozását a zsoltárok könyvében vagy a próféták látomásaiban csodáljuk. A programmváltás eredményességének, a «módszer» átszellemítésének van egy elengedhetetlen föltétele: a kutatónak előbb magának is át kell szellemülnie, új tájékoztató pontokat kell keresnie térben

és időben, hogy maga is megértő, cselekvő részt vehessen a szellem történeti vagy történetfeletti életében. De a kutató álláspontja, szellemi látószögének alkalmazkodása a levegőhöz, távolságokhoz, a tárgyak természetéhez és törvényéhez magában véve még nem elegendő ahhoz, hogy megóvja a legotrombább távlattévedésektől. Itt van mindenekelőtt a nem-zsidó írók, költők, művészek rejtett sugallója, jó vagy rossz értelemben irányítója: a kollektív emlékezet és érzület, az alkotó mindenkori helyzetét befolyásoló lélektörténeti mult, amelyek sokszor meglepő szembesítésekre kényszerítik őket a zsidó tárgyak, alakok, események mögött meghúzódó egészen másfajta emlékezettel meg érzülettel, egészen más tartalmú és értelmű multtal. Ezen a ponton még mindig homályban tapogatódzunk. Nem kevésbbé fontos, — s ennek a kérdésnek a tisztázása legsürgősebb feladataink közé tartozik, — hogy különbséget tudjunk tenni a «nem-zsidó» költők, írók, művészek kétféle zsidószemlélete között. Az egyik a Biblia időtlen zsidóságának, ősatyáknak, királyoknak, papoknak, prófétáknak szól. Ennek a zsidóságnak az ellenalakja időben és térben él, kitéve az idő és a tér ernyesztő hatásának, a földön él, szociológiailag megközelíthető és ellenőrizhető. Ez a zsidóság is példa és hasonlat, csakhogy Isten büntető akaratának példája és hasonlata, szokásaiban, külsejében idegenszerű gettónép. Így látja, így örökíti meg, így viszi színpadra ezer év európai irodalma. A két szemlélet között jó sokáig áthidalhatatlan a szakadék, s ezer év alatt alig egy-két szerény, jószándékú hídverő kísérlet, olyankor, amikor akad költő és gondolkodó, akikkel egy titkos humaniz-

mus néhány pillanatra levetkőzteti szociológiai-érzületi elfogultságukat. Michelangelo, Rembrandt és Lessing óta egyre nagyobb az ilyen megváltó kísérletek száma, és a XIX. század diadalmas, nyílt humanizmusának világánál a megvetett föld újra összeér az isteni éggel, a Biblia népe az emancipált zsidóval, kölcsönösen erősítve s áthatva egymást. Minél magasabb értékű az író vagy a művész emberi rangja, annál nemesebb és elfogulatlanabb szándék vezeti zsidóábrázolásaiban és zsidóértelmezéseiben, ami persze nemcsak belső etikai állásfoglalás, hanem egyúttal művészi álláspont, stílus kérdése is. A probléma régóta izgat s eddigi tanulmányaimban hol az író, hol a forma felől próbáltam közeledni hozzá és megérteni.[1] Ezúttal egy szerkezetileg szigorúan megkötött formának, a novellának három példaremekén szeretném megmutatni, hogyan határozza meg, hogyan szövi át egymást a legszerencsésebb módon a kétféle zsidószemlélet meg a szerzők kora, emberi és művészi rangja.

I.

Adalbert Stifter: Abdias.

Adalbert Stifter (1805—1868) a Goethe halálát követő szellemi-irodalmi nyárutó legnagyobb német prózaírója, Mozart és Raimund mellett a legmélyebb osztrák

[1] A kérdés elméleti alapvetéséhez: Turóczi-Trostler József: Jakob Wassermann. Debrecen, 1942. — Stefan Zweig (Szellem és irodalom. 1.) — Zsidó tárgyak, nem-zsidó írók. (Szellem és irodalom. 2.) — Tárgytörténet, mesetörténet, stílustörténet. (Szellem és irod. 4.)

jelenség. Levetkőzve romantikus ifjúkora külsőségeit és túlzásait, elhárítva magától Schopenhauer varázsrontó bűvöletét, Hegelék elvont káprázatát, Goethe irányítása mellett eljut a klasszicizmus álláspontjáig. Ez az út: emberi szempontból fájdalmas kiábrándulás, művészi szempontból külső-formai megnyugvás és lehiggadás. «Nem vagyok Goethe, de a rokonságához tartozom», — ezzel a vallomásával Stifter maga jelöli ki helyét a nagy rangsorban, s amellett, hogy szembesíti magát megközelíthetetlen művészi bálványával, egyúttal azonosítja is magát vele. (Nietzsche, akinek csalhatatlan érzéke van mindenfajta stílusrokonság iránt, nemsokára fenntartás nélkül hitelesíti a Goethe—Stifter-rokonságot.) Csakhogy — ezt ma már tisztán látjuk, s fájdalmas pillanataiban Stifter is bevallotta magának, — az ő egyoldalú formai klasszicizmusát világok választják el Goethe klasszikus teljességétől: nem bőségből, győzelmes, rugalmas önkorlátozásból született az élet érdekében és az élet javára, hanem kínzó lemondásból az élettel szemben és az élet rovására, — más szóval: Stifter lemondó tartása nem következmény, hanem életének szükséges feltétele és létalapja; a művész számára a nyugtalanság, a démonia, a soha-meg-nem-elégedés zsongító ellenszere és ellenvilága, az ember számára pedig a tiszta csodák és ígéretek elérhetetlen plátói földje, ahová keskeny nyíláson át mindössze egy-két pillantást vethetett. Mindennapi élete élet a kiírthatatlan romantikus kísértetjárás és veszélyes szenvedély ellen. Ehhez járul a hivatal nyűge és aprólékos gondja, — Stifter állami tisztviselő, tanügyi tanácsos és tanfelügyelő volt, — egy boldog-

boldogtalan szerelem emléke, dacból kötött házasság, az utolsó évek gyógyíthatatlan betegsége : a valóságban a démónia győz s a kikerülhetetlen öngyilkosságba kergeti Stiftert. Amit azonban a valóság megtagad az embertől, azért bőven kárpótolja a művészet : két kézzel szórja a nyugalmat, a megváltó boldog szépséget novelláinak s regényeinek választott hőseire, fiatalemberekre és fiatal lányokra, férfiakra és öregekre, parasztokra, polgárokra, arisztokratákra. Ezek az emberek későn vagy korán, de mindenesetre révbe érnek, érvényesülnek, átlépik a művészi vagy érzületi paradicsom kapuját, megélik a maguk klasszikus nyárutóját, feltéve, hogy engedelmeskednek Stifter szabadságot és formát, nagyságot és egyszerűséget egyesítő «szelíd törvény»-ének, viszont elkallódnak, elpusztulnak, megőrülnek, ha megsértik ezt a törvényt, vagy törvényen kívül élnek, ha formát tévesztve nem teljesítik kötelességüket maguk, családjuk, nemzetségük, népük, osztályuk, a vallás és Isten iránt, ha kiszolgáltatják magukat szenvedélyeiknek, mert Stifter szemében a problematika megrontja az embert és a szenvedély mindig erkölcstelen. Hívő katolikus, de irtózik minden türelmetlenségtől és fanatizmustól. Vallása világi vallásosság, vallásos humanizmus : középpontjában az ember áll, végső célja pedig Isten országának megvalósítása a földön, de profán eszközökkel. Szociológiája is vallásos színezetű : csak a történelem századaiban kialakult és «lett», Istentől szentesített társadalmakat és osztályokat, rögzített helyzeteket ismer el s a szerves fejlődésnek klasszikus, herderi-goethei-humboldti álláspontján nem akar tudni semmiféle lázas, erő-

szakos hősiségről. Politikai programmja az a mérsékelt liberalizmus, amely Goethe óta minden nagy német költő és gondolkodó hitvallása. Meg van győződve a vallás és a költészet funkcionális azonosságáról: az írás a vallás egyik formája, ünnepi szertartás. Körülötte világokat ostromol és veszélyeztet a forradalom, ő pedig a hangzavar, plakátok közepette középkori barát aszkézisével és állhatatosságával gyakorolja a «szelíd törvény» csillagképei alatt az önfegyelem és lemondás erényét; egyre inkább azt keresi, ami örök és maradandó, az egyéni helyett a típust, a jellegzetes helyett az általánosat és egyetemeset. Egyre szertartásosabb szavakban és mondatokban beszélteti alakjait, egyre gondosabban válogat jelzőkben, színekben, képekben, amíg csak nem kerül minden részlet a maga helyére, amíg csak egyenletesen el nem osztódik a hang és súly, amíg csak egyetlen halk platónikus zene ritmusát nem követi, megbékítő nyugalmat nem áraszt maga körül az egész. Erkölcsi, művészi nagyságeszménye nem mennyiségi-térbeli, hanem lelki-minőségi, nem világtörténeti, hanem lélektörténeti fogalom, éppen ezért a legegyszerűbb fájdalomnak meg örömnek is reprezentatív értéket tulajdonít: világfájdalom és világöröm tükröződik bennük, ahogy a szél suttogása is viharok visszhangja, a szelíd csillagfény pedig villámok és vulkánok visszfénye. Novelláinak és regényeinek természeti háttere — az osztrák-cseh hegy- és erdővidék — a világszellem és világlélek megnyilatkozásának színhelye, ahová nem kvietisztikus vággyal, zaklatott lélekkel, könnyes szemmel menekül az ember: a maradandóság maga, örök idill, otthona mindazok-

nak, akik beleszülettek és együttélnek, együtt lélekzenek vele. A táj és az emberi lélek nyelve tökéletesen megfelel egymásnak. Csak ilyen anyaggal, ilyen szemlélettel és írói-emberi érzülettel írhatta meg Stifter a német irodalom legtisztább plátói zengésű novelláit *(Studien, Bunte Steine)*, a lázmentes idilli nyárutó legszebb európai regényét *(Der Nachsommer)* s a XIX. század egyetlen, homerosi nyugalomban és derűben megváltott közösségi-történeti regényét, *Witikó*-t.

Stifter jól ismeri a cseh-német gettó világát, a gettóból kikerülő, emancipálódó és emancipálódott, az irodalomba, tudományba, politikai életbe belépő zsidóságot, az egykorú folyóiratokban zsidó írókkal együtt szerepel, de a zsidókérdés, mint politikai-szociológiai kérdés, mint időszerűség kevéssé érdekli. Börnét, Heinét nem szereti, amiben azonban nagyobb része van az «Ifjú Németország»-gal, Börneék, Heineék politikai és irodalmi ideológiáival szemben megnyilvánuló ellenérzésének, mint a két író zsidóságának. Annál nagyobb áhitattal fordul az időtlen zsidóság, az Ótestamentom felé, mert itt megtalálja a maga profán klasszicitásának, örök idilljének, maradandóság-eszményének «szent» ellenformáját, amelynek lényege egy másfajta, de az övével rokon törvény : élet az ember és Isten tökéletes egységében. Szereti s a maga nyelvére ülteti át a Biblia konkrét képiességét, s amint J. Aprenttel közösen kiadott középiskolai tankönyvéből (Pest, 1854) látni, tisztában volt a szent szövegek tanító, nevelő értékével.

Stifter egyetlen zsidótárgyú novellája, az «Abdias», olyan zsidó szemléletből indul ki, amelyben túlteng még a romantikus légköri elem, amelyben azonban az

időszerűség nyomai is fölfedezhetők, hogy aztán óvatos kerülővel az időtlen zsidósághoz vezessen. Ez a kerülő összeesik a novella cselekményével és belső formájával:

Valahol az Atlasz-hegység sivatag vidékén, névtelen római város romjai között komor, fekete, piszkos zsidók élnek, a világ «legkizárólagosabb emberfajtája», amelynek szétszórt csöppjeiből a világ minden éghajlatának, a föld minden tájának jutott valami. A történelmen és törvényen kívül tengődnek. Egyetlen gondjuk a biológiai lét s a létfenntartást szolgáló pénz. Arannyal, ezüsttel, gyapjúszövettel, pestises ronggyal kereskednek. Néha őket is megfertőzi s elpusztítja a pestis, ilyenkor a fiú megadással és türelemmel veszi kezébe apja botját, nyakába veszi a világot, küszködik, kereskedik, erőszakoskodik és megalázkodik, pénzt gyüjt s bevárja, mit szánt neki a sors. Piszkosak és rongyosak, de a romok között mindegyiknek van egy rejtett szobája vagy oduja, ahol embernek érzi magát, dagadozó párnából, szövetből, selyemből meg ékszerből paradicsomot varázsol magának és családjának s ünnepet celebrálhat Istenének. Itt született, itt nevelkedik, magányosan és elhagyottan Áron és Eszter fia, a kis Abdias. Egy nap az apja rongyos kaftánt ad rája, aranypénzt nyom a kezébe, tevére ülteti, megáldja s világgá küldi: ne jöjjön vissza mindaddig, amíg nem keres annyit, amennyiből megélhet. Abdias vándorútra kel, nekivág a sivatagnak, éhezik, fázik, néha beéri egy marék datolyával, gőgös és könyörtelen, alázatos akárcsak egy kutya, megízlel minden tájat és klímát, megtanul minden nyelvet, s szép, mint Isten angyalai, akik annyiszor megjelentek a népének. Tizenöt év

mulva hazavetődik s egy halom aranyat rak az apja elé. Megállta a próbát. Ünnepi lakoma, rövid elérzékenyülés és pihenő után ott folytatja kalandos, veszélyes életét, ahol abbahagyta, de ezúttal hamarosan megjő s töröknek öltözve, gazdag karaván élén, feleséget hoz magának a mesés Balbekből, a szépszemű Debórát. Otthona most sem tudja lekötni, továbbgyüjti az aranyat, nagy üzleti vállalkozásokba kezd, «ahogyan Európában szokás», szülei meghalnak, jól bánik állattal, emberrel, de gyűlölettel fizetnek érte. Odesszában járva, himlőbe esik, arca, külseje eltorzul. Felesége csak a szépséget szerette benne, most ő is elfordul tőle. Szomszédai gúnyolják: Jehova angyala nyomta rá arcára a bélpoklosság jegyét. Abdias nem törődik velük, gyüjti és pazarolja a kincset, néha elgondolkozik, jó volna átkelni Európába, s csak akkor van igazán elemében, ha tevén, lóháton ül s parancsokat osztogathat. Amikor egyszer rabló beduinokkal vívott sivatagi harc után hazatér, kifosztva találja otthonát, felesége haldoklik; kislánya született. A gyermek — Judith, becéző nevén Ditha — életben marad, az anya elvérzik, de utolsó tekintete újra szeretetet sugároz Abdias felé. Abdias új életet kezd, anyja helyett anyja a kislánynak, aztán összeszedi vagyonát, homokba rejtett aranyát, ékszereit, értékpapírjait s Dithával, egy szolgafiúval meg egy szamárral áthajózik Európába. Birtokot vásárol s házat épít. Ditha virágszerű, érzékeny teremtés: apja féltő gonddal őrzi, főleg amióta tudja, hogy vak, s mint egykor Afrikában, újra nekilát a pénzszerzésnek. Ezúttal is gyűlölet, félelem, megvetés kíséri. Egy nap csoda történik, a házat villámcsapás éri: Ditha lát, s

hirtelen teljes egészében bontakozik ki titokzatos, keleti szépsége. Új fordulat az Abdias életében: otthon ül, földet mível, nem mozdul el Ditha mellől. A csoda megismétlődik, csakhogy ezúttal nemleges előjellel: a légköri delejesség, amely látóvá tette Dithát, kioltja életét. Abdias világa összeomlik, elborult elmével, százéves korában hal meg; földjét idegenek öröklik.

Az egészen rajta van a sivatag-, őserdő-, zsidóságromantika, a távolság varázsa, amely az Abdias időpontjában a «nagy» romantika délkörén innen, még mindig lenyűgözve tartja Európa angol, német, francia költőit (Platen, Rückert, Freiligrath, Sealsfield, Victor Hugo, Th. Gautier) s egy pillanatra Stiftert is megejti. Van novellahőse, akit elküld a Kordillerákba, akivel megjáratja a Szentföldet, a magyar pusztát (Brigitta), — ennek is meg van a maga külön romantikus korszaka, — de kevés kivétellel valamennyien hazatalálnak az ideiglenes, exotikus kalandból vagy fikcióból. Abdias viszont zsidó, fizikailag is, metafizikailag is hontalan és földtelen, beleszületett a távolságba, sivatagba és kalandba, kiesett a történelem-isten, a sorsa kegyelméből; a szelíd törvény hiába keresi, nem talál rá, ezért nem is tudja megváltani; örökre elkerülik egymást: útjaik még a végtelenben sem találkoznak. A törvény hiába kínálja egy sereg eséllyel, amikor megtérhetne, felfedezhetné magában az Istent, megtanulhatna uralkodni szenvedélyén: amikor elsőízben hazatér, egy pillanatra magára marad és sírva fakad, amikor a himlő elcsúfítja, amikor felesége elsőízben néz rá idegen szemmel, feleségének és Dithának halála, — csupa elmulasztott alkalom, Abdias nem tud velük

élni, mert létének csak önmagában van értelme, súlypontja viszont kívülesik az életén, mert csak aranya van, de istene nincs, ezért mindvégig megváltatlan, szenvedélyes, problematikus ember marad, kezdettől fogva romlásra és pusztulásra van ítélve. Abdias túl van, Ditha pedig innen van minden törvényen : virágszerű az élete, virágszerű a halála. Jól ösmerjük klaszszikus családját (Mignon), romantikus és polgári virágrokonait az egykorú irodalomban, de valamennyiüktől elválasztja keleti-déli (zsidó) egyszerisége : az idegen légkör megöli. De ezen a ponton a személyi vonatkozásoknál jobban érdekelnek a személyfelettiek, Abdias és a zsidóság sorsának belső párhuzamossága, állandó önkénytelen szembesítéseik egymással. A zsidóság is kiesett a törvény, a történelem-isten kegyelméből és a nagy összefüggésből. Hazátlanul, társtalanul, szétszóródottan él a népek között, ő is elmulasztotta a kínálkozó történetfilozófiai alkalmakat és századokat, ő is elmaradt az időtől ; a zsidóság is, Abdias is, egy láthatatlan légköri gettó lakója, benne élnek a bölcsőtől a sírig, sőt azon is túl, magukkal viszik mindenüvé és kizárólagosságuk tudatában, befelé fordulva, vakon járnak a világban. Abdiasban második természetté lesz a gettópszichózis ; úr lehetne, szabadon élhetne, humanizálódhatnék, főleg amióta Európában él, de ott sem tud kivetköződni magából, házát magas fallal véteti körül, szobáit úgy építteti, hogy csak tompítva, félhomályosan szűrődhetik be ablakaikon a fény. (Ditha mindjárt teljes sötétségben, vakon születik, látása ideiglenes állapot, a fény tette látóvá, a fény öli meg ; a világirodalom egyik legfájdalmasabb, leg-

érzékenyebb zsidó hasonlata.) De itt aztán meg is szűnik minden megfelelés lesüllyedt zsidóság és lesüllyedt zsidó között. A zsidóság elszóródhatott, hazát veszíthetett, formát téveszthetett, alakot válthatott, elmerülhetett a szennyben, tündökölhetett fényben és sugárban, mindig és mindenütt volt egy transcendens szilárd pontja, amelyre «merev kizárólagossággal függeszthette a tekintetét», élt benne egy elemi erő, amely összefogta, feje felett láthatatlan bolt, amely alatt hontalanul is hazát találhatott, s ez a zsidóság kollektív emlékezete. Abdias viszont kollektív emlékezet nélkül él, a legjobb esetben külsőségek és jelek, nevek és pillanatnyi elérzékenyülések, imatöredék és sóhajtás, véletlen szertartásos mozdulatok mutatják, hogy ott lappang valahol a lelke legmélyebb rétegeiben. Nem menekülhet hozzá, nem kapaszkodhatik meg benne és nem születhetik újjá belőle, amikor a jelen cserbenhagyja: csak egy lépés az emlékezethíjas lélektől a meghibbant elméig. Lánya, egyetlen hű szolgája meghalt, hű kutyáját maga lövi agyon, a keresztények félnek tőle, a zsidók nem értik és gyűlölik. Ezen a ponton Abdias átkos, gyógyíthatatlan zsidó magánya abszolút s értelmetlen Lear-magánnyá mélyül.

Messziről még egy másik fájdalmas világirodalmi hasonlat, a *Bolygó zsidó* is ráveti árnyékát Abdiasra. A halhatatlan kísértetnek eredetileg ugyan semmi köze a zsidósággal, de a német népkönyv óta elválaszthatatlan tőle s időnként, főleg a germán szellem irracionális pillanataiban (Sturm és Drang, romantika) egyre újból meg újból izgalomba hozza Európa költőit és íróit, de soha olyan mértékben, mint a 48 körüli évtizedekben,

amikor a nagy ideológiai programmok összeomlása, az emancipációs mozgalmak váratlanul lázas időszerűséget adnak neki, amikor a hegeli és ellenhegeli világszemlék, múltba vetített polgári utópiák szívesen szembesítik vándorútját a történelem-isten századaival, hősökkel, kalandorokkal, megváltókkal, Ádámmal, Prometheusszal, Attilával, Mohammeddel, Fausttal, Don Juannal. Most jelennek meg Chamisso, Lenau, Platen, G. Pfizer, Alex v. Württemberg, Béranger, Zedlitz, E. von Schenk, Jul. Mosen Bolygó zsidó-versei, E. Quinet misztériuma (1833), E. Sue regénye (1844), E. Scribe és M. de Saint-G orges operája, Andersen *Achasverusa* (németül 1847), az orosz Joukoffsky töredéke (1852), hogy csak a legjellegzetesebb neveket és műveket említsük. (Vörösmarty drámai töredéke és Arany *Örökzsidó*-ja is ebbe az eszme-történeti összefüggésbe tartozik.) Az bizonyos, hogy kellett lennie egy megfejthetetlen lélektörténeti szükségletnek, amely kielégülést keresett és talált ebben a tárgyban, amivel pontosan összevág a biblikus tárgyak egykorú nagy népszerűsége s az új orientalizmus. Ugyancsak a népkönyv óta adva van az örök vándor és a zsidóság azonosításának lehetősége, de soha még annyi zsidó vagy nem-zsidó író és gondolkodó (köztük Platen, Börne, Schopenhauer) nem élt ezzel a lehetőséggel, világfájdalmat (Lenau), személyi vagy népi fájdalmat (J. Jacobi), gúnyt, megvetést (Schopenhauer), rajongást vegyítvén az azonosításba. Stifter Abdiasa fölött is ott lebeg a Bolygó zsidó végzete, «a sötét, szomorú angyal», s megnöveszti arányait térben és időben, preformálván nyughatatlan vándorsorsát. Hely nem kötheti le, mindig úton van, szünet és megállás

nélkül, látja a sivatag egykori királynőjét, Karthagót, látja a Nilust, jár az Eufrátesz és Tigris táján, iszik a Gangesz vizéből ; ahogy akkor élt, akár századok előtt is élhetett volna s elélhetne akár jövendő századokig, századok súlyos örökségével megterhelve ...

II.

Annette von Droste-Hülshoff : A zsidó-bükk,

Az ellensarkon áll Stifter idősebb kortársa, a német irodalom legnagyobb nőköltője s utolsó jelentékeny vallásos lírikusa, Annette von Droste-Hülshoff (1797—1848) : messze mindattól, ami «szelíd törvény», nyugalom és megnyugtató klasszicitás. Élete kifelé mindvégig tartózkodó egyszerűség, befelé viszont egyetlen zaklatott, veszélyeztetett és bonyolult folyamat ; nem akar, mert nem tud nyugodtan élni, mert a maga életében egyúttal a maga nemzetsége múltját is éli, együttélve az emberenkívüli, démonizált természettel, ősökkel és idegen halottakkal, az egyéni és kollektív emlékezés, az értelmen-inneni — az értelmen-túli erők határán. Mélyen katolikus vallásos lélek, akárcsak Stifter, de ez a vallásosság is telítve van nyugtalanító démóniával. Istensége a dialektikus teológia istene, az «egészen más» ; minél szenvedélyesebben ostromolja, annál fájdalmasabb távolság választja el tőle. Bibliát is másképpen olvas, mint Stifter, szenvedélyesebb, érzékibb odaadással, s a bibliai képeket, hasonlatokat is személyibben alkalmazza és asszociálja a maga helyzeteivel. Ha keleten jár, kevésbbé színes, de határtalanabb,

nyíltabb keletet lát. (Van egy gólem-verse s írt egy keleti vers-ciklust.) Mégis van benne valami, ami enyhíti nagy nyugtalanságát, ami pótolja és helyettesíti a «szelíd törvényt», s ez együttérzése szenvedéssel, fájdalommal, Isten áldott és átkozott teremtményeivel. Ebben a világban összefolynak az idő formái. Itt még otthonos, vagy legalább is természetesen hat a mítosz, a mítikus érzület és gondolkodás. Annette költői megnyilatkozása éppen ezért heves, őstermészetszerű evokáció, parttalan áradozás, soha le nem higgadó hangulatlíra s közvetítő nélkül is érzékelteti az elvarázsolt lápot, kísérteti erdőt, pusztát. Érthető, hogy legmegfelelőbb formája nem a dal, az idill, hanem a mozgalmas lírai tájrajz, balladikus helyzetkép, démoni ballada, vagy a balladával rokon démoni novella, amelyben természetfeletti erők törnek be az ember megszokott, mindennapi életébe s kiforgatják értelméből.

Annette sok balladát, de mindössze egy novellát írt, a zsidó tárgyú *Judenbuché*-t. (1840 kör.)

Minden igazi, belső funkciója szerint is igazi novella rendszerint valamilyen megtörtént, helyhez kötött, «hiteles», anekdotikusan megformált eseményen alapul. Így van ez a Judenbuche esetében is.

Friedrich Mergel, egy szegény parasztasszony romlott, nyegle legényfia, megöli Áron zsidót, aki lakodalmas mulatságon, az egész falu népe előtt egy zsebóra árát követelte rajta s ezzel nyilvánosan megpofozta. Aztán eltűnik a vidékről legjobb barátjával és alakmásával, a félkegyelmű Johannes Niemanddal együtt. A gyilkosság a Bredererdőben, egy bükkfa tövében történt. A környék zsidói és rabbija összegyűlnek s el-

temetik Áront, aztán beállítanak a földesúrhoz, megveszik tőle a végzetes bükkfát s a következő héber mondatot vésik a kérgébe :

עו שה לו אם העמד במקום הזה יכנע בך באשר אתה [1]

A gyilkosnak semmi nyoma. Évek mulva hajlotthátú, nyomorult, beteg koldus bukkan fel a faluban. Az emberek Johannesnek nézik, a jövevény ráhagyja. Elmeséli, hogy Friedrichhel együtt elmenekültek, beálltak az osztrák hadseregbe, megfordultak Magyarországon s harcoltak a török ellen. Ő fogságba esett. Huszonhat évi raboskodás után, holland hajón Amsterdamba került, visszakapta szabadságát s így vetődött újra haza. A földesúr gondoskodik a tehetetlen emberről. Egy nap nem jön haza, keresik, nem találják. Pár nap mulva a földesúr erdésze a Bredererdőben jár s a zsidó bükk lombja között oszlásnak induló holttestet fedez fel. Azt hiszik, Johannes Niemand, amikor azonban levágják, egy régi sebhelyről ráösmernek a zsidógyilkos Friedrich Mergelre.

Annette élő forrásból ismerte az anekdotikus ősalakot, amely csírájában, lehetőségei szerint, magában foglalja, előkészíti a későbbi végleges novellisztikust. Művészi ösztön és technika dolga volt e lehetőségeket a forma belső törvényének megfelelően kibontakoztatni, az anekdota kötött, helyi egyszeriségéből meg esetlegességéből kiemelni azt, ami egyetemes és mégis plasztikusan emberi, szükségszerű és példaadó, háttérrel, izgal-

[1] Nyilván a héber nyelvben teljesen tájékozatlan forrásból. Helyes szövege : אם תעמד במקום הזה יפגע בך כאשר אתה עשה לי

mas légkörrel, egyszóval olyan elemekkel látni el az egészet, amelyek az anekdotával szemben a novella jellemző sajátságai. Annette nem elemez, nem pszichologizál, nem okoskodik és nem magyaráz, nem dolgozik meglepetésekkel, nem alkalmaz műfogásokat, csak elbeszéli azt, ami történt, időrendben, úgy ahogy a pillanatnyi helyzetekkel adódik, mégis éreztetvén, hogy az egyik vagy másik részletnek milyen szerepe van a feszültség fejlesztése körül, hogyan segítik vagy gátolják a végzetet attól a perctől kezdve, hogy elindult a maga útján. Nyomasztó, kikerülhetetlen eleveelrendelés súlya nehezedik mindenre. Nincs külön környezet és külön ember, külön testi és külön lelki élet, külön létezés és külön halál, külön mult és külön jelen, egyetlen mindig időszerű és időszerűsíthető kollektivitás az egész. A mindennapi élet hit és babona, föld és ég, bűbájosság és hiedelmek összefüggésébe van ágyazva, az embereket közös bűn és bűntudat fogja össze : kísérteteket látnak, hazajáró lelkek ijesztenek rájuk, kalandra éhes, veszélyre szomjas, halállal kacérkodó, elszánt fatolvajok és vadorzók. Mergel, a gyilkos is inkább csak áldozat : tettéért a közösség, a környezete és a vére felel. Apja iszákos ember, úgy hozzák haza holtan egy éjjel. Anyja meghasonlott, beteg asszony ; ő maga magányos, magára utalt gyermek ; nagybátyja viszi a bűn útjára ; amikor megöli Áront, mintegy a kollektivitás nevében cselekszik. Egyetlen mélyemberi erő szunnyad benne : a lelkiismeret démóniája, e miatt vezekel, ez kergeti világgá, ez hozza vissza tengerentúlról a vádló fa alá és ez hajtatja végre vele önbüntetését.

S éppen ezen a ponton mutatkozik meg a bükkfa

szerepe. Felbukkan a gyilkos életének minden fordulójánál: mikor nagybátyjával elmegy hazulról, a bükkfa mellett visz az útjuk, amikor Brandis főerdészt a biztos halálba küldi, ott a bükk. A bükk tövében öli meg a zsidót, a bükkre akasztja fel magát: konkrét fa, mint a többi, de egyúttal a végzet, a bűn, bűntudat és önbüntetés fája. Ahogyan a kis antik láng is egyfelől máglya, másfelől újra konkrét láng. Ezzel eljutottunk minden szimbolika kettős gyökeréig. Szimbolum- és képzetszerepében a bükkfa természetesen nő ki démoni környezetéből, csakúgy, mint mesei-mondai társai és funkcionális rokonai a világirodalomban: a gyilkosságot leleplező germán és szláv nap meg hold, növény, madár, Szent Meinardus hollója, Plutarchos és Schiller darvai. (Annettét izgatta a képzet: még a novella előtt balladát tervezett, amelyben ugyancsak zsidó lett volna az áldozat, a leleplezést azonban véletlen vak koldusra bízta volna.) Olvasás közben ráfeledkezünk a lélekzetvesztő elbeszélésre s csak utólag eszmélünk rá a vezető képzet jelentőségére és a rejtett összefüggésekre.

Annette városon, kultúrán, irodalmi közösségen kívül, udvarházakban, magányos kastélyban él, rokonainak, anyjának gyámsága alatt emberileg «kiskorú» életet. Idegen költők, németek és angolok, úgy hatnak rája, mint fejlődő gyermekre a felnőttek beszéde. Mintha mindent elölről kellene kezdenie s úgy fedezné fel magának. Zsidó fajtát is csak egyet ismer, azt, amely városon, gettón kívül, parasztok között, falvak és tanyák világában él. Ez a zsidó nem talál vissza az őstermészethez és a földhöz, kevésbbé érzelmes-romanti-

zált típus (Auerbach, gettóelbeszélők), de féktelenebb, öntudatosabb, mint a városlakó, közelebb áll a parasztthoz érzületében és foglalkozásában, gondolkodásában és bűneiben: mészáros, kereskedő, házaló, csempész, orgazda, de ember, ahogyan már a századelő népi regényei ábrázolják. Áron lakodalmi mulatságon vonja felelősségre Friedrichet, felesége feldúlt arccal, zilált hajjal követel elégtételt a földesúrtól, a környék zsidói pénzt, fáradságot nem kímélve, nyomoznak a gyilkos után. A novella szempontjából inkább csak ideiglenes statiszták, egyetlen-egyszer jelennek meg a színen s utána mindvégig a háttérben maradnak, de látatlanul, passzív szerepükkel is részei a légköri feszültségnek, a halálos mágiának, a gyilkosságra emlékeztetve s megtorlást követelve annak az ismeretlen világnak nevében, ahonnan a zsidó áldozat a színre lépett.

Annette nem avatkozik bele semmibe, nem parasztpárti és nem zsidópárti, hanem természet- és igazságpárti, helyesebben mint a természet-történelem szóvivője, pártok felett áll, a végzetes út fordulataihoz igazodva csoportosítja a részleteket, tagolja az egészet: érzékeny füllel kihallani belőle a végtelen vonal zenéjét, az elbeszélő csodálkozó megrendülését s együttérzését fájdalommal és töredelemmel.

III.

Ricarda Huch: A zsidó sírja.

Annette von Droste-Hülshoff és Ricarda Huch: két véglet. Annette a legösztönösebb, legelemibb, legtermészetesebb, legészakibb, Ricarda Huch a legtudatosabb

és legműveltebb, a legdélibb német nőköltő. Ha van klasszicizmus, amely antik tartás és antik külsőségek nélkül, a maga kora eszközeivel, e korban állva, de egyúttal e kor fölé emelkedve közelíti meg a normatív teljességet s a szépség eszményét, akkor R. Huch rászolgált a klasszikus jelzőre. Emberi ősrétege szerint romantikus: 1899-ben, amikor a századeleji romantika már csak néhány alvajáróban kísért, újra «felfedezi» ezt a romantikát s a mögötte meghúzódó irracionális «örök» romantikát, a tudatosság és a tudattalan, a lélek és a szellem, a szellem és a természet mítikus küzdelmét, amely egyidős az emberiséggel. Ebben a küzdelemben a szellem mellé áll, a romantikus éjszaka és káprázat elől a napfényhez és rendhez menekül. Mert lényegében ő is a Goethe családjából való: a homályból a világosság felé tör. Északon született, de szeme magába fogadta a Dél minden szépségét, az északi emberre jellemző megolthatatlan szomjúsággal. A déli szépségek álmával együtt a déli formák varázsát is elhozta magával. Romantikus, érzéki nosztalgiáját, érzelmes álmavágyát a legszemélyibben, mégis halkított, mérsékelt nyelven, lírájában fejezi ki, vagy pedig személyt váltva közvetítőkre bízza, mintegy tárgyiasítva őket. Ezt teszi «újromantikus »regényeiben, ahol érzékeny és izgalmas sorsok kerülnek reálisabb környezetbe s új délszaki növényekkel népesülnek be a régi holdfényes tájak. E regények világa: erkölcsön kívülálló, céltalan, magányos emberfajta, ünnepélyes, céltalan, autonóm szépség. A valóság nem bír el ennyi szépséget, viszont a szépség sem bírja el ezt a valóságot. A személyi vonatkozások lírája aztán lassanként háttérbe szorul, vagy

teljesen elhallgat. A lírai hasonlat szerepét átveszi a történeti evokáció, a szenvedélyes szépségét az eszme hidegebb szenvedélye, az álmodozó, rajongó, tehetetlen ember szerepét a cselekvő történeti hős. Az evokáció rendszerint két szín alatt jelentkezik, aszerint, hogy a megértő író vagy az álcázott lírai költő folyamodik hozzá. Így állnak egymás mellett, egymást kiegészítve, egyfelől az exakt, másfelől az intuitív képzelet eredménye gyanánt regények és tanulmányok, például a Harmincéves háború hatalmas regénye mellett Wallenstein arcképe.

Ricarda Huch utolsó korszaka a tiszta szellemé és a szellemi megismerésé. Romantika és költészet rendszerint már kívülesik rajta. Ha van benne zene, ez a személytelenebb, elvont gondolat plátói zenéje. Huch evokációja most már inkább csak eszmék hordozóinak, Luthernek, Bakuninnak vagy az olyan személyfölötti alkotásoknak szól, amilyenek a régi Birodalom, a német városok és székesegyházak, a régi és új istenek . . . Az út az elveszett paradicsomba torkollik. R. Huch doktori értekezése a semlegességgel, egyik utolsó tanulmánya pedig az elszemélytelenedés kérdésével foglalkozik.

A zsidóságot három forrásból ismeri: a Bibliából, a történelemből, az életből, s ha nem is tárgyilagosan, de mindenesetre tárgyiasító távolságból nézi. Van zsidótárgyú verse s tanulmányt írt a Szentírás szelleméről. Persze, közben a zsidóság helyzete s maga a zsidóság is alaposan megváltozott: szociológiai, gazdasági, politikai, szellemi egyenjogúsításának folyamata végetért, de ezzel együtt egyöntetűsége, kizárólagossága is megszűnt, osztályok szerint tagolódott, osztályokban he-

lyezkedett el, a nyelvvel együtt a hozzátartozó kollektív mult emlékképeit is asszimilálván, a nélkül, hogy a maga kollektív emlékezete teljesen elhomályosult volna. Az új helyzet mindenesetre meglátszik Huch zsidótárgyú novelláján, a *Zsidó sírjá*-n.

Jeddam község valahol a Melk folyó partján fekszik. Egyetlen zsidó lakosa, Sámuel úr, csúnya, de jóravaló, derék ember. Idegenből került ide. Felesége, Rosette asszony azonban Jeddamban született, keresztény, a lánya, fia, leendő veje is az. Sámuel úrnak üzlete van, sok a vevője, de zsidónak nem fizetnek. Sámuel úr hiába pörli adósait, a bíróság rendszerint őt marasztalja el a perköltségekben. A család szívesen elköltöznék, de nem tudja, hogyan adjon túl az asszony birtokán. Sámuel úr egyízben megbetegszik és hiába küld a szomszéd városkába orvosért ; hirtelen rádöbben arra, hogy az emberektől akár el is pusztulhatna. Anica lányának az az ötlete támad, költsék Sámuel úrnak holthírét, ezalatt titokban megszöktetik s aztán majd ők is követik. Így is történik. Hogy megtévesszék az embereket, szalmabábút készítenek, halotti ingbe öltöztetik, álarcot s lószőrszakállt ragasztanak szalmafejére és Sámuel úr ágyába fektetik. Az álacrot letakarják. A viaszkéz egyik ujjára gyémántköves gyűrűt húznak. A temetéssel azonban baj van. A pap tudni sem akar arról, hogy Sámuel úr keresztény temetőbe kerüljön. Hosszú tárgyalások indulnak, Sámuelék úgy viselkednek, mintha nem is bábról, hanem igazi halottról volna szó. A községtanács is elutasítja kérésüket. Erre Rosette asszony nem törődve pappal, községtanáccsal, polgármesterrel, kocsira rakatja és a temetőbe viteti a koporsót. Csakhogy

a temető kapuját parasztok tartják megszállva és összeverekednek Rosette asszony béreseivel. A verekedés megdöbbenti a polgármestert, s az ő javaslatára új döntést hoznak: temessék Sámuel urat a kereszteletlen gyermekek temetőjébe. A felizgatott parasztok azonban megesküsznek, hogy agyonütnek mindenkit, aki a halott Sámuel úrral temetőjükbe merészkedik. A polgármester azzal fenyegetőzik, hogy elmegy a császárhoz, valójában azonban a legközelebbi helyőrség parancsnokához fordul, aki megígéri, hogy ha kell, karhatalmat bocsát rendelkezésére. Erre aztán a jeddami polgárok is észbe kapnak. A család éjnek idején eltemeti az ál-Sámuelt és elutazik. A háborúskodás azonban ezzel nem ér véget. Azokat a polgárokat, akiknek gyermekei a zsidóval közös temetőben alusszák örök álmukat, súlyos gyalázat érte: ismeretlen tettesek csúfolódó megjegyzésekkel firkálták tele a temető falát. A falu két pártra szakad. Újabb izgalom, újabb verekedések. Csak a közeledő katonaság hírére csillapodnak le a kedélyek. A pap sem marad tétlen, felbiztat egy szerelmespárt, ássák ki s vessék a Melk vizébe a zsidó holttestét. Képzelhető a legény meg a lány meglepetése, amikor holttest helyett szalmabábút találnak a sírban. De aztán magukhoz térnek, elteszik a gyémántköves gyűrűt s boldogan kergetőznek és hengergőznek az éjszakai temetőben. A bábút a Melkbe vetik. Másnap katonaság vonul be Jeddamba, de már nem akad dolga. A pap pedig boldogan újságolja a polgármesternek, hogy kiásatta s a vízbe vettette Sámuel úr holttestét, azóta bizonyára leúszott a tengerbe, maradjon is ott a halak meg egyéb rondaság között...

Zsidó magány, zsidó gyűlölet, gettópszichózis, mindez csupa tréfa: egyetlen groteszk csöppben háborgó világtenger. A zsidókérdés inkább csak hálás ürügyül szolgál az elbeszélőnek arra, hogy emberéket, államhatalmat, katonaságot mozgósítson egy nevetséges dolog körül, hogy megmutassa: rosszakaratnak, korlátoltságnak, elfogultságnak nincsen határa. Ahol a valóságot nem veszik komolyan s szalmabábú helyettesíti a holttestet, ott a halál is csak paródiája az igazi halálnak s elveszti veszedelmes kísérteti mágiáját. S a zsidó sírja körül kergetőző, hancurozó szerelmespár is mintha csak ősi, kultikus, temetői táncokat parodizálna. Ég és föld között csak egy dolog számíthat kegyelemre: a tiszta emberség. Ezért jár rosszul a fanatikus pap s a fanatizált tömeg, a kétszínű kenetes diplomata polgármester, s ezért veszi körül a megértő, derűs humor a szegény, csúnya, félszeg Sámuel zsidót, kardos feleségét és családját. Az elbeszélő kezdettől fogva az ő pártjukon van s a bábúcsínyben cinkos szövetségesük (a halottgyalázó szerelmespárnak is megkegyelmez, mert jókedvükkel, szerelmükkel jóváteszik nevetséges bűnüket).

Századokig tart, mire a világirodalom zsidószemlélete eljut odáig, hogy végre a megváltó és felszabadító humor színe alatt látja és láttatja a zsidót. Ebben a vonatkozásban világok választják el Huchot előzőitől, akik a bölcs, jóságos zsidó mellett (Nathan-típus) rendszerint csak a megvetett, aljas, emberségéből kiforgatott, gonosz zsidót látják, sőt legtöbb zsidó írótársától is, akik csak a tragikus, meghasonlott vagy érzelmes zsidót ismerik s a humort majdnem mindig összetévesztik

az adomával, vagy legjobb esetben a romantikus iróniával. Huch novellája fölött elejétől végig ott lebeg a könnyedség és könnyelműség szelleme, mintha a nyelv teljesen lefejtette volna magáról a súly és nehézkedés törvényét. Az a benyomásunk, mintha az elbeszélő visszatérne a novellisztikus előadásmód ősalakjához, a szóbeliséghez, félszeme mindig a hallgatóságon van s hanglejtésével nem a néző, hanem a hallgató közönség akusztikájához alkalmazkodik.

Dr. Turóczi-Trostler József.

JÓSUE ORSZÁGGYŰLÉSE.

— Rilke. —

Miként a folyam, zsilipjét áttörve
A torkolatba ér mint roppant hömpöly,
Úgy roppant össze mind a vének törzse,
Hogy Jósue végszava feldörömböl.

Gúnykacajuk holt némaságba hűl le,
Sok kéz lecsügged, sok szív végez rútul,
Mint harminc csata zaja hogyha gyűlne
S egy szájba érne. S ez a száj felzúdul.

És újból rémüldöztek ezrek s százak,
Mint Jerichó szép nagy napján a multban,
A lelkében már hangok harsonáztak,
De sorsuk fala ingott s oly feldúltan,

Hogy tántorogtak rémektől zavarva
És bénultan pislogtak vak homályon,
S már emlékezni sem volt percük arra :
Hogy Gibeonban szólt a Napra : «Álljon!»

S az Úr ott termett, — s mint egy ijedt szolga,
Kezét fájlalva nem volt könnyű harca,
S a nép fölött, míg egymást mészárolta,
Megállt a Nap, habár csak *egy* akarta!

Ő volt ez akkor : tisztes öregember
S bár sutba dobták, mint kiszáradt csontot,
Ő száztízéves nyűggel s gyötrelemmel
Nem törődve, a sátrak felé rontott.

S szó hullt, mint jégre kalász hull a tőről :
«Az Úrnak mit ígértek? Oly sok isten
Szorong itten, hogy rajtatok segítsen,
S ha mást imádtok, — az Úr porrá őröl.»

Oly gőggel szólott, minek nincs is párja :
«Én s házam népe kitart Nálad itten!»
S a többi zúgott : «Segíts! Néped várja
A Jelt a válaszúton s Neved zengi.»

Mély hallgatásba burkolózva látták
A csúcsra hágni, mutatva tört hátát —
És soha többé nem látta őt senki!

Fordította : SEBESI ERNŐ.

JOGI VÁLTOZATOK SHYLOCKRÓL.

A jogász különleges szempontjából akarunk a Shylock-kérdéshez szólni. Van-e ennek jogosultsága? Aki arra gondol, hogy a Begriffsjurisprudenz száraz fogalmi aritmetikájával akarunk felmérni egy költői remekművet, az joggal kiált vétót ilyen kísérletnek. Vannak azonban közös területek, melyeken összetalálkozhatik a jogász és az író. A bűntettes lelki élete, egyén és jog küzdelme : egyformán beleesik mindkettő érdeklődési körébe. «Aischylostól Ibsenig — írja egyik bűntetőjogászunk — a költők beláthatatlan sora foglalkozott a bűntettes psyche elemzésével s pl. Shakespeare III. Richárdjában vagy Macbethjében, Zola Jacques Lantierjében, Dosztojevszki Raszkolnikovjában vagy Bourget Disciplejében valósággal bonctani készítményként fekszik előttünk egy-egy bűntett lélektani indító okainak szövevénye.» Jogtudósok sokat foglalkoztak Shakespeare hőseinek lelki elemzésével és magának a Shylock-kérdésnek is nagy jogi irodalma van. Az alábbi fejtegetésekben is a jogi irodalom egyik legnagyobb szellemének érdekes állásfoglalását vesszük kiindulási alapnak.

I.

Rudolf von Jhering 1872-ben «Küzdelem a jogért» címmel előadást tartott a bécsi jogásztársaságban. A világsikert elért előadásból röpirat lett. E tanulmány, melyet írója élete döntő sikerének nevez, szembefordulás a kor romantikus történeti iskolájának azzal a

szemléletével, hogy a jog önmagától, a jogeszme misztikus talajából fakad és fejlődik. Jhering azt tanítja, hogy nép és egyén nem várhatja ölbetett kézzel jogának megvalósulását. Nemcsak kenyerünket, de jogunkat is arcunk verejtékével kell kiküzdenünk és a jogért való küzdelem mindenkinek önmaga és a közösség iránt való kötelessége. Az egyén, mikor a maga jogát védi, a közösség jogáért is harcol. Talán nem véletlen, hogy Jheringnek ez a műve tele van zsidó vonatkozásokkal, hiszen ki állt volna mindenkor inkább harcban jogáért, mint a zsidóság? Előszavában maga Jhering bevallja, hogy munkája zsidó jogi elvtől is megtermékenyült. Németnyelvű, 1875-ben megjelent munkában találta azt az elvet, hogy a vallási törvényszékek bíráinak zsinórmértékül szolgált, hogy egyformán ítélkezzenek, akár száz pengő, akár egy fillér a pertárgy értéke. Bibliai vers (Deut. I. 17) magyarázataként Res Lákis tanítja ezt a Talmud Szanhedrin 8a. lapján. Nemcsak egyformán kell elmélyedni a kis és a nagy perben, — tanítja — hanem sorrendben sem szabad előnyt adni a nagy ügynek. Ez belevágott Jhering elméletébe, hogy magáért a jogért kell küzdeni, nem azért, mert az anyagi érdeket képvisel. A «juss»-nak ez az önmagáért való védelmezése a magyar léleknek is sajátja s ezt sokszor túl is hajtja. Erről szól Arany János szatírája, «A fülemüle», melyben meg van vonva az a határ is, hol a jogért való szükséges küzdelem már oktalan és céltalan pereskedéssé fajul. Azok a népek, amelyek jogukban sokszor sérelmet szenvedtek, válnak ilyen érzékenyekké jussuk tekintetében . . .

Jhering többször a zsidósággal példázza a maga jogi

elveit. Így, mikor arról szól, hogy a jog által védelmezendő érdek az állam és társadalom szerkezete szerint módosul, szembeállítja a teokratikus zsidó jogot a földműves ó-római nép jogával. Amabban a legfőbb érdek az istenség, legnagyobb bűn az istenkáromlás és istentelenség. Emebben az istenkáromlás helyett a határsértés válik a legfőbb bűnné; a határ szentebb és sérthetetlenebb, mint az istenség. Mikor pedig azt fejtegeti az iró, hogy a törvény nem lehet az erőszak eszköze, hanem annak a jogeszméből kell fakadnia, azt írja, hogy a védelmi díj, amelynek fizetésére a zsidókat kényszerítették, nem folyt a jog eszméjéből s ezért többet ártott az államnak, mint a megrótt zsidóságnak.

Ennek a harcos jogbölcseleti iratnak egyik főhősévé avatja Jhering Shylockot. Az ő alakjában mintázza meg a jogát védő férfit. Jhering a velencei pénzkölcsönző és a bíróság vitájában Shylock pártjára áll. Nem érdemi okból, hanem a jog magasabb bölcseleti szempontjából. Antonio kötelezvényét az akkori velencei tételes jog és a bíróság is elismerte. A jogász nem mondhat mást, mint azt, hogy a szabályszerű ítélet végrehajtását semmiféle módon nem szabad meggátolni. Ezzel nemcsak a jogosított igénye hiúsul meg, hanem csorbát szenved az állam tekintélye, a bírói ítélet ereje és a polgároknak az ítélkezésbe vetett bizalma. Jhering így látja Shylock esetét:

«A gyűlölet és bosszúvágy viszi Shylockot a bíróság elé, hogy Antonio testéből egy font húst vághasson ki, de szavai, amelyeket a költő adott ajkára, az ő száján éppoly igazak, mint bárki másén. Az ő beszéde azonos azzal, amint a sértett jogérzet bárhol és bármikor ki-

fejezésre jut ; a meggyőződés ereje és szilárdsága, hogy a jognak minden körülmények között érvényesülnie kell : az olyan férfi lendülete és pátosza az, aki tudatában van annak, hogy a védett ügyben nemcsak az ő személye, hanem a törvény is érdekelve van. Shakespeare Shylockja így beszél :

.....a font húst,
Amelyért perlek, vettem drága pénzen.
Enyém is az, — azért akarom is.
Ha nemet mondtok, pfuj, milyen jog az!
Velence joga oly erőtlen akkor.
.....követelem a törvényt!
.....kötvényjogommal élek.»

— «Követelem a törvényt!» . . . milyen hatalmasat, óriásat nő a férfi alakja, ha így beszél! Nem a fontnyi húsát követelő zsidó, hanem Velence joga zörgeti meg a bíróság sorompóját — mert az ő joga és Velencéé egy; az ő jogában az utóbbi is megdől. És midőn Shylock maga törik meg a bírói ítélet súlya alatt, amely galád tréfával semmisíti meg jogát s midőn a keserű gúny záporában horgasztott fővel, megtörve, remegő inakkal tántorog el, vajjon kiben nem kél az az érzés, hogy vele Velence joga tört meg s hogy az elhúzódó alak nem éppen Shylock, hanem a középkori zsidónak, a társadalom páriájának típikus alakja, aki hiába követelte jogát? Sorsának nagy tragikuma nem azon nyugszik, hogy megtagadják jogát, hanem azon, hogy ő, középkori zsidó létére, bizakodik jogában, mondhatjuk, mintha csak keresztény volna! Sziklaszilárdan bízik jogában, csalódásra nem is számít s bizalmát a bíró is istápolja ; míg azután, mint a mennyköcsapás, szakad

reá a katasztrófa, amely tévhitéből kiszakítja, amely bebizonyítja neki, hogy nem más ő, mint a középkor megvetett zsidaja, akinek csak azért adnak jogot, hogy megcsalják vele.»

Igy látja Jhering Shylock alakját és tragikumát s ha van is ebben a meglátásban eszményítés, mégis érdekesnek kínálkozik, hogy ezen a nyomon tovább induljunk.

II.

Nem akarjuk tisztára mosni Shylockot és nem akarjuk a középkori velencei pert újra letárgyalni. A költő szuverén joga, hogy milyennek alkotja meg hőseit és Shakespeare nagy bűnözői érdekében sem indult meg soha mentési eljárás. Az évszázados per megismétlésének azért sem volna értelme, mert ehhez a drámához nem jogi, hanem jogtörténeti szemmel kell közeledni.

A velencei kalmár-ban feldolgozott monda az ítélkező mondák közé tartozik. Ezek egyik válfaja a bölcs ítélkezés, melyre legismertebb példa a salamoni ítélet. Más mondák a bárgyú vagy tréfás ítélkezést fejezik ki, «nevetve megmondani az igazat». Sokszor a komoly igazságszolgáltatás kigúnyolását szolgálja az ilyen monda. *A velencei kalmár*-ban sokan azt a célzatot látják, hogy a méltányos jog győzelmét hirdesse a formális jogon, vagy a «summum ius summa iniuria» elvét példázza.

A «font hús» mondájának útját nyugaton Graetz kísérte nyomon, keleti változatát Kúnos Ignác ismertette. Hogy a monda eredete hol keresendő, arra nézve eltérnek a nézetek, de abban megegyeznek, hogy a monda a

pogány korra nyúlik vissza, évszázadokig nem zsidó volt a hitelező és zsidóvá csak 1378-ban vált Giovanni Fiorentino olasz feldolgozásában. Ez a változat három évvel a «fekete halál» után keletkezett, amelynek felidézésével a zsidókat vádolták, mert a veszedelem őket jobban megkímélte. Az akkor uralkodott zsidógyűlölet festette át «gonosz zsidóvá» a kölcsönadót. Gregorio Leti közli V. Sixtus pápa életrajzában, hogy Shylock őse «Paula Maria Secchi Rómában, aki Simon Ceneda zsidónak a testéből egy font húst akart konokul kimetszeni.» Sixtus pápa e szerint a változat szerint még zsidót mentett ki kegyetlen hitelezője karmaiból. A pápa azért mégis megbünteti a zsidót, mert mint a pápa alattvalójának nem lett volna joga testét elzálogosítani . . .

A monda jogi magva az, hogy egy érvényes kikötést, amelyet a fejedelem vagy a bíróság meg akar ítélni, egy közbelépő, az adós iránt érzett szánalomból, megváltoztat s ezzel a hitelezőt elüti jogos követelésétől. A különböző változatokban mindig arról van szó, hogy a hús kimetszésénél ragaszkodnak bizonyos (megítélt vagy a kölcsönösszeggel egyenlő) súlyhoz, vagy eltiltanak a vér ontásától. Egyik változat szerint a király fia olymódon menti meg az adóst, hogy közben jobbágyává teszi, ezzel vére az ő tulajdonába megy át s a hitelezőt halálbüntetés fenyegeti, ha a «fejedelem vérét» ontani meri. Shakespeare Shylockjának zsidó voltát azzal is magyarázzák, hogy a dráma keletkezése idejében Angliában izgalmas felségárulási pert tárgyaltak, amelynek (utólag ártatlannak bizonyult) vádlottja zsidó volt. A zsidó kivégzése, a per körül keletkezett sok pamflet

és két dráma indokolta volna, hogy Shakespeare a közönség hangulatát akatra ilymódon szolgálni.

Az irodalom történésze irodalmi, a jogász jogi forrásokat kutat a «font hús» kérdésében. Akármilyen utat tett is meg ez a mondai elem az irodalomban, mégis jogi eredete van. És ha az irodalom tudósai vitatkoznak is azon, ismert-e a költő zsidókat, járt-e Velencében, voltak-e marranoszok Angliában, — annyi bizonyos, hogy a jogi elemet nem a zsidó jogból vette. Hiszen a középkori jogon átvonuló «ius talionis», a «szemet szemért» elve a bibliai korban is helyet adott a pénzbeli megváltásnak, de még jobban enyhül a Talmudban, amennyiben a Talmud jogászai kifejtik, hogy a merev megtorlás, amely csak az eredményt tekinti s azt akarja azonossal viszonozni: igazságtalan, mert a megtorlás nem mindig azonos értékű testrészt ér s a véletlenül levágott kézért nem méltányos, hogy a tettesnek szándékosan vágják le a kezét. A bűnösség alanyi elemeinek felismerése csak később került bele a jogrendszerekbe és a Talmud a fejlődést megelőző emberiességgel utasítja el a megtorlásnak ezt a módját, amelyet éppen Shylock eljárásából fordítanak a zsidók ellen. Maga Antonio is Shylock «zsidó szívének» keménységét panaszolja.

Shakespeare velencei jogot állít drámája tengelyébe, voltaképpen azonban a dráma jogrendszere is a monda talaján fakadt. A jogi kikötést a magyarázók hús elzálogosításának nevezik. Guttmann Mihály középkori lovagmotívumot lát a font húsról szóló szerződésben, amely az emberi testet a pénzbeli ellenszolgáltatás helyettesítőjeként állítja be (mint Kiss József Gedővár

asszonyában). Maga Shakespeare nem volt jogász és Shylock egyszer arról beszél, hogy a font húst «megvette», máskor mint biztosítékról szól róla és azon elmélkedik, hogy a kielégítés szempontjából a fontnyi emberhús kevesebbet ér, mint az azonos súlyú, de táplálékra alkalmas állati hús. A kikötés igazi jogi természetét azonban csak a jogtörténet fényében értjük meg. És érdekes, hogy Shylock szavaiban a költő maga is rátapint arra, hogy ez a kikötés voltaképpen — büntetés volt.

.....ha
Ön nem fizet meg a jegyzett napon
Mint e kötés kiszabja, *bűnhödésül*
Húsából egy egész fontot teszünk
Írásba, mit bátran kimetszhetek...

(Ács Zsigm. ford.)

A jogtörténet valóban ismer ilyen kikötést. A kezdetleges magánjog még nincs elkülönülve a büntetőjogtól. A kötelmi jog kiindulási alapja is eredetileg magánbüntetés (obligatio ex delicto). Az ügyleti kötelmek eredetileg vétség-kötelmekből fejlődtek. Ez végigvonul az egész régi magánjogon. Alapja az, hogy régi felfogás szerint a jog az egyén tetteként szerepel. Aki a tulajdonjogot bántja, az személyében bántja meg a tulajdonost. A tulajdonon, régi felfogás szerint, rajta tapad a tulajdonos fáradsága, verejtéke. Akkoriban nehezebb volt a tulajdon szerzése és védelmezése. Shylock is fontolgatja, hogy Antonio hajói mennyire ki vannak téve az időjárás és tengeri kalózok veszedelmeinek. Sokkal nagyobb volt a kockázat, mint ma. Ezért az adósági jog rendkívül kegyetlen. A régi római jog szerint az

ember testének megsértéséért csekély pénzbeli váltság járt, ezzel szemben a nemfizető adós életével lakolt, vagy rabszolgának adták el (utóbbi a régi zsidó jogban is megvolt). A XII táblás törvény szerint, ha több hitelező volt, darabokra téphették az adóst (in partes secare). Ebben az esetben a hitelező kiköthette, hogy súlyban való eltérésért nem szavatol (si plus minusve secuerint, sine fraude esto). Ezt a jogintézményt vette át forrásaiból Shakespeare. A hitelező megbüntette a nemfizető adóst. A büntető hatalmat, az államhatalom kezdetleges korában, maga gyakorolta.

A büntetésnek azonban más a lélektani indítéka, mint a magánjogi követelésnek. Büntetésnél, főleg abban a korban, nagyobb tere volt a szenvedélyességnek. Akkoriban a büntetés egyetlen célja a megtorlás volt. Büntetést nem lehet bosszúállásnak tekinteni. A büntetésre jogosult nem köteles utólag teljesítést elfogadni. Még a büntető hatalom államosításánál is vannak deliktumok, amelyeknél csak magánindítványra jár el az állam. Aki a magánindítvány jogával él, éppúgy nem tekinthető kegyetlennek, mint az állam, amely az indítvány alapján ítéletet mond. Ebből a szempontból kell tekinteni azt a kérdést is: visszaélt-e Shylock a jogával? Magánjogi követelés esetén kétségtelen volna a visszaélés, mert magánjogi követelés a teljesítéssel kielégítést nyer. A biztosíték tárgytalanná válik. Bűncselekmény esetén azonban a kár megtérítése sem teszi feleslegessé a büntetést.

Ebből a jogi szemszögből kell tekinteni azt a kérdést is: vérengző volt-e Shylock? A költő annak rajzolja meg, a drámában ezt hangsúlyozzák is. Mi sem

mondhatunk mást, mint hogy az élő hús kimetszését vérengzőnek tekintjük. Felfogásunk szerint ez a cselekmény nemcsak erkölcsileg, de jogilag is tilos, sőt büntetendő. A drámában azonban logikai hiba, ha Shylockot vérengzőnek nevezik, mert ha a jogintézményt a társadalmi szokás és a jog elismeri, akkor azt, aki elismert jogát gyakorolja és a fennálló jog alapján büntet, nem lehet vérengzőnek tekinteni. Shylock szerepének szépséghibája nem is az, hogy nem tágít jogától és kegyetlen büntetéssel érvényt akar szerezni a maga és Velence jogának. Jheringnek azért nincs igaza, mikor a jogküzdelem hősét látja Shylockban, mert ebből a szerepből kiesik és utóbb látván, hogy boszszúérzését vagy büntető hatalmát nem töltheti ki, lemondana a maga és Velence jogáról és megelégednék a kölcsönösszeg megtérítésével. Ez a fordulat megfosztja őt attól a rokonszenvtől is, mellyel egyébként a jog férfias harcosának lehetne őt eszményíteni. Ez a fordulat azonban nem annyira Shylock jellemében, mint a dráma vígjátéki jellegéből folyik. Abból folyik a «bíróság» eljárása is. El sem lehet képzelni, hogy a költő komolyan pergetné le azt a játékot, mely az állam tekintélyével folyik. Portia — nyilván a vígjátéki hatás kedvéért — végsőkig kiélezi: milyen csorbát szenved az állam joga és tekintélye, ha nem érvényesül a törvény. Kiélezi, hogy Shylock követelésének sem a kötelezvény érvényében, sem a törvényben, sem a közvéleményben, sem a bíróság ítélkezésében semmi akadálya. Az állam nem engedhet a jog érvényesüléséből, kénytelen a jogot szolgáltatni és azt senkitől semmi körülmények között meg nem tagadhatja. Minden oldalról

megnyílik Shylock számára a jog érvényesülésének útja, már a mérleget is készítik, a kést is fenik, sebészt is akarnak hívni, — mikor egyszerre ízzé-porrá zúzzák a törvényt, a bírói ítéletet, a jogosult igényét. Jhering tréfának beillő rabulisztikát lát abban, mikor mindazt felidézik, amit, mint az államot érhető hátrányt, oly gondos felépítésben elénk tártak. Shakespeare azonban vígjátékot írt, nem jogesetet.

Vitatkozhatik a jogász azon is: uzsorás volt-e Shylock? Kamatkikötés nem szerepel sehol. Uzsora-e a font hús kikötése? Ha ellenszolgáltatás volna, akkor kétségtelenül az volna, mert a szolgáltatás és ellenszolgáltatás viszonya tesz uzsorássá egy kötelmet. A font hús azonban nem ellenszolgáltatás és így a kölcsönösszeggel viszonylatba nem hozható. A drámában hangoztatott uzsora vádja nem is azt jelenti. A középkorban az egyház a maga híveit eltiltotta a kamatszedéstől és a pénzüzletet általában uzsorának tekintették. A «nummus non parit nummum» elve tiltotta, hogy élettelen érc pénzt fiadzzon. Shylock maga: becsületes üzletnek tekinti a pénzkölcsönzést, amelynek szükségességét az is igazolja, hogy Antonio kölcsönre szorul. A haszon, — hirdeti — ha nem lopásból ered, áldásos. Ezen a társadalmi ellentéten nyugszik az uzsora vádja. Legkevésbbé Velencében volt helyénvaló ilyen vita, amely a hitelintézmények szülőhelye. A dráma keletkezése idején két állami bank, a Banco de Rialto és Banco del Giro, montes pietatis néven pedig a szegényebb néposztály javára zálogkölcsönző intézetek működtek. Velence gazdasági hatalmát éppen Shakespeare korában kezdték veszélyeztetni a fel-

virágzó Hanza-városok és legfeljebb annak lehetett alapja, hogy a gazdasági hanyatlás idején az Antonióhoz hasonló előkelő kereskedők a zsidókat tették felelőssé a változásért . . .

Legvalószínűbb azonban, hogy az uzsora motívumát, mint a dráma egyéb elemeit, készen vette át a költő a mondából, amely a maga tartalmát változatlanul hordja magával évszázadokon és földrészeken keresztül . . .

III.

Bármennyire mesejáték is — mint sokan vélik — *A velencei kalmár*, bonyodalma, kibontakozása lehet tréfás és meseszerű, a költő beleszőhet mondai és meseelemeket, de maguk az alakok, elmélkedésük, cselekvésük, azok rúgói: emberiek. Shylocknak vallása is van, ami a mese alakjainál rendszerint mellékes. Miért zsidó Shylock? — vetik fel a kérdést. Egyik nézet szerint a pénzkölcsönzés, uzsora teszi szükségképpen zsidóvá Shylockot. Mások arra utalnak, hogy eredetileg a kölcsönadó a mondában sem zsidó s így a zsidó jelleg nem is lényeges. Guttmann Mihály erkölcsi szempontból vonja kétségbe, hogy Shylock zsidó. «Nem zsidó az Antonióval kötött szerződése, sem a kés, mellyel a bírósághoz megy . . . A középkori zsidó ismeri hitvallását és társadalmi helyzetét.» Shylocknak, ha zsidó lett volna, ismernie kellett volna vallásának azokat a szabályait, amelyek a szerződésben foglalt kikötést tiltják. Guttmann szellemes magyarázata szerint azért kellett Shakespearenek Shylockot zsidóvá tennie, mert ilyen sok gonoszságot csak olyan alakra aggathatott,

amilyen nem volt Angliában. Más irodalmi műnél is látjuk, hogy a gonosz alak egyszersmind idegen is, ami magában is fokozza a bizalmatlanságot.

A dráma keletkezése idején az uzsora motívuma sem kívánta meg, hogy Shylock zsidó legyen. Shakespeare korában zsidónak halálbüntetés terhével tilos volt Anglia földjére lépni, az uzsora mégis el volt terjedve. Fiorentino novellájából éppen azért kellett angol balladát írni, mely valószínűleg közvetlen forrása volt a költőnek. Később ez még inkább így volt. Molière Harpagonja, Balzac Grandetje, az uzsora és pénzsóvárság irodalmi megtestesítői szintén nem zsidók. Mikor a Huszadik Század c. folyóirat 1917-ben ankétet rendezett a zsidókérdésről, Czirbusz Géza egyetemi tanár ezt írta: «Shakespeare Shylock-típusa világtípus, nem zsidó speciális vonás». Ugyanott Bosnyák Zoltán azt írta, hogy a világháborúban «a véralkohol gőzében a termelő ... csupa Shylock lett».

Talán faji tulajdonságot akart kiemelni a költő? Aligha. A híres tirádában éppen Shylock-kal mondatja el a költő, hogy a zsidó érzékszervei, tagarányai, érzetei és érzelmei ugyanolyanok, mint máséi. Ez maga minden divatos fajelmélet tagadása. Jessica okos, szép, hűséges. «Nem zsidónő, hanem istennő.» Őt is, Shylockot is megkeresztelik a drámában, aminek nem volna értelme, ha a költő fajiságában akarná megbélyegezni a zsidót.

Miért kellett Shylocknak mégis zsidónak lennie? Mert ez a dráma, mely a vígjátéki keretbe bele van szőve, a jog körül fordul meg. Jogában kell alulmaradnia Shylocknak. Jogában kell őt kisemmizni, megszégyení-

teni. Erre nemcsak jogtalan, a társadalomból kivetett, hanem megvetett alakra is volt szüksége a költőnek. Ennek a követelménynek legjobban a zsidó jogi helyzete felelt meg. A zsidó helyzete mindig különbözött más rétegekétől. Foglalkozásánál fogva vagyont is gyüjthetett, ami még a megvetettségben is tekintélyt ad. Mikor Lancelot átszegődik Shylocktól Bassanióhoz, ez tréfálkozik, hogy nem biztos: vajjon előlépést jelent-e a gazdag zsidótól a szegény nemesember szolgálatába lépni. Így történhetik, hogy Antonio ismételten leköphette Shylock köntösét, de szenátorok járnak nála közben Antonio érdekében, a tárgyaláson maga a doge is lelkére beszél.

Ez a felemás társadalmi helyzet tette lehetővé, hogy Shylock követelődzzék a bíróságnál, de azt is, hogy a végén megtörve távozzék. Ez senki másban nem testesült meg a középkorban, mint a zsidóban. Ennél a helyzeténél fogva kellett Shylocknak zsidónak lennie, amint Othellóban is szükséges volt, hogy a féltékenység áldozata már faji megbélyegzettségében is könnyebben higgye el, hogy a felesége megcsalja.

Shylock a középkori zsidó jogi helyzetét testesíti meg a drámában. Esete túlnő az egyéni tragédián, a tragikai bukás a középkori zsidót is éri. Kettős a méltánytalanság, ami fokozza a tragikumot, mert a megosztott gyalázat nem feleződik meg, mint a megosztott bánat, hanem megkettőződik. Shylocknak éreznie kell, hogy az őt ért tragédia nem véletlen, hanem törvényszerű. Ha nem volna zsidó, talán csak megtréfáltnak, kigúnyoltnak érezte volna magát, de egyéni helyzeténél fogva éreznie kellett, hogy vele nem űznek tréfát, hanem meg

akarják alázni. A jog és egyén küzdelmében Shakespeare nem tudott volna megfelelőbb tragikai hőst találni, mint a zsidót. Amint Othello tragédiája kétszeressé nő azáltal, hogy benne egész faját is megbántják, úgy Shylock tragédiájában is növeli a tragikumot, hogy a társadalomból kivetett zsidó mivoltában éri a bukás. Ami ebben a drámában történik, az csak zsidóval történhetett meg a középkorban. Elképzelhető, hogy valaki kívül áll a jog védelmén, nincs jog- és perképessége. De az, hogy jog- és perképes egyén megjelenik a bíróság előtt, igényét és jogát elismeri a társadalom, a törvény, megítéli a bíróság, mégis jogvédelem nélkül marad ; vagyonát, majdnem életét is elveszti, ki is gúnyolják : ez csak olyan valakivel történhetik meg, aki a társadalom megvetett tagja, akivel szemben nemcsak jogi, hanem társadalmi értékelés is folyik, akivel a társadalom harcban áll, — akkor is, amikor jogot szolgáltat neki. Nemcsak jogi, hanem társadalmi kérdés is megoldást nyer a bíróság előtt, amit szinte jelképesen bizonyít, hogy végül hitét is elveszik Shylocknak és rákényszerítik a vallásváltoztatásra, ami a társadalom győzelmét is kihangsúlyozza. Nemcsak a kegyetlen hitelezőt, hanem a zsidót is le kellett győzni ebben a drámában.

Nemcsak adós és hitelező, hanem a velencei nemes és megvetett zsidó is szemben állnak egymással. Nehéz elképzelni, hogy ugyanaz volna a döntés, ha Antonio volna a hitelező és Shylock a nemfizető adós. Nem lehet szabadulni az érzéstől, hogy nemcsak Velence jogát akarják érvényesíteni, hanem Antoniót megvédeni, Shylockot elbuktatni is akarják. A jogeszmén mégsem

történik sérelem, mert — öntudatosan, vagy a lángész sugalmából-e? — Shakespeare tréfás bírósággal ítélteti el Shylockot. A perrendtartás nyelvén szólva: a bíróság nem szabályszerűen alakul meg a drámában. Abba úgy csempészik be az egyik ál-bírót és az ál-igazságot. A költő a nagy erkölcsi értékekkel, mint amilyen a bíróság tekintélye és a jog szentsége, még vígjátéki keretben is féltő csínján bánik ...

IV.

A törvény, amelynek alkalmazását Shylock a bíróságtól kéri, nem különböztet adós és adós, hitelező és hitelező közt. A jogszabály általánosságban enged meg vagy tilt el valamit. A bíróság is pártatlanul szolgáltatja a jogot, — még a mondában is. Ahhoz, hogy a törvény Shylock ellen forduljon, szükség van egy közbelépőre, aki a laikus társadalom «jogi felfogását» érvényesíti a szakszerű bírói felfogás helyett. Ami itt mese köntösében folyik le, voltaképpen az élet tükre, ahol szintén észrevétlen harc folyik a jogi és a társadalmi értékelés közt. Magának a szakbírónak is enged bizonyos szabadságot a törvény, és a «bírói mérlegelés» önkéntelenül teret enged a bíró társadalmi nézeteinek rokon- és ellenszenveinek. Esküdtszék, népbíróság azonban sokszor egészen durván sérti meg a jogot a társadalmi értékelés javára. Hogy mennyire szétágazik sokszor a jogi és a társadalmi értékelés, bizonyítja, hogy minden törvényhozás kénytelen volt törvényt alkotni a bűntevő dícsérői ellen. A betyárromantika dicsfénnyel övezett gonosztevőket. Viszont gyakran ellenszenv kí-

séri az ártatlan károsultat s örvend, ha sikerül őt jogában kijátszani.

A jogból való kiforgatásra módot ad, hogy minden tényállásnak és törvénynek van hézaga, amelyen keresztül érvényre juthat a jogosult iránt érzett ellenszenv. Shylock ügyletének is van látszólagos hézaga, ebbe akasztja a maga érvelését Portia. A jogász nem fogadja el érvelését. Jhering szerint Portia kikötése ellentétben van a megkötött ügylettel, azt meghiúsítja. Mintha kikötnők, hogy a telken megengedett átjárás után nem maradhatnak lábnyomok a homokban. Portia érvelése nem törődik a jogászi logikával, csak azzal, hogy Shylock jogát meghiúsítsa. Lehet, hogy ez az ellenszenv nemcsak Shylock személyének, hanem a testi visszatorlás embertelen intézményének is szól. A társadalom sokszor időszerűtlenné vált jogintézményekkel is harcban áll. Guttmann említi, hogy a Talmud jogászai közül Chizkija iskolája csaknem azonos érvekkel harcolt a talio ellen, mint Portia. Azt tanították, hogy a testcsonkítás gyakran az életet is veszélyezteti és ezért többet torol meg, mint amennyit a tettes elkövetett. Lehet, hogy a «font hús» mondája is ilyen társadalmi harc volt az igazságtalannak érzett «szemet szemért» elv ellen ...

Shylock olyan jogához ragaszkodott talán még görcsös erővel, mely a társadalom jogi meggyőződésében már elvesztette erejét. De Shylocknak a jogához való merev ragaszkodása azért nem ellenszenves és lélektanilag megokolt. Shylock olyan társadalmi helyzetben élt, hogy egyetlen védelme a jog volt. Jessica, mikor Antonióért aggódik, abban reménykedik, hogy hatalom,

tekintély vagy jog majd megmenti őt. Hatalom, tekintély és jog! Antonio érdekében mindhárom érvényesül, Shylock az első kettőre nem számíthat. Neki nincs tekintélye, mely a bíróság előtt védené, nincs hatalma, de külső hatalmi beavatkozásra sem számíthat. Az ő pajzsa egyedül a jog, amely a társadalmi értékelés minimuma. Sőt, ő azt is tudta, hogy neki a társadalomban mindenki ellensége, még azok is, akik neki a jogot szolgáltatják. Ez a tudat adja szájába a követelődzés, majd a gúny hangját, mellyel minden hangnemben meg akarja győzni a bíróságot, hogy a maga tekintélyét is aláássa, ha őt a jogvédelemtől elüti: Velence tekintélye és ereje van kockán. Ez a legsúlyosabb érv, amelyet a jogához ragaszkodó polgár felhozhat. A joghoz való ez a konok ragaszkodás annak az embernek a hangja, akinek minden reménye ebben van. Az elnyomottak örök jogküzdelmének képviselője ő, aki tudja, hogy kedvezményt, elnézést nem várhat, csak legszűkebben kimért részét a mindenkit megillető jogból. Ezért, amikor minden tekintetben rövidséget szenved, a maga védtelenségének érzésében visszaütni is azzal akar, ami az egyedüli hatalmát is jelenti s a jognak ezt a másik felét, a hatalmat akarja ellenfelei ellen fordítani, ezzel akar visszaütni, most már nemcsak Antonio, hanem a bíróság felé is ... A jog drámájának főhőse csak olyan egyén lehet, akinek minden menedéke a jog. Csak így lehet teljes a bukása.

Shylock megalázásában, elbuktatásában nincs hézag. Az irodalomban sokszor találkozunk a kegyetlen uzsorás alakjával. Gondoljunk csak Mikszáth Noszty-regényére. Ha az uzsorás ügyes a mesterségében és úgy

végzi a maga dolgát, hogy a jog eszközével megközelíthetetlen, akkor legfeljebb megvetés kíséri, kegyetlensége csak rokonszenvesebbé teszi áldozatát, de sem az író, sem az olvasó nem érzi magát hivatottnak, hogy a jog gépezetében keresse meg a módot, amellyel az uzsorást a maga erkölcstelen hasznától is elüsse ...

V.

Van valami meghatározhatatlan többlet Shylock elbuktatásában, amelyről úgy érezzük, hogy Shylock személyének és helyzetének szól. Bizonyos, hogy a költő nem érzett hőse ellen különösebb ellenszenvet. Jellemébe elég fekete színt kever, de nem többet, mint többi alakjaiéba. Heine tréfásan mutat rá, hogy az apai kincsekkel leányt szöktető Lorenzóra mai jogrendszerünk legalább tizenöt évi fegyházat szabna ki. Bassanio, kinek «minden vagyona vérereiben van,» halálos veszedelembe dönti barátját, hogy kölcsönvett pénzen gazdag feleséget szerezzen. Shylock pénzsóvár zsugorisága és Bassanio könnyelműsége végletekként egészítik ki egymást. A gyűlölet, egymás szemében a szálka meglátása kétoldalú a drámában. Ha Shylock, kétségbeesésében, megátkozza gyermekét, Bassanio és Graziano «szeretett» nejeiket küldenék a másvilágra, csakhogy Shylockon bosszút állhassanak. A költő tehát nem visz zsidókérdést a drámába. Igaza van-e Alexander Bernátnak, aki azt mondja, hogy mi — a külső viszonyok alakulása szerint — viszünk bele ilyen szempontokat *A velencei kalmár*-ba?

Ha magában a drámában nincs is zsidókérdés, de az

van a — dráma sorsában. Shakespeare megírja egy velencei «fejedelmi kereskedő» és nemes ifjú önfeláldozó barátságát, melyet kiegészít egy eszményi nő mindenre kész szerelmével. A dráma megcsúfolt mellékalakjaként szerepelteti a zsidót, aki vérszomjas uzsorásként kerül ebbe az idilli környezetbe. És íme, a dráma címszereplője, eredeti alapeszméjével együtt, háttérbe szorul, a zsidó alak vígjátéki mellékszereplőből drámai főhőssé lép elő, feleslegessé teszi a dráma utolsó felvonását, amely az ő bukása után következik s amelyet a legtöbb európai színpadon évtizedeken át elhagynak.

A lélektan kétszerkettőjét nem lehet megkerülni. Hogy ez a változás bekövetkezzék, a költő kénytelen hősénél mélységben pótolni, amit külső hatásban nélkülöz. Emberségében kell hősét elmélyítenie. Ha *A velencei kalmár*-ban minden alak eszményített idilli tünemény, akkor Shylock az egyetlen hús-vérből való ember.

Mi történt itt? A külön zsidó sors, amely nagy vonalban a történelmi rendhagyáshoz vezet, megismétlődött egyéni változatában. A zsidó alak kinőtt a dráma kereteiből, megváltoztatta a költő eredeti arányait és külön életet él ...

Ha van zsidókérdés Shakespeare remekében, talán ez a legmélyebben és legigazabban az ...

FELHASZNÁLT IRODALOM.

Az IMIT Évkönyveiből : Alexander Bernát : A velencei kalmárról, 1901. Kúnos Ignác : Adalék a «Velencei kalmár» keleti eredetéhez, 1902. Sebestyén Károly : Zsidó típusok a drámában, 1912. Guttmann Mihály : Idegen jogrendszerek érintkezési pontjai a

Talmudban, 1937. Steinherz Jakab: Shakespeare és Lessing a zsidóságról. 1918. Seltmann Lajos: Zsidó volt-e Shylock? (Egyenlőség 1905. évf. utolsó és 1906. évf. első számai.) Hevesi Sándor: A velencei kalmár. (Az igazi Shakespeare.) A jogtörténeti vonatkozásokra: Rudolf v. Jhering: Der Kampf um's Recht. U. a.: Das Schuldmoment im römischen Privatrecht és Geist des Römischen Rechts, utóbbit magyarul ismerteti dr. Schwarz Gusztáv: Jhering Rudolf és műve (Új irányok a magánjogban). Guttmann Michael: Das jus talionis bei Maimonides (Mahler-emlékkönyv).

Világhírű jogvita folyt a Shylock-kérdésben Jhering és Kohler között (Shakespeare vor dem Forum der Jurisprudenz és ehhez Nachwort). Pietscher is hozzászólt a vitához, melyet Szilasy Cézár ismertet a «Kampf» magyar fordításának bevezetésében, de részletesebben, a maga véleményével kiegészítve Vámbéry Rusztem: Büntetőjog és ethika c. művében. Kohler bizonyítani igyekszik, hogy a kötelmi jog alaptétele volt régen: Qui non habet in aere, luat in corpore. Szerinte a Shylock-féle szerződés nem semmis ugyan a tételes jog szerint, de semmis a változott erkölcsi felfogás szerint s a drámában hozott ítélet megakadályozza a joggal való visszaélést. Nem tudjuk követni ezt a gondolatmenetet, mert ha megváltozik a jogi felfogás, akkor meg kell változtatni a tételes jogot, nem pedig azt megszegni s a hitelezőt jogától elütni. Steinbach (Die Moral als Schranke des Rechtserwerbs) a tételes büntetőjog szemszögéből tartja semmisnek Shylock kötelezvényét.

Rodolphe Dareste «Études d'histoire du droit» című művében írja: «Ha van igazság, melyet a primitív jogok története kétséget kizáró módon kimutatott, ez az, hogy bűntettek elkövetésénél nem a közhatalom által rendelt büntetés, hanem a sértett magánfél bosszúja volt hajdan mindenütt gyakorlatban». Ugyanő említi, hogy a hitelező azzal is kényszeríthette az adóst, hogy odaült küszöbére és — modern kifejezéssel élve — éhségsztrájkkal kényszerítette ki a fizetést. Az adósnak jó oka volt félni tőle, hogy hitelezője éhen ne haljon, mert ez vérdíj követelésére vezetett volna a hitelező családja részéről az adós ellen. Mi ez, ha nem büntető szankció a nem fizető adós ellen? Ez sem szerződési feltétel, amint a Kohler által idézett latinnyelvű elv sem magánjogi

elv, hanem büntető szankció. Az adósok börtöne sem volt szerződési feltétel, hanem megtorló jogszabály.

A 12. toledói zsinat (681) 16. pontja kimondta, hogy «zsidónak nem lehet büntető joga keresztény felett, hacsak nincsen rá külön engedélye». (Dr. Guttmann Henrik: Adalékok a zsidók társadalmi elkülönítéséhez Majmuni koráig. Magyar Zsidó Szemle 1940.)

DR. BALLAGI ERNŐ.

A RÉGI HÁZ.

Ha elfáradt a szíve és a lába
s az évek útján már sok tüske tépi,
az ember akkor visszamegy a régi,
vidám vidékre, a gyerekkorába.

Én is az útról visszakanyarodva,
igyekeztem, mint anyjához a gyermek,
akit a morc csősz káromkodva kerget —
morc csősz az élet és suhog a botja —

Én is kitárva két karom, siettem
a régi utcán és a régi házak
között (még akkor szép volt ez a század,
amikor én kamasszá cseperedtem!)

Az ütött-kopott kapun beszaladtam,
az évek terhét boldogan ledobtam,
lábam, mint patkolt ló patája, koppan
és szikrázik a kockakő alattam.

Szerettem volna becsöngetni minden
lakásba: jöjjön, jöjjön minden emlék
a folyosókra, hadd tartsak ma szemlét
és hadd fürödjek ifjúságban ingyen!

Cselédlányok lóbálják kacarászva
a vasalót, tüzet élesztve benne —
nagy Isten, egyszer, mintha csak ma lenne,
emlékszem, tűz volt, pincetűz a házba.

A cikászpálmák égtek el, amelyből
holtaknak fonnak koszorút... A néma
éjben fölsírt a tűzoltósziréna,
fölkelt az álmos ház és jött a rendőr.

De reggel már megint napfénybe méláz
az egész környék. Téli nap. Leküldött
egy kis mosolyt a jó ég. Csupa sülttök-,
sültkrumpli- és frisskenyér-szag a bérház.

Szép reggelek! Víg pék hozta a zsemlét,
— mindig fütyült — s a sokszoknyájú Sári
néni a tejet — svábnő, soroksári —
s időjárást is közölt, — ez is emlék.

Hogy barlangjából kijött már a medve
és kint maradt... Vagy mégis visszacammog?
Értesített, mint hírthozó galambok,
ha már kibújt a hóvirág nevetve.

Gyertek, pajtások! Hadd kürtölöm egybe
a csapatot, a föld már tiszta, száraz,
Március tizenöt van s hagyomány az,
e napon menni először a hegyre.

Az ünnepélyről — hajrá, március van! —
a Gellért-hegyre mentünk üdvözölni
a márciust s a tavasznak köszönni,
piros-fehér-zöld nyílt a gomblyukunkban.

Ifjú szelek röpködtek lengve frissen,
mint szent zászlók, amerre csak a szem lát,
és feldíszítették a Citadellát,
a szabadságot varrta rájuk Isten.

Csupa öröm harsogott körülöttünk
s úgy jöttünk le a hegyről nagy csapatban,
mint amikor a vizek hangja csattan
tavasszal és nem tudtuk, hova ömlünk.

Mikor a hegyről fut le, hogy legázol
mindent a víz! S mily szelíd lent a völgyben.
Erecskék ezre fut szét, tovaröppen —
Hol jártok, pajtások a régi házból?

Ezer meg ezer meder szerteágaz
a völgyben és megy megkeresni sorsát.
A régi ház, mint egy idegen ország —
kiáltok és sehonnan semmi válasz.

A régi ház, mint egy idegen állam —
a régiek már rég nem laknak erre,
úgy néznek rám, mint gyanús idegenre,
csak idegenként tengek e világban.

Hol kóboroltok, cimboráim? Éltek?
Boldog, vidám kirándulásra jöttem
a régi házba és az őszi ködben
úgy tűnök el, mint nyugtalan kísértet.

BRÓDY LÁSZLÓ.

A MAGYAR GONDOLKODÁS ELSŐ TALÁLKOZÁSA A BIBLIÁVAL.

I.

A Bibliával való találkozás története a magyar szellem történetének egyik legnagyobb és leggazdagabb fejezete. Ott indul, ahol megkezdődik a tulajdonképpeni «irodalom», ahol írásba örökődik már a szellem alkotása. Az irodalom kezdete Magyarországon egyet jelent a középkori katolikus egyházzal, papokkal és egyházi iskolákkal. Az irodalom egyházi és természetesen Bibliát sugárzó. Ami előtte van, dal, ének, mese, az még nem irodalom. A még irodalommá nem emelkedett korszak is őriz legendákat és meseelemeket, melyek a mesemotívumok misztikus vándorlásai során egyként bukkannak fel a Bibliában is, a magyar gondolkodásban is. Csak példaként említem a Csaba-legendát, melyet a magyar-hun mondakör kiváló kutatója, Grexa Gyula, az ősi magyar mítosz egy megbecsülhetetlen értékű töredékének mond. A csillagok útján testvéreik segítségére siető harcosok legendája a bibliai Debóra énekében is megvan (Bírák könyve V. fej. 20). «Az égből harcoltak, a csillagok az ösvényeikről harcoltak Sziszerával.» Csodálatos, hogy Grexa, aki a Csaba-motívumok valamennyi külföldi párhuzamát ismerteti, erről a párhuzamról nem beszél. Pedig ez a legvilágosabb. Népballada őrizte meg a Kőmives Kelemenné históriáját, akit befalaztak Déva várának magas falába, hogy le ne hulljon nappal, amit éjszaka épí-

tettek. Józsua könyve (VI. fej. 26. m.) tud róla, hogy Józsua megátkozza azt, aki Jerikó falát újból felépíteni akarja, «elsőszülöttjére alapozza azt, legkisebb gyermekére építse fel annak kapuit». Így is építi fel a Béth-Élbeli Hiél (Kir. I. 16. fej. 34). «Ábirámra, elsőszülöttjére alapozta, Ségubra, legkisebb gyermekére építette fel annak kapuit.» Mesék csodálatos útján véletlen találkozások, ki tudna nyomukba szegődni, meglesni útjukat, hogyan jutottak ősi keletre is, régi magyarokhoz is.

Az irodalom, az írásbeliség olyan kultúrát hoz magával, melynek alapja, forrása és kiteljesülése a Biblia. Szimbolikus hármasság az új kultúra bölcsőjénél: írásbeliség, európai gondolkodás, Biblia. Egyszerre találkozott a hárommal a magyar gondolkodás és egybeforrott számára ez a három. Ketteje végig együtt jár. A biblialátás az egyetemes európai gondolaton keresztül jut el minden korszak magyar irodalmához. A magyar irodalom első biblialátásának szülője a középkori katolikus szellem, az univerzális középkori gondolatba feltétlen megadással símul bele a magyar. Olyan végtelenül mély a cezura az irodalmi középkor kezdetén, ami eddig volt és ami most kezdődik, oly idegenek egymástól. Szóbeliből írásbelivé, profánból egyházivá, autochtón magyarból nemzetközivé egyszerre lesz a magyar gondolkodás. Nem más és nem is akar más lenni, mint készséges tükre az egyetemes katolikus szellemnek. Biblialátásában éppúgy, mint egyéb területeken semmi sincs, amit csak magyar fejlődésnek kellene magyarázni.

A középkori szellemet felváltó humanizmus biblialátása a magyar irodalomba csak ott torkollik, ahol már

irodalmi és művészeti megújulásból vallási megújulásba, reformációba fordul, ahol latin, görög és héber nyelvi humanizmuson keresztül már elérkezett a nemzeti nyelvű humanizmushoz. De itt is érezhetően magán viseli a humanista biblialátás jellegzetes jegyeit, a Biblia profán szemléletét, az irodalmi szempontokat a bibliaolvasásban, a grammatikus érdeklődést. A magyar reformáció biblialátásának alaprajza az egyetemes humanizmusé: a Biblia ősi könyv, tekintélyének alapja, hogy ősibb, mint minden más könyv, hogy nyelve a nyelvek ősanyja. Már szertefoszlott az az egyetemes szentség, mely a Biblia minden egyes szaván megült, a humanista érdeklődés megérzi az Énekek Énekében a lakodalmas dalokat, a zsoltárban az imát és a példabeszédekben a feddőző szót. Műfajilag tagolódik a bibliahatás is, ha eljut mindenfelé, a maga jellege szerint jut el. A Vásárhelyi daloskönyv profán, sőt frivol énekeiben is lépten-nyomon érezhető a Biblia hatása, sehol egy máshonnan vett szó vagy idézet, csak az Énekek Énekéből vagy a Példabeszédek könyvének az asszonyokról szóló részeiből. Ez a humanista alaprajzú bibliahatás jut el a tudós verseken és a daloskönyvek névtelen költészetén keresztül a népdalig is.

Új forrásból kap ismét új irányt a bibliaszemlélet. Profán ez is, mint a humanizmusé. A XVIII. század romantikus történeti érdeklődése jut el a réginek és az exotikusnak keresésében a Bibliáig — az ősi naiv költészet megőrzött emlékéig. Herder romantikus rajongása és Goethe és Schiller racionalista szempontjai irányítják a felvilágosodás korának magyar bibliaszemléletét. Itt is az egyetemes európaiba való bele-

kapcsolódás síkján jut el a magyar irodalom a Bibliához és ez a legerősebb kapocs, mely az európai gondolkodáshoz fűzi. Egyéni élményeken, emlékeken keresztül elszórva őrződik meg a bibliahatás a XIX. század magyar íróiban, míg a XX. század két nagy magyar írója ismét költészetének főihletőjévé teszi a Bibliát, Ady és Babits. Az európai gondolkodás formálta mindkettőjük költészetét, biblialátását is. Ady profán bibliaszemlélete a magyar irodalom XVI. századára emlékeztet, bibliás szavakon keresztül fejezi ki mindazt, amit érez, profánt és isteneset egyaránt. Babits biblialátása istenes élmények forrása, a dogmától profánul elszakadó, de vallásos világnézetet formáló.

Ez a pár vonással odavetett vázlat a biblikus gondolat útjáról a magyar irodalomban arról tesz tanuságot, milyen erős és állandó a kapcsolat a magyar szellem és a Biblia között, hogy nemcsak a vallásos irodalom őrizte a Biblia hatását és hogy ez a kapcsolat mindig a magyarságnak az egyetemes európai kultúrába való belekapcsolódása volt.

II.

Már mondottuk, az egyetemes középkori gondolkodás bibliaszemlélete volt a magyar középkoré. Magyar hagyományai nincsenek, a kereszténységgel és az írásbeliséggel együtt nyugatról jött. A kutató szellem legfeljebb azt jegyezheti fel, hogy ez a bibliahatás, bibliaismeret régebbi, mint azok az írásbeli feljegyzések, amelyekben reánk maradt. A Halotti Beszéd tanuskodik róla, hogy a bibliai szavak, nevek, elbeszélések ismerete már a XII. században általános. Kétszer

fordul elő a a Halotti Beszédben paradicsom szó («és mind paradicsomban való gyümölcsöktől mondá neki élnie», «és adta vala neki paradicsomot hazává»). Az a tény, hogy a latin paradisus szónak accusativusos formáját használja mind a kétszer, arra mutat, hogy ez a szó már ebben a formában forgott a nép nyelvén, talán írásban is. Ha a magyar nyelv megteremtette a szót, ismernie és használnia kellett az elbeszélést is. A bibliai történetek közül legalább is a fontosabbakat a magyar nép ismerte, elmondogatta, paradicsomról, Ádámról, ősi bűnről, gyehennáról, behemótokról, megváltásról beszélt. Ez a nyom sajátosan odamutat, ahol alig reméltük, hogy a biblialátásnak nyomait megőrzi az idő: a profán és egyúttal irodalomalatti rétegre.

Egész középkori irodalmunk egyházi, a szónak mai használatán messze túlmenő mértékben. A középkori irodalomnak nemcsak írója, hanem olvasója is mindig pap vagy apáca. Az írás és olvasás tudománya már maga majdnem kizárólag a papok sajátja. A Halotti Beszédben a középkori irodalom egy kissé kifelé fordul a kolostorból, profán emberekhez beszél és így közvetve bár, de bizonyságot ad arról, hogy a biblikus szellem leszállt a kolostorok falai közül és közkincsévé vált a népnek is. Ettől az egy példától eltekintve középkori irodalmunk csak a kolostorok életéről és gondolkodásáról vall. Az irodalom tűzhelyei a rendházak, egyházi szükségesség hozza létre a kódexeket, apácák számára íródnak a magyar fordítások. Nemcsak az író és az olvasó, a középkori irodalom harmadik tényezője: a megrendelő is nagyobbrészt egyházi személy vagy intézmény. Kivételt csak a Gesták jelentenek, melyeknek

írója és olvasója ugyancsak a klerikus, de megrendelője egy profán fórum, a királyi udvar. De csak a hely választja el a Gestákat a középkor kolostori írásaitól, a szellem nem. A pap, aki írta, szent hivatást érzett arra, hogy profán megrendelője számára vallásos és tudós — ez a két szó egyet jelent — szellemben írja meg a történetet. Ezért száműzi a joculatorok tréfás énekeit és a parasztok hamis meséit és tudós kompilációkkal fűzi hozzá tárgyát az örök tekintélyhez, a Bibliához. Ménmarót nevét könnyű azonosítani a bibliabéli Nimróddal és akkor már kész a tudós koncepció, a magyarság családfájának Noé fiától, Jáfettől eredeztetése. Az ős középkori szellem lebeg a Gesták fölött, tudákos gőgjükben, kritikátlanságukban, tekintélytiszteletükben. És biblialátásukban is, amikor a Bibliát minden tekintély legfelsőbb forrásává teszik. Tipikusan középkori gondolkodásra vall az a merész kapcsolat Noé fiain keresztül a magyar őstörténet és a Biblia népe között. Hogy megértsük, a középkor biblialátását kell kissé közelebbről szemügyre venni. A középkor biblialátásában csodálatos módon olvad egybe «az ég és a föld, az idő és az örökkévalóság», tér és idő elvész és időfelettiségbe olvad. A középkori ember valahogy egészen közel érezte magához a Bibliát, nem érezte meg, hogy régi idők történetéről beszél, hogy más népek, más országok sorsát mondja el. Egysíkú történetlátás, mely érzéketlen a történeti távlatok iránt. A Biblia kiszakad talajából, a Jordán, Libánon, Izrael, filiszteusok és moábiták csak üres szavak a középkori ember számára, nem látja meg mögöttük a kort és a helyet. Az ő számára a Biblia az ő életének és lelkének a tüköre. Időtlen és örökkévaló.

Nem tudatlanság az anakronizmusa, hogy ábrázolásában középkori ruhákban szerepelteti a bibliai hősöket. Ez az ő biblialátása, vagy annál is több: világnézete. A Biblián keresztül most és mindenkor az Isten őhozzá beszél, a Biblia szereplője, hőse mindig ő maga. Horváth János joggal nevezi ezt a gondolatot a középkori világnézet legjellegzetesebb és legáthatóbb gondolatának. E körül forog a középkori ember elméje nappal és éjjel, ez a költészete, ez az élete. A Bibliában a maga életét látta, a maga megváltását csudálta a középkor embere és a maga életében meglátta mindig a Bibliát. Nemcsak hogy mostanivá és ittenivé válik a Biblia elbeszélése, de lassanként teljesen szimbolummá is. Az egyiptomi történet Fáraója maga az ördög, a békák az istentagadók, akik ürességet karattyolnak, a kivonulás nem más, mint az ember visszahúzódása a bűnös világtól. Örök gondolatok tanítója a Biblia, amelyeket nem lehet térbe vagy időbe elhelyezni. Mint az egész középkori gondolkodás, a Biblia is kozmopolita, egyetemesen emberi. Nemcsak a magyar krónikás pap meri Noé fiához kötni népe eredetét, az Annólied szerzője is tudja, hogy a bajorok Noé bárkájából jöttek, sőt bizonyítja, hogy Árárát hegyének környékén most is laknak bajorok. A párhuzamok, amelyben a maga sorsát bibliai hősökével, vagy a magyarság sorsát Izraelével veti össze — későbbi korokra is öröklődött vonása a középkori bibliás szellemnek — ezzel a szellemmel magyarázható. Még egyszer mondom, nem történeti tévedés, nem is erőszakolt homiletikus elmefuttatás, hanem elevenen élő valóság. Ahistorizmus, történetenkívüliség jellemzi az egész középkori

gondolkodást, merészen dobál egymásra korokat és helyeket, de ennek a történetszemléletnek vagy helyesebben szólva, a történeti szemlélet hiányának forrása éppen a biblialátás.

Nemcsak időtlen, de szerzőtlen is a Biblia. Természetes, ha nem látta meg mögötte a kort, amelyben lejátszódik, nem láthatta meg a szerzőit sem. Nem tagolódik könyvekre, prófétákra és zsoltárokra, hanem egy nagy szentségben olvad egybe. A Szentírás. Minden betűje egyformán szent, még a látszólag egyszerű kijelentéseken keresztül is csak a szentség szól. Lehetetlen lenne e mögött észrevenni az embert, az írót vagy a prófétát, akinek száján keresztül az Isten szólt. Ez a legnagyobb különbség a középkori biblialátás és a humanizmusé között, hogy ez meg éppen ezt a műfaji tagozódást látja meg, a különböző szerzőket. A középkor fontos és jellegzetes elve fakad a bibliaszemléletnek ebből a sajátosságából: a névtelenség. A középkori ember Isten dicsőségére írt, nem a magáéra, mondja Horváth János és ebben igaza van. De itt sokkal többről van szó. Nem egyszerű szerénység ez többé, hanem ez is a gondolkozás egyik gyujtópontjává lesz. A szó mögött, az igazság mögött el kell tűnni ie az embernek. Az örök és időálló tanítás — és a középkori ember nem írt le mást, csak azt, amit ilyennek tartott — nem kötődhetik gyarló és halandó emberhez. Az írott szó hihetetlen tekintélye fakad ebből a gondolatból, pro lege accipere, quiquid magnis auctoribus placuit, de már nemcsak a Bibliára alkalmazva. Csak annak van értéke, ami írott forrásokra tud támaszkodni. Nem dicsőség, éppen szégyen ere-

deti dolgokat megírni, kigondolni. A Parsival szerzője kénytelen egy soha nem létezett költőt szerepeltetni, hogy elfogadtassa saját leleményét a mese alakításában.

A mi egész középkori irodalmunk névtelen. Ha néha előbukkan a szerző vagy másoló neve, az inkább véletlenség, csak furcsa és bájos kivételekben sikerül, hogy közvetlenül szóljon a szerző az olvasóhoz. A székelyudvarhelyi kódex írója Nyujtódi András fráter, aki Judit húgának fordítja le a bibliai Judit asszony történetét, megszólítja olvasóját, de hisz az tulajdon húga. Katalin soror azt kéri az olvasótól, mondjon el egy imádságot beteg testéért. Két kivételben már a humanizmus szelét kell látnunk. Vásárhelyi (Sálvásárhelyi?) András versfőkbe rejti nevét. Jellegzetesen humanista tett. De ha szemügyre vesszük, hogy Mátyás humanista egyetemének közvetlen szomszédságában, a magyarországi humanizmus virágzási idején írta versét, nem csodálkozunk azon, hogy a kétségenkívül középkori gondolatvilágot tükröztető vers ilyen emberi hiúságot mutat. Ugyancsak humanista hatásnak kell elkönyvelnünk az Érdy-kódex latinnyelvű előszavát, amelyről még szó esik majd. Ha sokáig akarjuk követni ennek a gondolatnak a sorsát, egyik kulcsát kapjuk az egyén helyzetének a középkori világban. Hogy miért olvadt bele minden egyén a középkor uniformizált gondolkodásába, hogy miért bujt el biblikus és pogány tekintélyek mögött minden eredetiség.

A szerzőtlenség és időtlenség következménye a bibliaszemlélet harmadik jellemzője: hogy nem törekedtek elválasztani az eredeti szöveget a kommentártól, nem törekedtek az eredeti szöveg megismerésére.

Az igazság a fontos, amit kifejez, a forma mellékes. Ha a kommentáron keresztül jobban eljuthat az igazság az olvasóhoz, akkor nem szükséges az eredeti szöveget megtartani. Nem érezte, hogy ezzel a szerzői jogot bántja, mert nem ismerte ezt a fogalmat, nem féltette az esztétikai szépet a szövegben, mert soha nem nézte ebből a szempontból a Bibliát. Ami leírt szó, ha bibliai, ha nem, az közkincs, amellyel az író vagy másoló úgy bánik, ahogyan akar. Beletoldja a maga magyarázó megjegyzéseit, érzéseit, tudományát. Talán mulasztásnak gondolta volna, ha az olvasó részére nem írja le mindazt, amit a leírt szövegről tud. Néha a beleélés adja tollára a betoldásokat: «én Istenem és én váltóm». Cezura nincs is, nem is lehet kommentár és eredeti szöveg között, Biblia és legenda, pogány szerzők írásai és egyházatyák egyforma tekintélyt élveznek.

Nehéz és talán felesleges munka is lenne a középkori szövegekben elválasztani egymástól a Biblia eredeti szövegét és az egyházatyák kommentárait vagy a szerzők és másolók glosszáit. Mindenesetre a középkori szellem ellen való lenne ez a szétválasztás. Így került a Biblia magyar földre is. Ahol nem a liturgikus használat szabta meg a szöveget, ott nem az eredetin keresztül hatott, hanem a feldolgozásokon, kommentárokon át. A humanizmus a héber eredetire megy vissza, a középkor embere még a Vulgáta szövegéig való visszatekintést sem tartotta fontosnak. Vette a Bibliát, ahol találta és ahogyan találta, és bánt vele, — mint minden szöveggel — a maga tudós szempontjai szerint. Vannak kolostorok, ahol nincsen teljes biblia-

szöveg. Az a kor, amely minden más kornál jobban benne élt a Bibliában, nem érezte szükségét annak, hogy úgy ismerje meg a Bibliát, ahogyan azt megírták, úgy akarta ismerni, ahogyan azt neki élnie kell. Mint ahogy nincs öncélú irodalma a középkornak, úgy nincs öncélú bibliaismerete sem. Annyit akart megismerni és úgy, ahogyan az istenes élet megköveteli, többre törekedni hiúság volna. Sajátos, hogy éppen ez a Bibliával átitatott kor szabja meg a bibliaismeret felső határát, de jellegzetesen középkori. Ez a hármas szempont alapja a középkori bibliaszemléletnek: az időtlenség, a szerzőtlenség és az eredeti szövegnek elhalványulása a kommentárok mögött. Így használta fel a Bibliát a Gesták írója és így ismerte a Bibliát a kolostori élet is.

III.

Az igazi középkori élet a kolostoré. Ott fejlődik az irodalom és ott is akar maradni, nem is szól másnak, csak annak a világnak. Ahol kifelé fordul is a kolostori szellem, ott is a Bibliát hirdeti. Az iskolák az egyház kezében vannak, a kolostorhoz kapcsolódnak. A papok tudományukat középkori egyetemeken szerezték, ahol tizenhat évből hatot csak a Bibliával töltöttek. Az általuk vezetett iskolákban is a tanítás gerince végig a Biblia. Biblián keresztül ismeri meg a tudomány világát az a középkori ember, aki ezekben az iskolákban nevelődik, ugyanezt látja az egyetemeken, ugyanez lesz az élete, ha továbbra is a műveltséggel kapcsolatban akar maradni. Nincs profán műveltség vagy tudomány, orvostudományban és filozófiában egyaránt a

Biblia mondja ki a végső szót. Itt nincs különbség pap vagy világi között, a profánnak és a szentnek ellentétét nem ismeri a középkori világ tudománya. Ami nem szent, az nem tudomány többé, az ördöngősség és megátkozott.

A Biblia tölti be a kolostor életét. Az egész szellem Bibliát lehel. Közvetlenül azonban csak ott bukkan elő a Biblia, ahol a liturgia követeli meg a bibliai szöveget, vagy ahol épületes olvasmányok közé kerül a bibliai elbeszélés. Ez az utóbbi a közvetett bibliahatás sorába tartozik, mert ha valóban eredeti szövegben kerül is elő Jób könyve vagy Judit története, de egyenrangúan a legendákkal és egyéb elb szélésekkel, ezeknek sorából nem emelkedik ki azáltal, hogy eredeti szövege a Bibliának. Ájtatos elmélkedések idejére való olvasmány ez a középkori szerzetes számára, csak véletlen, nem megkövetelt feltétel az, hogy szószerinti szövegben követi a bibliás szót. A versbe foglalt Tízparancsolat és az elmélkedésekbe beosztott passio a párja a középkori gondolkodásban. A bibliai szöveg szószerint megkövetelt rangjával szerepel a kolostor életében a zsoltár. Legnépszerűbb könyve a középkor emberének és azóta is mindig a vallásos érzésnek.

A liturgia, a vallásgyakorlat és a kolostori rendtartás írta elő mindennapra szóló olvasmánynak «Szent Dávid zsoltárait». Margit legendájából tudjuk, hogy a jámbor apáca hányszor «olvasta meg teljességgel» a zsoltárokat, a premontrei szerzetest is kötelezte az előírás arra, hogy zsoltárt törlejtsen, énekszóval mondjon. Ez a liturgikus szerep óvta meg a zsoltárkönyvet attól, hogy jámbor olvasói, akik teljességgel beleélték magukat a zsoltár

szavaiba, nem tüzdelték meg — legalább is nem mindig — a maguk panaszával, örömével. És ez a szerep juttatott nékünk a középkori magyar irodalomban több teljes magyar zsoltárfordítást. Köztudomású, magyar nyelvű kodexek legnagyobbrészt ott keletkeztek, ahol latinul nem tudó apácák számára kellett a vallásgyakorlathoz és az ájtatos elmélkedésekhez legfontosabb könyveket lefordítani. Indokolt, hogy legtöbbször a zsoltárt fordították le: ez az a könyv, amelyet leggyakrabban forgatott és amelyet legjobban szeretett a kolostor magányában élő apáca. Az Apor-, Kesztheli- és Kulcsár-kódexek zsoltárfordításai bizonyságai ennek a népszerűségnek. A zsoltárokhoz kapcsolódik a breviáriumi olvasmány. Szintén olyan szöveg, amelyet a vallásgyakorlat követel meg. Evangéliumi és ó-szövetségi leckéket fordítanak magyar nyelvre, prófétai szakaszokat és Mózes könyvéből részeket, amelyeknek olvasását előírta, vagy javasolta a vallási szabály. Ilyenek a bécsi és a müncheni kódexek evangéliumi és ó-szövetségi, a Jordánszky-kódex prófétai olvasmányai. Hasonló jellegűek azok a bibliai szövegek, amelyek a prédikációk textusaiként szerepelnek. Az Érdy-kódex idézeteiben nagyon sok a bibliai rész, szinte egy töredékes bibliafordítás.

Liturgikus szövegek, szent és ájtatos olvasmányok azok, amelyeket a középkori magyar irodalom a Bibliából a magyar nyelvre lefordított. Annál meglepőbb jelenség, hogy a Döbrentei-kódexben zsoltári és Mózes könyveiből való szövegek és Jób könyvének részletei után olyan könyv kerül elő, amelynek nincs liturgikus szerepe: «Salamon éneklése Isten anyaszent-

egyházzal egyetembe». Az Énekek Énekének csodálatos szerelméről daloló sorait fordítja a középkori pap. Természetes, hogy már a cím utal az allegórikus magyarázatra. Nem földi vágy az, amely a biblikus szavakon átizzik, az isteni szerelem, az ember vágyódása az ő alkotójához szól Salamon király szavaiból. Zsidó forrásból ered ez az allegórikus magyarázat és ott is a misztika adott szerepet az Énekek Énekének a vallásgyakorlatában. Az amor sanctus, a szent szerelem az, amely a középkori ember számára az Énekek Énekében kifejezést nyer, az amor sanctus hozza a Döbrenteikódexbe áitatos szövegek közé ezt a bibliai könyvet is.

Sivár és örömtelen élet a szerzetesé, mindaz, ami szép és kellemes, az ördögé. Kísért a vágy, az agg ellenség, szerelmes gondolatokra, vonz a természet csodás szépségei felé és a szerzetes élete szüntelen harc ezzel a vággyal. Jaj, ha engedne a kísértésnek, ha a test vágyának csak a gondolatában is helyet adna, szerzetesi életének alapját tagadná meg. A harcban alul marad a test kívánsága, a szépre vágyódás, lezárul a szerzetes szeme és nem látja már sem a szép asszonyt, sem a szép világot, csak az Istent látja és igyekszik a test sanyargatásával kiérdemelni a lélek boldogságát. Elhallgat a test szerelmes szava, hogy megtisztulva és allegóriává finomulva, mint amor sanctus emelkedjék fel, mint szent szerelem. Mindazt, ami a szerzetes lelkében a világ szeretetéből, szépre vágyódásból élt, most az Isten szerelme örökli. Ebbe menekül minden költőiség, minden esztétikai érzék. Az Énekek Énekének szavai és képei segítenek a szerzetesnek a szent szeretet rajzában, ahol nem is a szavakon keresztül, a stíluson keresztül mindig érzik a bibliás minta. A szentté

vált profán érzés keres utat a Döbrentei-kódex fordításában is. Költői ihlet teszi széppé a fordítását : «Én szeretőmnek szava ime a hegy közbe szökdösve jött, dombokat által szökött. Én szeretőm szól én nekem, kelj fel én barátom, én galambom, én jó termetem. Siess és jőjj. Mert immár tél elmult, hideg eltávozott és elment. Mi földünkbe virágok jelentek, irtásnak ideje eljött, mi földünkbe gerliceszó hallatszott, fügefák bimbóztak, virágos szőlők illatokat adtak».

Fordítottak-e más bibliai könyveket is és csak a véletlen őriztem eg számunkra csupán ezeket a fordításokat, vagy valóban nem is volt több? Volt-e középkori magyar Biblia? Volt idő, amikor határozott igennel feleltek erre a kérdésre : volt. Talán több is. Azóta óvatosabbá vált az irodalomtörténet. Horváth János nem mer állást foglalni, csak felsorakoztatja az érveket. Volt, mert a Ferences krónika tud Tamás és Bálintról, akik mindkét szövetséget magyarra fordították; az eretnek «szent szellet» fordítás arra vall, hogy a Bécsi-, Müncheni-, Apor-kódexek ennek töredékei, mert Bátori László bibliafordításáról is van híradásunk ; nem volt, mert az Érdy-kódex még a XVI. század elején is azt panaszolja, hogy nincs magyar Biblia. Talán a bizonyítékok keresése helyett először azt a kérdést kellene felvetnünk : volt-e szüksége a magyar középkornak bibliafordításra? És erre a kérdésre határozott nemmel felelünk.

A középkori biblialátás szelleme nem törekedett arra, hogy a Biblia eredeti szövegét megismerje, nem volt fontos számára az sem, hogy a latinul nem tudók számára nemzeti nyelvre fordítsa. Az egységes bibliafordítás gondolata nem középkori. Ha hiteltt-

érdemlő is a híradás a két bibliafordításról, az egyik Mátyás humanista városában a humanizmus hatását mutatná, a másik pedig, a Tamás és Bálinté, eretnekséget, a középkori szellemmel való szembefordulást. Az Érdy-kódex hiányolja a magyar bibliafordítást és ez látszólag ellene mond annak, amit fentebb mondottunk. Ha tekintetbe vesszük azonban, hogy az Érdy-kódex akkor keletkezik, amikor már a lutheri hítújítás közeledik Magyarország felé, hogy szerzője már annyira humanista hatás alatt áll, hogy előszóban fordul olvasójához, akkor ez az ellentmondás megszűnik. Nem bibliafordítás töredéke hát, ami megmaradt, hanem egész breviáriumfordítás. Hogy akarta-e a fordító kiegészíteni teljes Bibliává, vagy nem, eldönthetetlen kérdés. Bizonyos azonban, hogy ha megtette volna, ezzel kilépett volna a középkori szellemből. A magyar bibliafordítás szándéka humanista forrásból ered és a reformáció hozza a megvalósítást.

IV.

Még sok mindent elmondhatnánk, ha egyenként vallatóra fognók a középkori latin- és magyarnyelvű kódexeket, mennyi bennük a bibliás elem. Más korszakokban talán helyénvaló is lenne, itt felesleges. Nem írt le a magyar középkor egyetlen sort sem, amelynek ne volna köze a Bibliához. Csak azt akartuk megmutatni rövidre fogott áttekintésben, mik voltak a magyar szellem és a Biblia első találkozásának főbb jellemzői. Olyan korszakot tárgyaltunk, melynek főtartalma a bibliai gondolat, az iskola első osztályától kezdve a szellemi élet minden területén az uralkodik.

A Biblia olyan közel kerül a középkor emberéhez, hogy már meg sem látja benne a történeti távlatokat. A Bibliján keresztül, bibliás gondolatokban éli a maga életét. A Biblia nem úgy válik a középkori világnézet alappillérévé, ahogyan keletkezett, hanem, mint a középkori élet szimbolikus tükre. A magyar középkor átvette ezt a középkori egyetemes szemléletet, ezen keresztül ismerte meg a Bibliát. A Biblia eredeti szövege csak a vallásgyakorlaton át jut a magyar olvasóhoz. Az irodalom egyházi, papok papoknak írják és így végig Bibliával kapcsolatos. Közvetett és közvetlen bibliahatásban azonban mindig az egyetemes középkori szellem függvénye, eredetiség, önálló költői erő csak a szent szerelemben csillan fel.

A középkori biblialátásnak ez a szelleme szinte nyomtalanul tűnik el a magyar irodalomban. Alig találunk olyan elemet, amely az utána következő korszak biblialátásában megmarad. Talán a jelen eseményei és a bibliai történés között vont párhuzam az egyetlen. Új szellem alakítja a magyar irodalom elkövetkező korszakát és természetesen a bibliaszemléletet is. Ha nem is olyan mély a cezura a reformáció kora és a középkor között, mint a középkor és a pogánykor között volt, hisz gyakran találkoztunk humanista nyomokkal már a kódexekben is, mégis megszakad a folytonosság. Nem a középkori irodalom fejlődik tovább a XVI. században, hanem az egyetemes humanista gondolat fordul magyar nyelvbe és már magyar szellembe is. Ennek az új korszaknak is megvan a kapcsolata a Bibliával, ha másként is, de nem kevesebb erővel.

Dr. Takács Pál.

SZOMBAT FALUN.

Ginsburg Pessach verse.

Szent királynő,
szombat, áldott,
rétre, kertre
már leszállott.

Állat s madár
álma édes,
ól, istálló
csendességes.

Halk dallam száll
rétek felől,
csendes falu
szíve mellől.

Anya áldja
gyertyák lángját,
mint a paraszt
föld kalászát.

Hét szál gyertyát
gyujt az anya,
szelíd imát
súg az ajka.

Hét nap fénylik
szép szemében,
szombat ragyog
benne fényben.

Körülötte
ünnepvárók,
frissen fürdött
apróságok.

Bűvös csend ring
szívük fölött,
kis körükbe
áldott szent jött.

Gyermekszemek
csodálkoznak,
lelkük tárva
nagy titkoknak.

Áldott ünnep
nevet rájuk,
pompás ünnep —
boldogságuk.

Héber eredetiből fordította: TIMÁR MAGDA.

CSOKONAI ÓSZÖVETSÉGI LÁTOMÁSA.

«A költő és a sorsharag Egy anyaméhből született», mondja Petőfi. Ennek a kijelentésnek ellene szól számos költő selyempaplanos ágya és márványlapokkal kövezett útja, de azt az igazságot senki sem vonhatja kétségbe, hogy a költő és a próféta ikertestvérek, hogy mindketten magasabbrendű szellem szülöttei, égi küldetés hordozói; ez természetesen csak az igazi költőre s az igaz prófétára áll. De tovább is mehetünk; a nagy költő s a valódi próféta gyakran egy személyben egyesül, amint azt az Ószövetség ismerete s a magyar irodalom története eléggé bizonyítja. Avagy kell-e szebb ódai költemény, mint a próféták atyjának, Mózesnek, a fáraó fölötti diadaléneke; olvashatunk-e meghatóbb gyászdalokat, mint Jerémiás próféta siralmait; költő eltölthet-e embert és népet a feltámadás biztatóbb reményével, mint mikor Ezékiel a szétszórt csontok, a holttetemek megéledését profétálja? Ódák, elégiák, rapszódiák a Bibliának említett részei, amelyek szakaszokra oszlás, időmérték és rímelés nélkül is megfelelnek a poétika és prozódia magasabbrendű követelményeinek.

S most nézzük megfordítva a dolgot. Nem lakik-e számos költőben prófétai lélek, amellyel meglátják és kinyilvánítják a maguk és népük sorsát? Elég csak

Petőfire hivatkoznunk, aki úgy látja és hirdeti a maga jövőjét, dicsőséges életét és nagyszerű halálát (Jövendölés, Egy gondolat bánt engemet ...) és úgy vezeti a maga népét a szabadságért való élet-halál küzdelemre (Nemzeti dal, Élet vagy halál), mint azok az ószövetségi férfiak, akik látták az égő csipkebokrot és akik hallották az égi szavakat : Embernek fia, mondd ezt és tedd azt!

Csokonaiban is egyesül a költő és a próféta lelke. Sőt a nép ajkán inkább él a jövőbelátónak és a jöverdőmondónak az emlékezete, mintsem a költőé. Csokonai is hiszi, hogy egy boldogabb időben majd fellelik az ő sírhelyét (A tihanyi echóhoz), reméli, hogy Somogy Bakonyából új Helikon lesz (Jövendölés az első oskoláról a Somogyban); hirdeti, hogy a magyar nemzetnek is el kell érnie az emberiség, a művelődés kertjét, melyet Moldváig, a csángók földjéig óhajt kiterjeszteni (Marosvásárhelyi gondolatok).

A maga dicsőségében hívő, a magyar nemzet jövendő nagyságában bízó költőnek természetesen látomásai vannak, égi látomásai, mennyei jelenései. Egy ilyen égi látomását foglalja bele Csokonai *A haza templomának örömnapja* című költeményébe, mely tulajdonkép «alkalmatosságra írott vers», gróf Széchenyi Ferencnek somogyi főispáni beiktatására (1798. VII. 14) készült alkalmi mű, melyben a költő nem tudja magát megóvni az alkalmi versek legszokottabb hibáitól, egyrészt a hosszadalmasságtól, másrészt a személyi tömjénezéstől. Azonban az alkalmi versnek állandó becset ad, máig is megmaradt értékűvé teszi a költő égi látomásának, egy teofániának a leírása. A több, mint 300

alexandrinus sorból bennünket most csak az a 42 verssor (127—168. sor) érdekel, mely a teofániát foglalja magában és amelyet szószerinti szövegében ideiktatunk.

«Megdördűl az égnek szomszéd boltozatja,
Dördültét a templom visszahármaztatja;
Reng a föld, a dombok, a berkek mormognak.
Kétfelől a kürtök, trombiták harsognak.
Még egy nagyot dördűl fent a hegytetőben,
S ímé, leszáll az Úr egy fényes felhőben.
Az angyalok újra hármat kürtölének
S minden kürtölésre ekkép éneklének:
«Áldott az Úr, ama magyarok istene,
Ki árva népének ismét megjelene.»
«Él az Úr», a lelkek ekképen zengének,
«Él az Úr», s a bércek rendre rendülének.

Csendesség lett. Az Úr végre megszólala,
Szava a villámnál általhatóbb vala.
Felnyittatá örök könyvét a titoknak,
Szent könyvét a minket váró fátumoknak,
Mellyben rendre meg van írva a jövendő,
Pontba' ki van szabva nap, hónap, esztendő.
Ezzel egy főangyal, kit én minapában
Láttam, melly zokogva sírt Buda várában,
Előállt, s felszóval kizengé azokat
A magyar hazának írott fátumokat.
Miket hallottam én! Még most is reszketek
Hol vidít, hol borzaszt az emlékezetek.
Elmondanám... de... de még mostanság titok,
Kedves magyarjaim, a ti fátumotok.

Elég, hogy él az Úr, nemzetünk istene,
Ki árva népének ismét megjelene.
Él az Úr, és régi szennyedből kikelsz még,
Borong's felhőkkel gyászoló magyar ég!

Nem soká felderül ősi dicsőséged ;
Ne félj, nagy nemzetem, ne félj, nem lesz véged.
Vajha napjaimat addig terjeszthetném,
Hogy e boldog idő pontját megérhetném,
Lehetnék nézője ímez aranykornak,
Vígan adnám osztán testemet a pornak,
Hattyúba szállt lelkem síromra repűlne
S még egyszer a magyar dalra megzendűlne.

Bétevé az angyal a könyvet s mindenek
Szentet kiáltottak, s újra kürtöltenek.
Visszatért egébe hazánk jó istene
S véle a mennyei sereg is felmene.»

Elég ezt a költeményrészletet csak egyszer elolvasnunk, hogy az elgondolásban és leírásban azonnal ráismerjünk az ószövetségi elemekre. A hasonlóság különösen négy ponton tűnik nyilvánvalóan a szemünkbe.

1. Az Úr megjelenését mennydörgés, földrengés, kürtharsogás előzi meg, maga az Úr tüzes felhőben száll alá, éppen úgy, mint azt a költővel együtt mindenki olvashatja Mózes II. könyve 19. és V. könyve 5. fejezetében, valamint a Királyok I. könyve 19. fejezetében, amikor az Úr Mózeshez, illetőleg Illyés prófétához intézi szózatát.

2. Csokonai szerint a felhőben leszálló Istent a magyarok is úgy köszöntik, mint a zsidók az Ószövetség számos helyén : «Áldott az Úr! » s «Él az Úr!»

3. A mennybe visszaszálló Isten után Csokonai angyalai s magyarjai is «Szent»-et kiáltanak, akár csak Ézsajás szeráfjai : «Szent, szent, szent a seregek Ura!»

4. A látomásnak legfontosabb része a *végzet könyve*. A fényes felhőben leszálló Úr nem a két kőtáblát tartja kezében, hanem a fátumok szent könyvét bízza rá egy főangyalra, aki abból a magyar jövendőnek hol vidító, hol borzasztó eseményeit olvassa fel. A költő a sors könyvének eredetijét is megtalálhatta a Bibliában, hiszen már Mózes kéri az aranyborjúért haragvó Istent: «Törölj ki engem a te írott könyvedből» (II. könyv, 32. fejezet,) a zsoltár is tud arról a könyvről, amelybe minden be van írva, az ember csontjai, mielőtt testté formáltattak és a napok is, mikor majd megalkottatnak (139. zsoltár, 19. vers). Tud arról az élők könyvéről, melyből Dávid király ellenségeinek a kitöröltetését óhajtja (69. zsoltár, 29. vers). Malakias is szól az emlékezet könyvéről, melybe beíratnak azok, akik az Urat féltik és nevét becsülik (3. fejezet, 16. vers). Dániel is profétál egy könyvről, melyben mindenki írva találtatik, azok is, akik fölserkennek az örök életre, azok is, akik mennek örökkévaló gyalázatra (12. fejezet, 1—2. vers).

Mindez bőven elég volt arra, hogy a költő belőle megalkossa a magyarok fátum-könyvét, de nekem úgy rémlik, hogy Csokonai talán ismerte a mi legmegrendítőbb imádságunkat, az újévi s engesztelőnapi *Unszane tókef*-et; azért rajzolja úgy ezt a szent és titkos könyvet, hogy egy főangyal nyitja ki és zárja be, aki nagy felszóval zengi el a bennfoglaltakat, hogy kürtszó előzi a könyv kinyitását és kürtszó követi a könyv betevését. Lehet, hogy itt messze is mentem a hasonlatosság keresésében s így tévedtem, de abban nem tévedek, hogy Csokonait a fátum-könyvet alkotó ihletében

majdnem azonos képzetek és gondolatok szállták meg, mint amilyenek a mainzi Rabbi Ammont, az Unszane tókef legendás szerzőjét, ragadták magukkal.

Csokonai, a költő, tehát égi látomást látott, látta és leírta azt úgy, mint egy a zsidó próféták közül, mint az ószövetségi nagy tanítómestereknek egy kései, de nem méltatlan tanítványa.

Mikor az Isten a világot teremtette, teremtés közben az Úr lelke lebeg vala a vizek színe fölött. Mikor Csokonai a maga égi látomását elgondolta és leírta, alkotás közben az Ószövetség szelleme lebegett feje fölött.

Debrecen.

Dr. Kardos Albert.

SOROK A LÁZRÓL.

Hűség és hűtlenség között
botorkálunk, szegények,
lehúz a munka és a rög,
Zölddé itat a méreg,
mely finom hajszálereken
az ütőérbe árad.
A rossz s a jó egyként verem,
két torka a halálnak.

*

Egy ablak nyilt, ott néztem át
és láttam, nyár lesz lassan,
s a nap, e kollektív kabát,
már lebeg a magasban;
a patakok s a kis utak
mind fölfelé vezetnek,
kilestem forró titkukat
S egy boldog szervezetnek,

egy lázadó világnak én
erős részese lettem,
hegyek nyargaltak így felém
s okos szén a hegyekben.
Hűs víz fakadt a pusztaság
özvegy agyag-ölében
s az utak mentén ifjú fák
elbeszélgettek szépen.

A másik ablakon az ősz
arany sötétje árad,
leányalakot ölt a gőz,
tejét iszom a máknak.
Bódult az élet és a nap
lehull az anyamellről.
Az odvas fákból rém ugat,
bizsergető láz pörköl.

*

Egy ablakon kinéztem én,
mint kisgyermek, remegve,
nagy talpaival jött felém
egy csöndes jegesmedve.
Fenn szárnyrakeltek a ludak,
riogott gágogásuk
s míg lehullatták tollukat,
befagytak mind a kátyuk.

*

Így forrtam, égtem én szegény,
tünődve, erősödve
ama hitemben, mellyel én
rokon vagyok örökre,

rokon : szegény és óriás.
Hétmérföldes csizmámat
felöltöm én! Gyönyörű láz
elindulok utánad!

VÉSZI ENDRE.

EMANCIPÁCIÓS MOTÍVUMOK LÍRAI KÖLTÉSZETÜNKBEN.

A XVIII—XIX. századforduló magyar zsidószemlélete a romantika jóvoltából felfedezte a zsidót, a korízlés síkján értékelte hagyományhűségét és nyitott szemmel tekintett szét a zsidóság vallásának ősi elemei, népi életének évszázados szokásai között. Ez a zsidóragaszkodás a vallási-népi mult örökségéhez példaadó magatartás volt abban az időpontban, amikor Európa és benne a magyarság kutató érdeklődéssel fordult történeti előéletének homályos eseményei felé. A társadalmon kívül élő és a kultúrfejlődés hatásaitól távolmaradt zsidó nép abban a formában mentette át költészetét, szokásait, hagyományait az évszázadok viszontagságaiból, amilyen sértetlen ősi-népi alakváltozatokat a kor csak programmszerű visszafordulással tudott nemzeti multjának emlékromjaiból kiemelni. A zsidóság romantikus értékeit azonban a magyarság a maga életformájától függetlenül, a megértő figyelem távlatán keresztül vetette mérlegre és kora ízléstartalmának összefüggésében mint szellemi tájékozódásának új területét hódította meg. De abban a pillanatban, amidőn nemzeti életjelenségeinek viszonyában közeledett a romantika

erején felfedezett zsidó közösséghez, szükségszerűen meg kellett találnia az érintkezési pontokat, hogy azokon át a korszellem igazolása mellett számon tartott zsidóság közvetlenül találkozhassék az egyetemes magyarságba olvadás lehetőségével. Meg kellett fogalmazni azokat a követelményeket, amelyek szabad utat nyitottak a nemzettestbe kapcsolódás zsidó akaratának. A probléma megoldása az emancipációs mozgalmak égboltja alatt ment végbe.

Az egyenjogúsítás gondolata irodalmunkban is világnézeti kérdéssé lépett elő és amint politikai időszerűségével belekapcsolódott a magyarság nemzetéleti programmjába, úgy vonultatta hadállásba a szépirodalomban is a zsidóvédelem és zsidóelhárítás írói rendjét. A zsidó alakrajzokban megszűnt minden öncélúság. Kiszámított írói terv parancsára helyezkedik el a zsidó, a történések szövevényében, hogy mint példa, minta, illusztráció az író állásfoglalását igazolja. Íróink a józan ész jogán hirdetnek harcot a társadalmi előítéletek ellen, de az egyenlőség közös életformájának feltételeit a szeretet síkján akarják megteremteni. Emancipációs szépirodalmunk nem a belátás, a meggyőzés értelmi funkcióját vállalta, hanem a szentimentalizmus hatásterületén vetette meg új szemléletkialakító teljesítményének alapját. Innen van, hogy lírai költészetünk emancipációs zsidószemlélete ellenőrizhető belső rokonságot tart az egyenjogúsítás politikai, társadalmi, hírlapi, röpirati, szépprózai motívum-anyagával. Benne a közös gondolatforrás legnépszerűbb mozzanatai oldódnak föl érzelmi hatásra :

1. *A Messiás-hit.* Az emancipáció időszerűségének

hosszú tartama alatt sűrű eszmei tartalom tapadt a Messiás megérkezésének és az emancipáció törvénybeiktatásának azonosításához. A Messiás-váró zsidóság, mint az egyetemes vallási környezettől elkülönülő népi közösség, a partikularizmus vádját hangoztatók ítélete szerint mindenkor hatásosan igazolta Izrael népének következetes idegenkedését a befogadó külső világtól. Az emancipáció-ellenes magyar hangok akusztikáját is a zsidók Messiás-hite erősítette. Követi beszédek, hírlapi cikkek, röpiratok bizonyítják, hogy a zsidóság külön nemzetiség: Messiás-hitük a Szentföldhöz köti önálló néppé egyesülésük vágyát. A Jordán vize mellett van a hazájuk. Egyenjogúsításuk magyar földön fölösleges és céltalan. Az emancipáció-elhárítás vádanyagát Eötvös József emeli ki az álokoskodások homályos összefüggéséből. A meggyőződés védekező áhitatával teszi fel a kérdést: «Lehet-e ezt a polgárosítás ellen okul felhozni, midőn e nemzet műveltebb része e Messiás-reményeket majdnem általánosan allegorice magyarázza?»[1] Eötvös csak közvetve, német-zsidó források adataival mutatja meg, minő tartalom szélesedik ki a jelképes magyarázat mögött: A német és a francia zsidóság az igazság, a polgári jog, a gyalázattól szabadulás mozzanataiban fedezi föl Messiás-hitének időszerű értelmét. Ez a gondolat termékeny hatásra szabadult föl a magyar irodalomban is.

Az emancipációs akarat a magyar multban megmerevedett vallási-népi ellentét-gondolatot társadalmi-politikai világnézetének nyelvére ülteti át s ezzel: a

[1] A zsidók emancipációja. Budapesti Szemle. 1840. 132. l.

lappangó vallási szembenállást tompítja s a problémát a nemzeti élet síkján időzíti. Az emancipáció-támogatás magyar irodalma szinte tudatosan vállalja a Messiás-fogalom új értelmezését. Az ősi zsidó messiási hit tartalmából elpárologtatja a vallási-cióni hangulatot, kiemeli belőle az emberiesség és a joguralom elemeit, hogy a zsidó várakozó magatartás lényegének szimbolikus magyarázatával rokonságot teremtsen az eredeti messiási képlet koncepciója és a magyar egyenjogúsítás szelleme között. A távlat-áthidalás azonban nem ment minden zökkenő nélkül. Le kellett küzdeni a gondolatátvitel pillanatnyi nehézségeit. Vajda Péter a testvériség-messiás fogalompár mögött rejlő életszemléletet követelménnyé minősíti. Hirdeti, hogy az ősi-népi szokásokhoz ragaszkodó zsidóság évszázadok méltatlan szenvedései után természetes várakozással tekint az új életforma felé: «Minden fölvilágosodott és az emberi faj boldogsága iránt érdekkel viseltető ember rég óhajtá már: bár jőne el az egyetértés és jogosság azon idője, mely a haszonlesés és bitorlás minden korlátait lerontva, felhozná a testvéri szeretet napját az égre; bár jőne el a Messiás, ki mindenhatólag kelne ki az igaztalanság ellen, és az igazság mellett, felderítené a boldogság azon korát, mely eddigelé mint túlvilági kép lebeg a legmíveltebbek és legjobbak előtt. Ezt óhajtani a zsidóknak legnagyobb okok volt». [1] Vajda stílusfordulata ellentmondásra hívja ki az álművelt polgári érzékenységet. Jóllehet a kép hátterében az író csak a humanizmus és a korízlés parancsára sürgeti az általános és benne

[1] Bloch Móric. A zsidókról. Pest. 1840. Előszó. III. 1.

hárai feltűnendését áhítják, melyben világi szerencséjök és földi boldogságuk a szó teljes erejében megnyerve, biztosítva, örökítve legyen».[1] Kolmár József még félreérthetetlenebbül azonosítja időpontja politikai-társadalmi koreszméit a Messiás-koncepció fogalmi jegyeivel. Magától a zsidó közösségtől is ezt a szellemi magatartást követeli. Sőt, végső fokon a 48-as márciusi szabadság-győzelem jogán a messiási hit megtagadására hívja föl a magyar zsidóságot : «A nagy nemzettestbe testvérileg beolvadván, le kell mondania amaz álpróféták által koholt hamis tanról : mintha a messiás még nem jött volna el. Mert a messiás eljött, egész lelki fenségében : nem rég is egyengetők az ő útját és hallók a ‚hozsána' kiáltásokat előtte s utána. A messiásnak neve : egyenlőség, szabadság, testvériség».[2]

A hazai zsidóság hasonuló szándékát nem érte készületlenül a Messiás-hit felszámolásának programmja. A gondolat visszhangra talált a kultúrasszimiláción túl a vallási reformok felé táguló magyar-zsidó átalakulás érzelmi-akarati területén. Schwab Arszlán tartózkodó véleménye már védekező hanglejtéssel érinti a problémát : «A Messiásróli dogma éppen nem foglal el oly magas rangot Izrael hittanjában, mint a zsidóság fölüleges és ellenséges bírálói vélni szokták».[3] Lőw Lipót még elhárítóbb mozdulattal közvetíti a magyarság felé a haladó zsidó réteg álláspontját : a Messiás-gondolat-

[1] Ponori Thewrewk József : Ponori Thewrewk Emil nyelvgyakorlatai. Pozsony, 1848. 172. l.

[2] Életképek. 1848. I. 601. l.

[3] Schwab—Bloch : A zsidók. Buda, 1840. 18. l.

nak nincs nemzeti jellege, csak mint valláseszmei kifejezés avatkozik bele a zsidó hitélet szellemi Szentföldérdekeltségébe (1844).[1] A hagyománylazulás belső iránya azonban meredekebb vonalon jut el a messiási eszme átértékeléséig. A Rosenthal—Bloch imakönyv előszava még csak igazoló mozdulatokat tesz, hogy az imaszövegek szentföldi vonatkozásait mentegesse a magyar közvélemény előtt: ha vannak is imák, könyörgések, «ahol Palesztinába való költözésünkről van szó — mostani szelíd kormányunk alatti üdvös helyzetünkben, csak úgy tartatnak még fenn, mint azon gyászidő szomorú emlékei, melyben a letiportatott hontalan zsidó csak Kanaanjában vélte nyughelyét találhatni».[2] Diósy Márton azonban már értékgúnyoló idegenséggel mérlegeli a magyar zsidóság öröklött cióni emlékeit: «A zsidó hajdankori hazáját, hol uralkodói, törvényhozói, prófétái honoltak, elvesztvén; e veszteséget, minthogy e hazában még mindig mostohának tekintik, siratja ugyan — már az, aki siratja...»[3] Mindkét hang messze háttérbe világít. A magyar asszimilációs folyamat érintkezik itt egyéni magatartással és közösségi szellemmel. Rosenthal Móric, az első magyar-zsidó imakönyv fordítója, a pesti izraelita község előljáróinak ajánlja munkáját és szinte műve megjelenésével egyidőben rögzíti meg kétes viszonyát a zsidósághoz: «... elismerem, hogy tiszta öntudattal nem mond-

[1] L. Venetiáner Lajos: A magyar zsidóság története. Budapest, 1922. 150. l.

[2] Izrael könyörgései. Fordította Rosenthal Móric. Kijavította Bloch Móric. Pozsony, 1841. VIII. l. Korn Fülöp kiadó előszava.

[3] Első magyar zsidó naptár és évkönyv. Pest, 1848. 84. l.

2. *A bolygó zsidó.* A bolygó zsidó mítosza is felszívódott az egyenjogúsítás magyar irodalmába. A romantika jóvoltából és Sue regényének hatására az Ahasverus-monda hazai felfedezése és tárgytörténetének kezdete összeesett az emancipáció küzdelmének időpontjával. Az örök vándorlásra ítélt zsidó egyén sorsa már a multban szimbolizálta a hontalanságbai űzött zsidó nép életútját, magának a zsidóságnak felfogása szerint: örök fennmaradását. Most a magyar emlékezetben és az irodalmi ismeretben szétszivárgott «örök zsidó» fogalma új, helyi jellegű értelmezéssel bővült. A monda két lényeges eleme: az örök szenvedés és az örök vándorlás beleolvadt a zsidó polgárosítás megoldatlan problémájába és ez a termékeny találkozás önként kínálta föl a kézenfekvő lehetőséget: az örök vándor-zsidót az emancipáció fogja megváltani gyötrelmeitől.

Emancipációs irodalmunk Ahasverus-motívumának legtartalmasabb s egyben legérdekesebb megnyilatkozását Eötvös József európai szellemének köszönhetjük. A zsidók emancipációjáról írt tanulmányában minden részlet egyazon cél szolgálatában teljesíti rendeltetését. Az író úgy csoportosít érvet érv mellé s állít szembe cáfolatot ellenvetéssel, hogy a legkisebb mellékmozzanat is közelebb visz érzelmi-értelmi szándékban az örök zsidó révbejutásához, ahhoz a meggyőződéses akarathoz, hogy a bolygó zsidó magyar családja a polgári egyenjogúsítás jóvoltából a magyar égbolt alatt találjon haza. Pedig az Ahasverus-motívum a műnek csak kerete, nagyszerű nyitány és súlyos emberi szózatban elhalkuló vég. De attól a pillanattól kezdve, hogy

Eötvös az elindulás érdeklődéskészséget kiváltó hangulatában rámutat a mesetartalom időszerűsített lényegére: «Az örök zsidó nem képzelet; ő él és ő szenved», a gondolatfolytonosság hátteréből sohasem tűnik el Ahasverus alakja, aki «átkozott halhatatlanságban jár körül az emberek között, magányosan, mint egy rég elvirult tavasznak száraz levele, körülhordva fergetegektől, nem találva helyet, hol fáradt fejével lepihenhessen.»[1] Ennek a képnek és a benne rejlő emancipációs képzettársításnak elemei adják Vörösmarty zsidóvonatkozású nyilatkozatának plaszticitását is. A negyvennyolcas zsidóüldözések megrázkódtató hatására a költő kiábrándult tömegszemlélettel állítja fel a szabadságeszme és a valóság, a humanizmus és a népszenvedély alkalomszerű összefüggésének mérlegét, és az ellenőrizhető tények adatai alapján kénytelen megszövegezni a hiányzó tételt: «Az egyenlőség és testvériség áldásai csak egy népet hagytak érintetlenül, a szenvedéseiben örök zsidót.»[2]

A magyar emancipációs irodalom Ahasverus-gondolatának lírai hangszerelését Mentovich Ferenc vállalta (*A század vándora.* 1846).[3] A méltatlan zsidógyűlölt forrásterületét a valláskülönbség látszat-ellentétére szűkíti s a magyarság új zsidószemléletének kialakításához az ész és szív segítségét veszi igénybe. Megszabja a zsidóságnak járó elégtétel feltételeit is. A részvétben és szeretetben feloldódó magyar megértés feledtesse a

[1] A zsidók emancipációja. Budapesti Szemle. 1840. II. 111. l.
[2] Összes munkái. Bp. 1885. VII. 380. l.
[3] Pesti Divatlap. 1846. I. 604. l.

ellen felhozott vádakért a magyarság magatartására hárítják a számadás kötelezettségét. Kossuth még a kérdés negatív irányú fejtegetésében is a zsidóság felmentésével hozza meg ítéletét: «az ő demoralisatiojokra másfél ezredéves hontalanság, üldözés, szolgaság, lealacsonyítás esküdött össze; s ha ennyi okok közrehatása mellett erkölcsiségök vagy éppen nem, vagy csak annyiban áll rosszabbul más vallásbeli felekezetűeknél, amennyiben az említett hosszas elnyomás őket egy bizonyos jellemsajátságot fejlesztő bizonyos életösvényre szorította: az valóban a zsidóknak igen nagy becsületére válik.»[1] Ezeknél a többnyire közírói megnyilatkozásoknál azonban talán még egyetemesebb visszhangra születtek szépirodalmunk írói állásfoglalásai. A regény, novella rugalmas területe lehetővé tette, hogy az író az eseménysort hangulati kitérésekkel megszakítsa, a zsidó lelki-szépségek kibontakozásának törvényes akadályaira rámutasson, hogy a ferde irányú jellemelhajlások és a szűkkeblű társadalmi élet összefüggéseit a történések tényein túl is megvilágítsa. Ennek az emancipációt támogató írói modornak remekírói megoldásmintáját Eötvös Józseftől kapta irodalmunk. Eötvös a zsidóság helyzetének megítélésében tárgyilagos felelősségrevonással leméri az egyensúlykülönbséget a magyar követelmény mértéke és a magyar jogadomány tartalma között: A zsidó törvényen és társadalmon kívül áll. «S mi bámuljuk, ha a zsidó megromlott, ha azon magasabb érzelmeket, melyek az emberi természetet nemesítik, e népnél ritkábban ta-

[1] Pesti Hirlap. 1844. 299. l.

láljuk?! Engedtünk-e neki tért, hol a nemesebb érzelmeket használja? e haza gyermekinek ismerte-e őt, hogy tőle szeretetet kívánhatna? mi felebarátilag bántunk-e azzal, kit most önösséggel vádolnak?» (1845.)[1] Eötvös kérdései mögött az egyenjogúsítás programmpontjai húzódnak meg s irodalmunk emancipációs zsidó alakjai ezt a programmot népszerűsítik. De talán a regénynél is meggyőzőbb szemléltetéssel, ha mint drámaszereplők egyéni életfordulóik cselekvő pillanataiban példázzák a becsületes zsidó akarások szükségszerű elsorvadását. Szigligeti kezdeményező lépést tesz s a zsidó szándék és a magyar korlátozás drámai ellentétén mutat rá a politikai lelkiismeret felülvizsgálatának követelményére (Zsidó. 1844.) Utána Obernyik Károly az időszerű probléma nemzeti jelentőségének felismerése nyomán jogosítja fel zsidó orvosát a célzatos kijelentésre : «. . . én ki akarom lelkemet szabadítani a gyalázat és rátapadt szenny köréből s megmutatni, hogy e faj hibái nem eredetileg mi bennünk, hanem a viszonyok zsarnokhatalmában rejlenek, szabaddá akarom magamat tenni, mert nemes tettek csak szabad lélekben tenyészhetnek.» (1850.)[2]

A zsidóügy szempontkészletének ez az eleme Gaal József költészetében termékenyült lírává. Gaal *Izrael panaszai* (1846) címmel verseli meg a magyar politikai-társadalmi felelősség kérdését :[3] A megtagadott zsidó

[1] A falu jegyzője. Révai-kiadás. Bp. II. 360. ll.

[2] Anya és vetélytársnő. Szépirodalmi Összes Munkái. Bp. 1878. II. 252. l.

[3] Pesti Divatlap. 1846. II. 944. l.

mellett küzdő irodalom érveit, hogy pontot tegyen Ahasvérus bolyongása után és túláradó boldogságában kíméletlenül kiszakítsa minden zsidó lelkéből a Messiás-hit gyökereit. A vers a költő pályájának viszonyában egyedülálló és tragikus jelenség. Kiss József költői életében csak egyszer tagadta meg az irracionális világot. Itt, amidőn szembefordul a zsidó álommal, ő, aki a kínzó valóság elől minden pillanatban örök nosztalgiával az «álmok hon»-ába menekül. (A *most* legyen biztos kiindulásod, Élő valóért, add óh, add az álmot!) Zsidó lelkület-történeti szempontból azonban a költemény értékes magyar-zsidó okirat. Jelentősége leleplező közvetlenségében rejlik. Stilizáltság és tartózkodás nélkül a kirobbanó önfeledtség hangulatában fogja föl és közvetíti a magyar zsidóság politikai partraszállásának ujjongását.

Az emancipációs szépirodalom mint a politikai-társadalmi mozzanatok visszhangja a nemzethez tartozás ígéretének feltételeiből a tárgyi elemeket elpárologtatta, hogy az eszmei tartalmat a maga műfaji törvényszerűsége szerint hangulatteremtő kíséretté erősítse. A magyarságban a fogékony vagy a tartózkodó hajlandóságot fokozta, a zsidóság felé pedig az egyezmény és a kölcsönös kötelezettség gondolatát népszerűsítette. Ezen a ponton a megértés és engedékenység, a túlzás és a végletesség szabta meg a megoldástényezők mértékét.

Dr. Zsoldos Jenő.

CIONIDA.

(Jehuda Halévi emlékére.)

46. zsoltár.

Én látom a te tündöklő világod:
Hermon vállán csillan még a hó
s Galilea szőlőtőtől áldott
földjén vár a Kinereti-tó...
Bersebától Dánig: az én lelkem,
mit nem feledtet Ó-Castilia;
csak fáj és fáj. E késő szerelemben
sóvárgok, — én tékozló fia
kihullt rögön ősi bánatoknak,
melybe sóvár képzelet lehel
ifjú lelket... Ködbevész a holnap —
s a csontok halmán nincs Ezékiel.

Csak néha csillan forrósult sugárzás
szemem fáradt, könnyes iriszén,
a nap, ha kéklő mélyvizébe száll át
s ha fóliánson rezg az éji fény:
bennem zsondul Machpéla homálya
s Bersebától Dánig én vagyok
az ősi rög! — míg szikláimba vájva
a mult: — varázstűz — jelként föllobog.—
Uram, Uram, köszönöm Tenéked,
ez égő kínt, az örök űzetést,
a Hermont is, a Szinájt és a néped,
mely ősi rögre tér majd újra, nézd, —
Bersebától Dánig: fóliánsom,
mi multat, jövőt egyként befogad,
míg rám borul, mint zsongó, ősi álom,
mint örök frigy: a csillagboltozat.

VASVÁRI ISTVÁN.

EGY ERDÉLYI MAGYAR ÍRÓRÓL.

Karácsony Benő.

Jól tudjuk, hogy az elszakított Erdélyben nehéz dolog volt magyar írónak lenni.

És mégis: sokan voltak, akik abban a páratlan magyar irodalmi újjászületésben, amelynek a román fennhatóság alá került Erdély gazdag termőföldjévé lett, izmos tehetséggel és gerincesen kivették részüket. Nem érdemül hivatkozom erre, mert nevelésük, magyar kultúrával átitatottságuk és hűségük vitte őket a követett tövises útra. «Da steh' ich und kann nicht anders» — lelkük belső parancsa volt. És ha nem is érdem, a tényt nekünk ma meg kell állapítanunk és érdemes ezekkel az írókkal foglalkoznunk.

A magyar írók lelkes közösségét az Erdélyi Helikon szervezete gyüjtötte maga köré. És e nemes körben, ahol Reményik Sándor szenvedő pátosza és Tamási Áron mélyen költői, naiv melegsége világlottak az élen, mi is büszkék lehetünk a zsidóvallású résztvevők teljesítményeire. *Szántó* György, *Ligeti* Ernő és *Karácsony* Benő nemcsak tiszteletreméltóan, de kiemelkedően szerepelnek az erdélyi magyar élet irodalmi galériájában. (Sem politikusokról nem kívánok ezúttal szólni, sem azokról az írókról, akik inkább a felekezeti élet forrásából merítettek és a zsidó népi irodalom érdemes művelői voltak.) Szántó Györgynek, a harctéren szemevilágát vesztett tartalékos magyar katonatisztnek romantikus írói alakját mindenki ismeri. Írói oeuvre-je

a színes látomásoktól duzzadó hatalmas regényeknek sorozata. Ligeti Ernő all round atléta: egyaránt elsőrendűt adott a szépirodalom, esszé és publicisztika terén. Kettőjüknek írói útját Erdély jórészének visszatérése óta is becses új művek gazdagítják. Karácsony Benő ellenben, akinek írói arcképét az alábbi sorok megrajzolni szeretnék, immár több mint két év óta hallgat.

Nem ismerem személyesen Karácsony Benőt. Úgy hiszem egyébként, hogy művein kívül egyénileg azelőtt sem igen szerepelt a közélet vagy az irodalom porondján. 52 éves, Kolozsváron élő ügyvéd, akit szinte személytelenül csak regényei és kitűnő novellái reprezentálnak az irodalmi köztudatban. Hogy írt-e cikkeket is, voltak-e közvetlen állásfoglalásai az elmult két évtizedben — erről nem hallottam.

Négy nagy regénye van. Az első az 1927-ben megjelent *Pjotruska*, ezt követték *Az élet kapujában*, *Napos oldal* és az *Utazás a szürke folyón* című̈ek. Regényeinek nagy közönségsikere volt. Több kiadásban jelentek meg — ma szinte teljesen elfogytak —, a *Pjotruska* és a *Napos oldal* talán bestseller-ek is voltak. De ebből ne tessék értékítéletet levonni. A közönségnek kell a bonyodalmas és érdekfeszítő történet. Ez az a csalétek, amelyért megbocsát a magasabb törekvéseknek. S csak örülni kell, ha jó írónak is van széles sikere. Karácsony Benő közönségsikerével együttjárt mindig írótársainak komoly megbecsülése. Nem emlékszem, hogy olvastam volna róla méltatást vagy bírálatot, mely megkísérelné helyét kijelölni a kortársi irodalomban. Holott nincs olyan sok jó regényünk. Karácsonyt az irodalomtörténet lapjain tisztes hely illeti meg, tőle még sokat várunk

és regényeinek nemcsak multjuk, de jövőjük is van.

Az említett regények úgynevezett lélekábrázoló és korfestő társadalmi regények. Valamennyiben korát, az első világháború utáni két évtizedet rajzolja. Alakjai többnyire a társadalom félrecsúszott egyénei közül kerülnek ki; Baltazár György vidéki újságíró, Turák Ádám élhetetlen mérnök, Felméri Kázmér, a plagizáló szobrász, vagy Sebestyén Károly Jakab Hektor, a kisvárosi gyógyszerész. Félbenmaradt vagy legalábbis nem méltón érvényesülő polgárok, akik ingadozások és próbálkozások után sorra összeütköznek a merev társadalmi törvényekkel, sajátosan egyéni életüket élik, naivak és valami Don Quijote-szerű idealizmus lakik bennük. És ott áll mellettük az életes mellékfigurákon és nőkön kívül mindegyiknek egy alacsonyabb színvonalú Sancha Pansa-szerű alteregója: Csermely János, Himmel, Papaverin stb. Ábrázolásuk annyira realista, kielemzett és természetes, hogy föl sem merülhet a kérdés, élnek-e és hitelesek-e ezek az alakok. Inkább arra bukkanunk rá, hogy valamennyien voltaképpen egyetlen embertípusnak rokon megszemélyesítői. Változatok a G-húron. Talán mindegyik egy kicsit a szerző érzés- és gondolatvilágának a bélyegét viseli a homlokán. Kontemplatív természetek, a szokványos életcélokat elhanyagolják; meggyőződésük az, hogy «nem érdemes rosszízű kásahegyet átrágni, hogy a végén az embert fínomabb koporsóba rakják.» Ezek az emberek, bárhova veti is őket a kisvárosból sorsuk, akár Párisba vagy a fővárosba, akár a harctérre, pontosan tudják, hogy a «vonatnál is veszélyesebb dolog kihajolni a társadalomból» és mégis kihajolnak, mert úgy vélik, hogy

inkább jutnak el e földön «arra a keskeny gyalogösvényre, mely az örömök és megnyugvás eldugott forrásaihoz vezet». Pjotruska csak úgy látja megváltathatónak a világot, «ha törvényt lehetne hozni arról, hogy minden ember köteles legyen naponkint félóráig a csillagos eget nézni. Ez esetben milyen nagyot változnának az élet és halálról való fogalmaink és velük együtt hogy megváltozna az emberiség földi menetrendje.»

Úgynevezett világnézetük nincs. Felméri Kázmér kifejezést is ad ennek, kijelentvén, hogy «minden világnézetet alapjában véve utál». Mi az? — kérdi. «Köteles szellemi zászló, amit mindig ki kell dugni a padláslyukon, ha jön valaki. Jobban szerettem csupasz zászlórúd lenni, amelyen a játszi tavaszi szél nem lebegtet semmiféle gyermekes lobogót. A nap úgyis kiszívja a színét, aztán szerezhetek majd újat.» *A világnézet* — folytatja bölcsen — «*úgy nézi a világot, mint mi a holdat: mindig csak egyik oldalát látja*... én szeretek az érem mindkét oldalára rákacsintani.»

Mint látszik, Karácsony Benő írásait közös gondolati tartalom kapcsolja össze. Ezeknek a regényeknek minden sora igaz humánumot idéz az olvasó lelkébe: kiállás minden túlzás, erőszak, elnyomás és kegyetlen elfogultság ellen. Megtanít a lelki függetlenség titkára — hirdeti, hogy a megváltást mindenki önmagában keresse.

Az író intellektuális tájékozódottsága teszi, hogy vélemények korunknak majd minden időszerű társadalmi és kulturális kérdését érintik. És ez az állásfoglalás, amely különösen az anyaországban legtöbb hazai írónknál elsikkad — talán nem is saját hibájukból, hanem az

önkéntes és mégis kényszerű elevealkalmazkodás folytán — külön becse Karácsony könyveinek. Másrészt ha ez ad is bizonyos nyugateurópai színezetet a regényeknek, azzal a veszéllyel is jár, hogy néhol csak a tisztult értelem szól hozzánk az átélés bensősége nélkül. Más szóval: itt-ott vezércikk is kerül egyes lapokra, de mentségére szolgáljon, ilyenkor is mindig kivétel nélkül *okos* vezécikk.

Mindenképpen azonban vitán felül áll, hogy olyan íróval állunk szemben, akinek mondanivalója, sőt *filozófiája* van. Ez a filozófia persze, röviden jellemezve, nem több, mint az emberiesség bölcsesége. De hát írótól többet várni és többet kapni nem is lehet. Különben politikai, szellemtörténeti vagy gazdasági irányzatok csatlósává válna. És Karácsonyt e tévúttól megőrzi nemcsak eredendő lelki alkata, de szemléletének mélyéből fakadó, meleg és kiapadhatatlan humora is. Minden regénye egy-egy keserűen jellemző, de megbocsátóan mosolygó szatíra. És az a józan szkepticizmus, melyről Theckeray mondja, hogy több tisztelet és több szerénység van benne, mint más emberek forradalmi hevülésében. És vajjon nincs-e igaza sub specie aeternitatis annak, aki kételkedik, miként Karácsony, minden politikai és gazdasági elmélet megváltó erejében? Hiszen mindig csak illúziók libegnek belőlük felénk és a beteljesülés vagy fordulat után elháríthatatlanul rájövünk, hogy amit kaptunk, nem a boldogság gyémántja, hanem csak üveggyöngy, akár gazdasági egyenlőségnek, akár szociális biztonságnak nevezzék is. Hogy is mondta Goethe: úgy vagyunk ezekkel, mint a betegek; betegágyukon egyik oldalukról a másik oldalra dobják

magukat abban a hitben, hogy így elviselhetőbb a fekvés.

Karácsony regényéből egy gazdag temperamentum prizmáján keresztül bontakozik ki előttünk akaratlanul *egy darab történelem* Erdély román éveiből. Kolozsvár és a többi kisebb erdélyi városok társadalmi tagozódottsága, a háborúvesztés és októberi forradalom után fásult kiábrándultsággal induló új élet, a kísérő zökkenők, a kisváros kerékkötő kicsinyessége, egyesek mohósága, mások ingerült csömöre plasztikus képekben jelennek meg írásaiban. Néhány átéléstől izzó jelenetben elviharzik maga a háború is, emberien és tirádamentesen. És a történésekbe — ne feledjük el, Karácsony írói ravaszsággal, kiszámítottan jó elbeszélő, amint minden vérbeli regényíró az — mindig belejátszik a háború-utáni Nyugat egész európai problematikája, másrészt felejthetetlen képekben feltárul a havasok és erdők tiszta élete. Nem pakfon-igazság, hogy a városi ember fokozott érzékenysége sokszor frissebb beleéléssel tud gyönyörködni a természeti világ elsődleges pompájában, mint az, aki állandóan falun, természetközelben él és érzelmeit elfátyolozta a megszokás. Karácsony természetimádatában a városi ember meghatottsága és vonzódása rezeg, fákról és virágokról, a gondatlan tücsökélet cirpelő örömeiről annyi szeretettel és változatossággal tud írni, hogy megbocsátjuk neki szinte tudományos botanikai képzettségét is.

Most veszem észre, hogy én, a csak «nyájas olvasó», önkéntelenül idegen területre tévedtem. Holott e sorok célja nem rendszeres műítészi elskatulyázás, — ahhoz nem is értek — csupán egy furcsának érzett

hiány pótlása. És ha e tiszteletreméltó helyen, ahol e sorok megjelennek, szokatlan is az ilyen felszólalás, talán megbocsátják nekem azok, akik a jó céllal egyetértenek.

Mégis: a stílusáról és regényeinek szerkezetéről kell még külön ejtenem egy szót. A stílusa tárgyiasan megjelenítő, ízes magyar nyelv és telibe talál, mint a pontosan célzott dárda. Szereti, nyilván írói meggyőződésből, az imétlődő homérosi jelzőket. Ámbátor a kényesebb fül irályát itt-ott túlzsúfoltnak, köznapinak vagy pongyolának fogja találni. Regényeinek szerkezetében is felfedezheti a szigorú bíráló, hogy a meséből néha megszokott bonyodalom motívumai kanyarodnak ki.

Mindent egybevetve: Karácsony kétségtelenül egyik legjobb regényírónk. Erdély földjén nőtt fel s akkor, amikor ott a felületesen asszimilált árják és nem-árják lelki kiválása megindult, ő a zsidó író istenadta tehetségével megmaradt: embernek, európainak. Nem alkudott, nem hízelgett, őszintén élt és őszintén írta, amit írnia adatott. Az ő lelke nem volt tele «alattomos pincebogarakkal» és így nem is jöhetett olyan földrengés, hogy azok lelkéből a rázkódásra előmászhattak volna.

Mint tárgy és motívum zsidósága nem szerepel írásaiban. Hogy mi a veleszületett zsidó benne, arra nehéz volna felelni. Talán az elfogultságoktól mentes, önmaga felett is gúnyolódó lelkület. Ettől azonban francia vagy orosz író is lehetne. Nem tudom. De mindegy is: nekünk mindenképpen számon kell tartanunk.

Budapest.

Dr. Berend Béla.

WAHRMANN MÓR.

Érdekes látványban lehetett része annak, aki úgy másfélszáz évvel ezelőtt kora reggel kiállt a hajóhíd lábához. Hosszú sorban vonultak át a hídon a sötétruhás, hosszú szakállú zsidók Pestre, többnyire Óbuda, az akkor még kamarai igazgatás alatt álló mezőváros felől. Ez a kép szimbolikus jelentőségű a pest-budai zsidóság bevándorlására. Óbudán telepedtek meg először, hol a kamara védelme alatt álltak s innen, mint «védett zsidók» jártak át Pestre, ahol megélhetésüket biztosító üzleteik voltak, majd később igyekeztek tartózkodási, végül letelepedési engedélyt szerezni és ennek elnyerése után végleg meggyökereztek a fejlődő városban.

Ezt az utat járta meg Wahrmann Mór családja is. Nagyapja, Wahrmann Izrael, aki 1796-ban a pesti hitközség első meghívott rabbija lett, 1755-ben született Óbudán. Magyarországon és Prágában tanult. Lelke, valószínűleg utazásai, külföldi tanulmányai hatása alatt, már kiszabadult a szigorúan vallási területre szorítkozó és a Talmud korlátai közé szorított hagyományos zsidó gondolkodásmódból és már megindult az áthonosulás útján. Wahrmann Izrael gondolkozásában osztrák patrióta volt. A patrióta nemzetszemlélet nem az egyénnel született érzelemből fakad, hanem olyan gondolkodási elem, amelyre az állampolgárokat nevelni lehet. Tartalmi elemei az uralkodó iránti hűség s a nemzeti érzésnek az összmonarchia iránti magasabb hazaszeretetben való feloldása. Wahrmann patrio-

tizmusáról, dinasztikus hűségéről legjobb tanúságot tesznek németre lefordított és könyvalakban is megjelent beszédei, melyek a következő, minden magyarázatnál beszédesebb címeket viselik: «Patriotische Blume und Siegesfeyer, welche wegen des 18. und 19. oct. 1813. erfochtenen Sieges gehalten wurde», amelyet a lipcsei csatában aratott győzelem keltette örömében tartott és «Andachtsübung der Israeliten der königlichen Freystadt Pesth zur Feyer des glücklichen Tages, an dem Seine Majestät unser Kaiser, der Kaiser von Russland und der König von Preussen diese Stadt mit ihrem Besuche beehrten.» Idősebb fia, Jehuda, a későbbi nagyváradi rabbi már Pesten született, Schedius Lajos előadásait hallgatta a pesti egyetemen és több társával együtt a világi, keresztény kultúra révén való intellektualizálódás útjára lépve, egy nyomnyival már tovább haladt azon az ösvényen, melyet atyja kezdett el taposni. Megtette a kezdőlépéseket a magyarosodás felé, megtanult magyarul és szakított az előző kor patrióta felfogásával. Magyarosodó törekvéseit csak még ösztökélhette a reformkor liberális vezetőinek a zsidóság nemzeti asszimilálására irányuló igyekezete. A pesti zsidó iskola vizsgálatain Fejér György apát szokott elnökölni; zsidók megkeresztelkedéséről örömmel számoltak be a lapok. Mikor Wodianer Samu pesti bankár református hitre tért, keresztatyja gróf Teleki József koronaőr volt. A liberális megyék zsidó származású sebészeket tettek meg tisztiorvosoknak és mindebben a liberális emberszeretet mellett — írja Szekfű — megnyilatkozik az öröm, hogy a magyar nemzet értékes egyénekkel gyarapodik.

Ilyen közhangulat mellett az asszimilálódás kapuja tárva-nyitva állt a már régebb idő óta itt élő zsidóság előtt és gyors ütemben folyt is a bennszülött zsidóság magyarosodása. A bennszülött zsidóságnak az 1781-es tolerancia-ediktumtól számított második nemzedéke már teljesen magyarrá lett. Az öreg Wahrmann Izrael második fiának, Maier Wolfnak fia, Mór elér a nagyapjától megkezdett út végére és teljesen magyarrá válik.

Amint a Wahrmann-család szinte jellemző példája annak a folyamatnak, amelyen a magyarországi zsidóság magyarosodása folyamán végbement, Wahrmann Mór magatartása és politikai gondolkodása viszont tipikusan jellemző az asszimilálódott zsidóság gondolkodására.

1831. február 28-án született Pesten. Apja, a jómódú textilkereskedő, kitűnő nevelésben részesítette. A pesti evangélikus gimnáziumba járatta fiát, aki kitűnő eredménnyel végezte tanulmányait, majd a bölcsészeti karon szerezte meg a magasabb tudományos fokozatot. Ennek ellenére sem ment értelmiségi pályára, hanem 1847-ben atyja üzletébe lépett. Wahrmann Maier Wolf üzlete a Váci-körút 1. számú házban állt. Eredetileg apósáé, Weisz-é volt a kis vászon-, zsák- és csinvatkereskedés, melyből a híres Wahrmann & Sohn cég fejlődött ki. A művelt fiatalember belépése nagyot lendített a jólmenő üzleten. Wahrmann Mór szemét felnyitották széleskörű tanulmányai, arra képesítették, hogy szélesebb látókörből nézze a dolgokat; amúgyis igen éles elméjét kicsiszolták a tudományok és így közvetett úton hozzájárultak ahhoz, hogy Wahrmann

megfelelhessen mindazon feladatoknak, melyek elé élete későbbi során került.

Egyelőre a Wahrmann & Sohn cégben dolgozik nagy szorgalommal és nagy üzleti érzékkel. A fiatal Wahrmann gyorsan haladt: 1852-ben már cégvezetője, 1858-ban társtulajdonosa a mindig nagyobbodó cégnek, apjának 1859 június 4-én bekövetkezett halála után pedig egyedüli tulajdonosa lett a vászon- és rőfösárukereskedésnek. Ekkor már a Drei Kronen Gasse (a mai Wekerle Sándor-utca) 10. számú házában volt az üzlet, később az Akadémia-utca 5. száma alá költözött a cég s itt maradt megszüntéig. Milyen volt a Wahrmann és Fia üzletének vagyoni helyzete, hogyan gyarapította atyai örökségét Wahrmann Mór és mikor szűnt meg a cég, megállapítani nem sikerült, csak annyit tudunk, hogy 1888-ban az üzlet még fennállt. Wahrmann vagyoni viszonyairól sok adatunk nincsen. Mindössze annyit sikerült kideríteni, hogy 1859. november 29-én Wahrmann Mórnak 21.000 forint követelése volt a céggel szemben és atyja végrendeletében 20.000 forintot hagyományozott rá. Jellemző Wahrmann tehetségére, hogy ebből, a viszonylag csekély összegből egész rövid idő alatt olyan hatalmas vagyont szerzett, hogy már 1868—69-ben nem volt olyan nagyobb vállalat, melynek alakításában részt ne vett volna. Téves ugyan az a közvéleményben, újságok révén elterjesztett adat, hogy az 1867-ben alakult Louisa-malom alapítója volt és tiszta kombináció az az állítás, hogy a malom nevében akart emléket állítani feleségének, Gold Lujzának, akit 1861. március 19-én vett nőül és rövid, boldog házasság után 1865. április 28-án elvesztett; mert nem

ő, hanem cégvezetőjeként bejegyzett rokona, Wahrmann Sándor volt a Louisa-malom igazgatósági tagja, ez pedig teljesen értelmetlen lett volna, ha maga Wahrmann alapítója a vállalatnak. De egész sereg más vállalat alapítói sorában ott találjuk Wahrmann nevét. 1863-ban alakult a Pannónia Gőzmalom Társaság, ennek egyik alapítója és igazgatósági tagja Wahrmann Mór. Ez is igazolja, hogy nem ő vett részt a Louisamalom alapításában, mert akkor ott is helyet foglalt volna az igazgatóságban, amint a Pannónián kívül egyéb újonnan alakult vállalatoknál tette. Az 1868-ban létesült Könyvnyomda Részvény Társulat Pesten, az Első Magyar Gépgyár Részvénytársulat, a Losonczi Gyapjúszövet és Finom Posztógyár Egylet, az Első Magyar Stearin Gyertya- és Szappangyár «Flóra», a Salgó-Tarjáni Vasfinomító Társulat, az Angol Magyar Bank igazgatóságában mindenütt ott találjuk Wahrmann Mórt. 1869-ben is közreműködött új vállalatok létrehozásában s újabb igazgatósági tagságokat szerzett. Így hatékonyan tevékenykedett a Bécsben székelő Erste Österreichisch-ungarische Actien-Gesellschaft für Zuckerfabrikation alapításánál s a vállalatnak megalakulása után másodelnöke lett. Egyik alapítója, igazgatósági tagja, később sokáig elnöke volt a Ganz és Társa cégnek is. 1881-ben igazgatósági tagja lett — és nem alapítója, mint egyes források állítják is. Vagyoben alakult Magyar Jelzálog Hitelbanknak — az 1869-nát halálakor ötmillió forintra becsülték. Gyermekei: Richárd, Ernő és Renée azután szinte elképesztő gyorsasággal prédálták el hatalmas örökségüket és valamennyien szerencsétlen véget értek.

Az ötmilliót tevő vagyon tekintélyes részét a Szabolcs megyében fekvő nagybirtok tette. Az 1895-ös gazdacímtár szerint a Wahrmann-örökösök birtoka Ajkán (1159 hold) és Fényeslitkén (181 hold) volt. Tekintve azonban azt, hogy ezekhez a helységekhez közel feküdtek Döge, Kárász és Kisvárda, ahol Wahrmann Renéenek 1467, 2575, ill. 3851 holdas birtokai terültek el, feltehető, hogy az említett birtokrészek mind Wahrmannéi voltak s halála után a testvérek osztozkodása folytán kerültek Wahrmann Renée tulajdonába, míg az üzlet, a készpénz és részvényvagyon a fiúké, Richárdé és Ernőé maradtak. Mint szabolcsmegyei birtokos került Wahrmann érintkezésbe a Tiszavölgyi Társulattal. Élénk részt vett a társulat irányításában is. Részvénytársaságok alapításában, gazdálkodásban korántsem merült ki Wahrmann tevékenysége. Tagja, majd sokáig elnöke volt a Pesti Lloyd Társulatnak, egyike volt a Kereskedelmi Akadémia megalapítóinak. Elnöke volt az V. ker. jótékonysági egyletnek is, alapító tagja a Történelmi Társulatnak, 10.000 frt-os alapítványt tett az Akadémiának, állandóan támogatta a Vöröskereszt Egylet munkáját. Végül nem maradhat ki ebből a felsorolásból képviselősége, kamarai és zsidó hitközségi elnöksége sem. Ezekben a tisztségekben végzett tevékenységéről lejjebb bővebben lesz szó.

A nyilvánossággal felesége halála után került először szorosabb kapcsolatba. Felesége elvesztése annyira megrendítette, hogy az eddig barátságos, bár kevésbeszédű ember, magábamélyedő, zárkózott, keserű emberré változott, akiben a korábbi humor gyilkos szarkazmussá, a korábbi barátságos magatartás pedig

szúrós tartózkodássá alakult át. Szinte azt lehetne mondani, hogy sohasem olvadt meg többé lelkén az a merev, rideg kéreg, amely felesége halála nyomán fagyott rá, csak gyönyörű és kitűnő ízléssel összeválogatott képei között változott vissza rövid időre melegen érző emberré. A nyilvánosság számára csak a hidegszemű, borotvaéles logikájú, fölényes távlatú Wahrmann létezett, akit egyedül «az ész száraz fénye» irányított tetteiben. Egész közéleti tevékenységén, minden nyilatkozatán a hideg ráció fegyelmező uralma látszik.

Felesége halála után fokozott erővel vetette magát a munkára. Közgazdasági elméleti képzettségét kitűnően egészítette ki páratlan gyakorlati érzéke. A Pester Lloyd hasábjain cikksorozatban ismertette tervét egy magyar hitelbank felállításáról. Ebben a cikksorozatban fejtette ki azt az eszméjét, mely későbbi közgazdasági és politikai tevékenységének is alapjává lett, hogy a magyar pénzpiacot függetleníteni kell Bécs nagy gazdasági és pénzügyi nyomásától. Elveit azután gyakorlatba is átvitte azzal, hogy, mint láttuk, tevékeny részt vett sok hazai vállalat alapításában. Wahrmann működésére csakhamar felfigyelt Deák Ferenc is, bár ebben bizonyára nem kis része volt Wahrmann gyermekkori barátjának, Falk Miksának.

Deák Wahrmannban felismerte azt a gyakorlati embert, akire Magyarország gazdasági függetlenítése során, amely a kiegyezés embereinek terve volt, szüksége lehet. Ehhez a gyakorlati meggondoláshoz még elvi okok is járultak, amikor, éppen Deák Ferenc támogatása révén, Wahrmann Mór az 1869-es választások során bekerült a parlamentbe első zsidó képviselőként.

A liberális államférfiak zsidó asszimilációs terveik betetőzéseként törvénybe iktatták a zsidók egyenjogúsítását (1867 : XVII. t.-c.) és ezzel lerombolták az utolsó falat is, amely zsidót és nem zsidót elválasztott egymástól. Az emancipáció tényével a zsidóságban végleg megérlelték a 40-es évek liberális gondolkodása által már előkészített asszimilálódás érzését és törekvését. Hogy pedig siettessék az áthasonulás folyamatát és tettekkel is igazolják kívánatos voltát, iparkodtak a zsidóságot és egyes képviselőit érvényesüléshez juttatni mindazokon a területeken, amelyekről jogtalanságuk, ill. megtűrtségük éveiben kívülrekedtek.

Ez a szempont vezette bevallottan Deák Ferencet is akkor, amikor 1869-ben hatékonyan előmozdította Wahrmann képviselőjelöltségét. A januári választási küzdelmek során a Lipótvárosban két Deák-párti jelölt lépett fel: Falk Miksa és gyermekkori barátja, Wahrmann Mór. Falkot néhány barátja — az emancipációs törvény gyakorlati érvényesülésének fontosságára hivatkozva — reá akarta venni arra, hogy lépjen vissza a jelöltségtől. Falk azonban, híveire való tekintettel, csak azzal a feltétellel volt hajlandó visszalépni, ha maga Deák Ferenc Wahrmann mellett nyilatkozik. Ekkor Tenczer Pál 1869. január 29-én levélben kérte Deák döntését ez ügyben és többek között megkérdezte, szükségesnek tartja-e Deák «a kereskedő megválasztását és hogy fontosnak tartja-e ezáltal is a zsidók egyenjogosítatásának gyakorlati érvényesülését?»

Deák még aznap válaszolt a kérdésre, hangsúlyozva, hogy általánosságban mondja el nézetét a Tenczer levelében felvetett problémáról.

«Igenis óhajtom, — írta — hogy a közelebbi országgyűlésre, legalább a főváros részéről, ha lehet, valamely kereskedelmi notabilitás is választassék, mert a kereskedelmi érdekek hazánkra nézve a legnagyobb fontosságúak.» «Kívánatosnak tartom, hogy a zsidók egyenjogúsága e részben is tettleg életbe lépjen, s minthogy közöttük olyan sok kitűnő capacitás van, óhajtom, hogy ezen intelligens férfiak a törvényhozás terén is működhessenek az ország javára.»

A lipótvárosi kerületre külön nem nyilatkozott, mert — mint írta — szívesen látná mind Falkot, mind Wahrmannt a képviselőházban, állásfoglalása azonban mégis eldöntötte a kérdést. Falk visszalépett és Wahrmann lett a Lipótváros egyhangúlag megválasztott képviselője. Ezután még nyolc ízben választotta meg képviselőjéül a Lipótváros Wahrmannt, mint a Deák-, majd az 1875-ös fúzió után a szabadelvű párt tagját. Csak egészen rövid időre hagyta el pártját: 1878. dec. 5-én Horváth Boldizsárral, Horváth Lajossal, Hódossy Imrével, gróf Péchy Manóval és Fröhlich Gusztávval együtt kilépett a pártból, mert a boszniai okkupációval kapcsolatban felmerült kiadások miatt aggodalmai támadtak az állam pénzügyi egyensúlyát illetően. Nem sokáig maradt azonban pártonkívüli és az 1881-es választások alkalmával már ismét a szabadelvűpárt jelöltjeként választották meg. 1875-ben, mikor Ghiczy Kálmán lemondott a pénzügyminiszterségről, Wahrmann igen esélyes jelölt volt az üresedésben levő tárcára. Éppen akkor fellépő szembetegsége azonban meggátolta abban, hogy elfoglalhassa a miniszteri széket. A képviselőházban nem öltötte magára a politikusnak

az ő egyéniségéhez nem illő álarcát. Megmaradt pénzügyi szakembernek, hidegen, józanul beszélő és gondolkodó, okos üzletembernek. Beszédei nem szónoki remekművek, de éles logikával építette fel őket és számtalan adat támasztotta alá minden állítását.

Wahrmann parlamenti működése alatt főleg pénzügyi kérdésekben óriási szolgálatokat tett a kormánynak s az országnak. Hosszú évtizedeken át volt a pénzügyi bizottság előadója, majd elnöke. Állandóan és szinte kínos pontossággal ügyelt arra, hogy a közös pénzügyek kezelése terén anyagi vagy alkotmányjogi megrövidítés ne érjen bennünket. 1870-ben, mikor a közös pénzügyminiszter 15 millió frt-nyi előlegkölcsönt akart felvenni, Wahrmann volt az, aki a képviselőházban határozati javaslatot terjesztett be, amely szerint a közös pénzügyminiszter nem jogosult kölcsön felvételére a magyar kormány megbízása nélkül, közös kölcsönt pedig egyáltalában nem vehet fel. Ezzel is ki akarta domborítani Wahrmann a két ország pénzügyeinek elvben különálló voltát. Deák Ferenc magáévá is tette Wahrmann javaslatát, mint elgondolásával egyezőt s azután a képviselőház is elfogadta. Amikor pedig 1872-ben Kerkápoly pénzügyminisztersége alatt az állam harminc millió forintos kölcsönt vett fel és a miniszter harminckét egyenlő összegű kisorsolás útján akarta törleszteni a kölcsönt, mert azt hitte, hogy ezzel fokozza a tőkések kedvét a kölcsön jegyzéséhez, Wahrmann Mór volt az egyetlen képviselő, aki figyelmeztette Kerkápolyt a pénzügyi bizottságban arra, hogy ez a törlesztési mód károsítja az országot és ki is számította a károsodás nagyságát. A miniszter törlesztési terve

helyett elfogadták a szokásos annuitásos formát, Wahrmann javaslatát. Bár a kölcsönt folyósító Erlanger-csoport csak jutalékának 2%-os felemelése ellenében egyezett bele az eredeti elgondolás megváltoztatásába, az állam még így is jobban járt, mint Kerkápoly tervének elfogadása esetén járt volna. Csak két kiragadott példa ez Wahrmann parlamenti működéséből, de már ennyi is jellemzi szakértelmét, gondos körültekintését és az állam érdekeit szem előtt tartó eljárását. Ezt a delegációs tárgyalásokon is volt alkalma érvényesíteni, s itt véleménye valósággal kötelező erejű ítélet volt. Főerőssége parlamenti pályafutása során, hogy sohasem hallgatott el semmit. Mint kereskedelmi vagy földmívelésügyi költségvetési előadó, egyformán felvonultatta mindazokat az ellenvetéseket, melyeket ellenfelei várhatólag felhozhattak volna, őszintén elismerve az azokban foglalt igazságokat, azonban mindig meg tudta mutatni, hogy az adott helyzetben célszerűbb az ő javaslatát elfogadni, mint aránylag legkisebbb áldozattal járó kompromisszumot. Beszédeiben hiába keressük kartársai némelyikének pátoszát ; hideg, szenvtelen hang uralkodott bennük mindvégig, legfeljebb egy-egy szellemes tréfát, a közbeszólásokra mindig szellemes, de élesen szarkasztikus visszavágást engedélyezett magának. Általában is mindig az állandóság, célszerűség, józan honszeretet, gyakorlati hasznosság elve irányította gondolkodását és ezeket az elveket magával vitte a politikai életbe is.

Már világnézeti álláspontjának megfogalmazásában is a realitás, az adott helyzet követelményeit tartotta állandóan szem előtt és minden elméleti képzettsége

ellenére sem lettek úrrá rajta sohasem a doktrinák. Többször leszögezte beszédeiben, hogy a reformok végrehajtásában alapelve a liberalizmus, de «távoláll tőlem, — mondta 1884. május 27-én választói előtt — hogy mint a doktrinér liberalizmus feltétlen védője álljak önök elé és azt állítsam, hogy csak a sablonos liberalizmus képes minden körülmények között boldogítani az emberiséget s a nemzetet.» Más alkalommal ugyancsak a liberális doktrinérség ellen szól és kifejti, hogy csak azt a liberalizmust teszi magáévá, amely «az emberiség legnemesebb követelményeit a magyar állameszmével összhangba tudja hozni.» Annyira távol áll tőle minden doktrinérség, hogy minden különösebb idegenkedés nélkül elismeri a konzervativizmus létjogosultságát, de persze megint csak célszerűségi alapon, mint olyan irányt, amely fenn akarja tartani a meglevő viszonyokat, küzd a fennálló állapotok forradalmi felforgatása ellen, meg akarja védeni a hagyományos intézményeket a túlzó radikalizmus erőszakos támadásai ellen és azon fáradozik, hogy előkészítse a talajt a fokozatos haladás számára. Ilyen konzervatív politika — folytatja — «sok tekintetben szövetségese az igazi és valóságos liberalizmusnak és talán nélkülözhetetlen is.»

A meglévő viszonyok fenntartásának polgári eszménye lebeg a meggazdagodott polgár, Wahrmann szeme előtt. A nyugodt, békés fejlődés, a szerzett javak zavartalan élvezete mindennél fontosabb számára. A nyugalom s az állandóság érdekében hajlandó bizonyos kompromisszumokra és a fejlődés követelte engedményekre is, de mindig csak olyan mértékben, hogy az engedmények gyökeresen meg ne változtat-

hassák a fennálló állapotokat. Ez a nézet más vonatkozásban (közjogi, társadalmi, nemzetiségi téren) megfelelt a 67-es kor vezetői gondolkodásának.

Az állandóság gondolata, a viszonyok reális szemlélete, az egyszer megteremtett és jónak bizonyult állapotok fenntartásának eszméje vezette közjogi nézetei megfogalmazásában is. A szabadelvűpártban a viszonyok kényszere és a függetlenségi és mérsékelt ellenzék támadásai folytán kialakult merev közjogi nézetet, mely az 1867 : XII. t.-c. változatlan fenntartásában kristályosodott ki, Wahrmann teljesen magáévá tette, nemcsak mint lojális hazafi, hanem mint lelki felépítésének, állandóságra vágyó alaptermészetének megfelelő elgondolást is. A 67-es és 48-as ellenzék működését az ország fejlődésére károsnak bélyegzi. «Deák Ferenc bölcs műve, — mondta 1892-ben — az 1867-es kiegyezés, bebizonyította életképességét. Hazánk e műnek államjogi hatása alatt felvirágzott, tekintélyében és befolyásában gyarapodott. *Ne zavarjuk a viszonyok stabilitását.* Tartsunk ki szívósan és energiával eme törvény minden egyes pontja mellett és ne engedjünk semmit annak sem betűjéből, sem szelleméből.» Ezek a szavak akár jeligének is megfeleltek volna a szabadelvűpárt a 80-as évektől folytatott politkájának jellemzéséül. Wahrmann azonban már akkor hirdette a kiegyezés változhatatlanságát, amikor még Apponyiék nem találták ki a kiegyezés fejlesztésének közvéleményt bomlasztó tételét és az egyesült ellenzék 1878-as programmjában még csak alig észrevehető célzás formájában rejtőzött a fejlesztés, a változtatás gondolata. 1878-ban ugyanis a függetlenségi ellenzék

törekvéseivel szemben Wahrmann már határozottan kijelentette választói előtt, hogy «a felejthetetlen patrióta, Deák Ferenc ama gyakran ismételt nyilatkozata, hogy az 1867-es kiegyezés olyan alap, melyet az idők folyamán javítani és tovább fejleszteni kell, sohasem vonatkozott eme kiegyezés politikai részére. Én részemről legalább is nem akarom azokat a kötelékeket meglazítani, amelyek minket a Lajtán-túli tartományokhoz fűznek és nem akarok olyan politikát követni, amely azoknak az alapoknak megrendülését eredményezheti, amelyeken az osztrák-magyar monarchia szilárdan és biztosan nyugszik.» A monarchia fennmaradását szükségesnek tartja, mert «csak egy nagy, tekintélyes és erős állam tud ellenállni a nemzetiségek szétható törekvéseinek, mert a monarchia — alkotórészei minden heterogeneitása ellenére is — haladott kultúrája, jóléte, történeti multja, hagyományai, dinasztikus érzései révén és az egyes részekben az önfenntartási ösztön hatása alatt keletkezett érdekközösség folytán önmagában hordozza fennmaradása garanciáit.»

A monarchia az ő szemében is az a kompromisszum, mely az adott körülmények között legalkalmasabb a benne egymással küzdő érdekellentétek feloldására és legjobban biztosítja a nyugalmat, jólétet, biztonságot és elsősorban Magyarország fennmaradását. Ezért aggódik állandóan a monarchia létéért és száll szembe nemcsak a monarchia kiegyezési formájában való fennmaradása ellen irányuló minden támadással, hanem féltő aggodalommal igyekszik felhívni a figyelmet minden olyan veszélyre is, mely a monarchia létét, esetleges túlzott megnagyobbodása és expanziós törekvései

folytán veszélyeztetik. Ezért szólalt fel 1878, nov. 22-én a képviselőházban és ha el is utasította Apponyiék kormányt támadó nézeteit, a boszniai okkupáció kérdésében lényegileg és be nem vallottan magáévá tette felfogásukat. «Én részemről — mondta — a boszniai és hercegovinai okkupációt szerencsétlen koncepciónak és baljóslatú lépésnek tekintem.» Hibáztatja a boszniai okkupáció ügyében kiküldött 21-es bizottság felirati javaslata mellett felszólalókat, akik nemcsak helyeselték a kormány eddig követett politikáját, hanem «ennél tovább menve, egy öntudatosan folytatandó hódítási és terjeszkedési politika mellett messzire kiható célokkal buzgóságukban szót emeltek»..., Nézete szerint a kormány olyan politikát követett, «melynek azon két nagy célt, amelyet mindannyian elérendőnek tartottunk, —az orosz hatalom túlterjeszkedésének megakadályozását és a szláv elem aspirációi növekedésének meggátlását — elérni nem sikerült: látok politikát, mely a békét a legközelebbi jövőre sem biztosítja, látok politikát, melynek minden erőltetései csak azt eredményezhették, hogy a san-stefanói béke a berlini szerződés által, —a rossz, a kevésbbé rossz által — felváltatott»... viszont megelégedéssel állapítja meg, hogy a hivatalos felirati javaslat expressis verbis kimondja, hogy Magyarországnak nincsenek területe megnagyobbítására irányuló kívánságai.

Az ország és monarchia fennmaradása miatt érzett aggodalmában — bár egészen más, racionális okokból — teljesen azonos nézetet vall a közfelfogással, mely ellenezte Andrássy Gyula gróf politikáját, mivel azt gondolta, hogy eljárása elősegíti az orosz hatalomnak az

Aldunánál és a Balkánon való megszilárdítását. Az orosz túlhatalomtól való félelem a magyar közvéleményt arra késztette, hogy ellenezzen minden olyan külpolitikát, mely Európa délkeleti részeiben egyfelől a monarchia biztonságát fenyegető hatalmi befolyások keletkezését eredményezhetné, másfelől viszont az állam erőit teljesen igénybevevő és európai állását gyengítő feladatokat róna a monarchiára.

Amilyen határozott és megváltozhatatlan magatartást tanúsított Wahrmann a kiegyezési törvény megmásíthatatlansága ügyében, éppoly következetesen hirdette a legkorábbi időtől kezdve, hogy Ausztriához való gazdasági viszonyunkat a mi érdekeinknek megfelelően kell rendezni és hogy nem lehetünk állandóan tekintettel kizárólag Ausztria kívánságaira. Már 1875-ben hangoztatta, hogy saját érdekünkben ne sürgessünk tekintet nélküli védvámos politikát Ausztria hasonló politikájával szemben, mert mi károsodunk, ha fogyasztónk felvevőképessége csökken ilyen intézkedések következtében. Viszont az osztrák államférfiaknak is be kell látniok, hogy legjobban akkor szolgálják államuk érdekeit, ha nem idegenítik el Magyarországot, az osztrák ipari termékek legjobb fogyasztóját, túlzásba vitt védvámos politikájukkal. «Kereskedelmi politikánkat — folytatta fejtegetéseit Wahrmann — csak a kölcsönös érdekek viszonosságon alapuló, barátságos kezelése vezetheti.» Mi ne veszélyeztessük túlságosan merev követeléseinkkel az osztrák ipar fennállását ; Ausztria, viszonzásul ipara érdekében hozott áldozatainkért, a fogyasztási adótételek megállapításánál nyujtson kedvezményeket. Csak akkor folyamodjunk az önálló

vámterület fegyveréhez, ha áldozatainkat nem méltányolják és nem viszonozzák kellően.

A deáki együttműködés szelleme, a kompromisszumra hajlő gondolkodás a legtisztább formában jelentkezik Wahrmann elgondolásában. Minden érzelmi tényezőtől s ezzel járó elfogult beállítottságtól mentesen, a gazdasági egymásrautaltság gazdaságpolitikai tényéből kiindulva szemlélte a monarchia két államának viszonyát és tisztán a célszerűségtől és a gazdasági szükségszerűségtől vezettetve jutott erre a meggondolásra.

Hogy mennyire tisztán reálpolitikai és nem merev, doktrinér szempontok irányították Wahrmann állásfoglalását Ausztriával való gazdasági kapcsolataink ügyében, arra legjobb példa 1878 júliusában választói előtt mondott beszéde. Nem mentegeti az újonnan létrejött gazdasági megegyezést, nem próbálja meg szépíteni a tagadhatatlan vereséget, amely a tárgyalások folyamán a magyar álláspontot érte, hanem nyiltan bevallja, hogy nem sikerült megvalósítani sem az önálló vámterületet, sem az önálló fogyasztási adóterületet teljesen önálló adópolitikával, sem pedig az önálló, független jegybankot, noha ezekre való jogainkat újra elismerték. Mindezeket csak nehéz küzdelmek árán lehetett volna megszerezni s így két lehetőség között kellett választanunk: vagy harcolunk, vagy kiegyezünk. «Erre a küzdelemre azonban Magyarországot jelenlegi gazdasági és pénzügyi helyzetében nem tartottam alkalmasnak és fontolóra kellett vennem azt, hogy, ha ezt a harcot ilyen alkalmatlan és rosszul megválasztott időben (t. i. a boszniai válság idején) kezdjük el, hazánkat olyan komoly veszélybe hozzuk, hogy

állami léte és életképessége megrendülhetne.» «Ilyen körülmények között — folytatta — el *kellett* fogadnunk a kiegyezést, mely ugyan áldozatokkal jár és részben nem felel meg jogos követeléseinknek, viszont nem ad fel semilyen jogot» és minden hiányossága ellenére is modus vivendit teremt a következő tíz évre.

Hogyha a körülmények kényszere alatt és gazdasági helyzetünk mérlegelése folytán Wahrmann 1878-ban kénytelen is volt megalkudni a helyzettel, eredeti álláspontjából egy lépést sem engedett és — pártja felfogásához híven — továbbra is kitartott amellett, hogy Ausztriával való viszonyunkat csak a teljes igazságosság és egyenlő elbánás elve alapján lehet tartósan rendezni. «Magyarország nem nyilváníthatja állandónak azt a helyzetet, hogy hitelügye idegen befolyástól függjön», nem tűrheti, — mondta 1884-ben — hogy az általa fizetett fogyasztási adót ne a maga államháztartása rendbehozására használja fel; nem állandósulhat az az állapot, hogy mezőgazdasági iparunk fellendülését olyan adóztatási módszerrel tegyék lehetetlenné, mely figyelmen kívül hagyja a két ország területi és termelési különbségeit. Magyarország nem nézheti nyugodtan, hogy az önálló vámterület előnyeit az osztrák ipari tartományok élvezzék a nélkül, hogy azt a prémiumot, amelyet a magyar fogyasztó az osztrák termelőnek fizet, akár a szabadkereskedelem elvének fenntartás nélküli elfogadásával, akár pártatlan védvámrendszerrel a lehető legkisebb mértékre csökkentsék. A magyar politika jövő feladatául ezeknek az igazságtalanságoknak fokozatos megszüntetését és a gazdasági paritás elvének érvényrejuttatására való törekvést jelölte ki.

Látjuk tehát, hogy Wahrmann a nélkül, hogy magáévá tette volna a közjogi érvekből kiinduló s a politikai függetlenség gondolatától elkábított függetlenségi pártiak és mérsékelt ellenzékiek gazdasági függetlenségre irányuló érvelését, vagy elfogadta volna a szabadelvűpárt egyes csoportjainak azt a nézetét, mely a politikai viszonyhoz hasonlóan Ausztriához való gazdasági viszonyainkat is legszívesebben változatlanul hagyta volna, hogy elkerülje az ellenzékkel való meddő közjogi harcokat s a végnélküli bécsi delegációs tárgyalásokat: tisztán az ország gazdasági helyzetének józan mérlegelése folytán jutott el az egyedül helyes és valóban a magyar érdekeket szem előtt tartó álláspontho z és ezzel egyike volt azoknak a keveseknek, akik a kiegyezést még a 80-as években is abban az értelemben magyarázták, ahogyan Deák Ferenc és Andrássy Gyula megalkották.

A nemzetiségi kérdés iránt nem sok megértést tanúsított. Mint teljesen gazdasági érdeklődésű embernek nincs érzéke a ráción túlmenő problémák iránt, nem fogja fel a nemzetiségi hovatartozás irracionális érzelmének jelentőségét. A gazdasági kérdésekben annyira alapos és körültekintő Wahrmann ehhez a problémához meglepő felületességgel nyúl. Már ez a körülmény is a mellett szól, hogy az egész kérdést mellékes fontosságúként kezelte és beszédei között is csupán egyet találunk, ahol érintette a nemzetiségek problémáját. Teljesen elégedett a nemzetiségi kérdés állásával és úgy látja, hogy «a nemzetiségi kérdés, mely sok más helyen, itt-ott vallási kérdésekkel kapcsolatban, veszélyes hullámokat vet, nálunk az utóbbi években sokat

vesztett élességéből. A magyar állameszme napról-napra több teret hódít és a nemzetiségek nagyon jelentékeny része kibékül a helyzettel és megbarátkozik vele. Jobb közigazgatás és jogszolgáltatás, a gazdasági és szellemi érdekek nagyobb gondozása, alapos panaszaik méltányos tekintetbevétele és orvoslása idézték elő ezt a kedvező fordulatot.»

Ezeket a szavakat 1887-ben mondta el Wahrmann. Ha nemzetiségi képviselő szájából hangzottak volna el, bátran a legmaróbb gúnynak lehetne minősíteni ezeket a kijelentéseket. Ismételjük, 1887-ben tett Wahrmann ilyen kijelentéseket, holott a románság 1881 május 12-i nemzeti konferenciája óta állandóan hirdette, hogy a románlakta területeken működő közigazgatási és bírói szervekben be kell vezetni a román hivatalos nyelvet, folyton hangoztatta a nemzetiségi törvény revízióját, a román iskolák állami segélyezését és éppen az 1887-ben tartott nemzeti konferencián fokozott erővel hangoztatták mindezeket a követeléseket. Akkor állította Wahrmann, hogy a nemzetiségek elégedettek helyzetükkel, amikor a felvidéki tótság irodalmi egyleteiben és a protestáns egyházon belül állandóan élesztette a pánszláv színezetű tót nemzetiségi mozgalmat. A nemzetiségi kérdés vesztett élességéből — mondotta 1887-ben — és szinte szavai eleven cáfolatául a tótok 1888-ban küldöttséget menesztettek Kievbe, hogy résztvegyenek a Cyrill és Method emlékére rendezett pánszláv ünnepségen. Arról számolt be választói előtt, hogy tekintetbe veszik és orvosolják a nemzetiségek panaszait, hogy jobb a közigazgatás és gondosan ápolják érdekeiket, holott — Gratz Gusztáv megállapítása szerint — a

magyar társadalom élesen szembefordult a nemzetiségi törekvésekkel. A vármegyék ismételten erélyes fellépést sürgettek ellenük és teljes erővel folyt a magyarosítás, pedig a nemzetiségek azt támadásnak vették nemzeti egyéniségük ellen. Ilyen körülmények között Wahrmann kijelentéseit csak úgy lehet magyarázni, hogy teljesen tájékozatlan volt a kérdésben és egyáltalán nem is érdeklődött iránta.

Wahrmann társadalmi eszményképe világszemléletének megfelelően a polgárság. Az ország jövője függ nézete szerint attól, hogy sikerül-e tulajdonképpeni értelemben vett polgári elemet teremteni és kifejleszteni. A városban, a polgárság székhelyében látja a kultúra székhelyét és nincs nagyobb vágya, mint az, hogy az urbanizálódás fokozásával lehetőleg sok nagy és gazdag város keletkezzék.

Wahrmann gazdasági szemléletét két elv irányítja: liberalizmus és kapitalizmus. A liberális nemzetgazdaság korlátlan egyéni szabadságot követel, hogy a teljesen a maga erőire támaszkodó egyén lehetőleg korlátok nélkül fejthesse ki tevékenységét. Éppen ezért támad a liberalizmus minden olyan hagyományt, minden olyan intézkedést, amely gátolja vagy befolyásolja az erők szabad játékát, az egyén magángazdasági önérdekének szabad érvényesülését.

A liberalizmusnak ez az elvi beállítottsága érthetővé teszi, hogy Wahrmann hevesen küzdött az állami beavatkozás ellen a gazdasági életbe. Hevesen támadta az államot olyan gyárüzemek létesítése és túlságos fejlesztése miatt, amelyek kizárólagos rendelője és fogyasztója az állam. «Ez az állapot veszéllyel fenyeget, mert

ha az állam, előre nem látható körülmények következtében, kénytelen volna kiadásait csökkenteni, ez az ipar válságba jut.» «Szükséges, — folytatja — hogy az állam, megelégedve eddigi nagy üzleti tevékenységével, teret nyisson az individuális tevékenységnek és ezáltal közvetve az egyes ember vállalkozó szellemének.»

Az egyén erőinek szabad kifejtése mellett a liberalizmus egyben azt is követelte, hogy az egyén minden támogatás nélkül tisztán a maga erejére támaszkodva biztosítsa érvényesülését. Wahrmann tehát a liberális elvek szószólója volt akkor, amikor ostorozta azt az irányt, amely minden kezdeményezést az államtól vár és állami támogatással mer csak valamibe fogni. Elsőrendű feladatnak tekinti az egyéni kezdeményezés és vállalkozó szellem felszítását és áldásos versenyre ösztönzését, mert korábban sem az egyéni vállalkozókedv, sem az egyéni kezdeményezés nem voltak túlságosan tevékenyek. Élesen szembefordul azzal az egy idő óta elterjedt gyakorlattal, hogy az értelmiség kizárólag mint állami tisztviselő, a tőke mint állami hitelező fáradság és kockázat nélkül az állammal akarja eltartatni magát. «Eljutottunk ahhoz az anomáliához, — mondta — hogy míg a legszerényebb állami állásért százak versenyeznek egymással» és az állás elnyerése érdekében a legkülönbözőbb pártfogásokat veszik igénybe, addig sok esetben külföldről kell hozatni megfelelő szakembert és komoly munkaerőt. Ezt a célt pedig csak olyan gazdaságpolitikával lehet elérni, amely nem keresi a gyógyszert külföldi minták alapján egyes osztályok, foglalkozási ágak, gazdasági tényezők egyoldalú védelmében és egyoldalú felsegélyezésében, ha-

nem kerülve a gyámkodást és szabályozást, lehetővé teszi az egyének erőinek és képességeinek érvényesülését.

A liberalizmus mellett második tényezőként a kapitalizmus irányítja Wahrmann gazdasági szemléletét. A szabad verseny gondolata elsősorban a tőke működésének biztosított teljesen szabad területet. A tőke csak szabad verseny mellett érheti el célját, a lehető leglegnagyobb hasznot. Minden korlátozás csak gátolja a hozam megfelelő növekedését. Ezért volt szüksége például a kapitalista ipari vállalkozásnak a szabadságjogok fenntartására, mert ha nem vándorolhattak volna szabadon ide-oda hatalmas munkástömegek, ha fenntartották volna a céhszerű korlátokat, sohasem fejlődhetett volna ki a nagyipar. A tőke természetesen akkor jövedelmez a legjobban, ha megfelelően széles keretek között dolgozhat. A kapitalista Wahrmann számára éppen ezért a részvénytársaság volt az a gazdasági forma, mely leginkább képes fellendíteni a gazdasági életet. Nézete szerint minden eszközzel elő kell mozdítani részvénytársaságok keletkezését és fejlődését, minthogy ezek a legbiztosabb és legkiadósabb adófizetők. Itt is kiütközik, mennyire a kapitalista szemszögéből nézte a dolgokat Wahrmann. Az államot is valami üzletfélének tekintette, melynek azt kell szem előtt tartania, miből juthat a legnagyobb haszonhoz.

Éppígy értetlenül állt a földbirtoknak az ipari vállalkozástól eltérő jellegével szemben. A földbirtok ugyanis gátat állít a korlátlan tőkebefektetés útjába. A mezőgazdaságban organikus életfolyamatoktól függ a termelés s így nem lehet korlátlan mennyiségeket termelni. Még sokkal előbb, mintsem elérték volna a

jövedelememelkedés szélső határát, a tőke fokozódó befektetése és a munka már csak viszonylag csökkenő hozamot ad az iparral ellentétben, ahol nagyobb munka és tőkebefektetés esetén nagyobb a hozam is. A mezőgazdasága liberális szemléletben csak egyike a sok termelési kategóriának s a liberálisok az iroda és gyár szemszögéből nézték a mezőgazdaságot és az agrárelemeket.

Ez a felfogás hatotta át Wahrmannt a földbirtokkal kapcsolatos nyilatkozatában. «A földbirtok — mondta — éppúgy tőke, mint az ingó vagyon és gondosan, óvatosan és értelmesen kell kamatoztatni.»

Wahrmann beszédei elvi állásfoglalásán kívül a gazdasági élet fellendítésére vonatkozó pozitív javaslatokat is tartalmaznak. A nagyipar fejlesztése és kedvezményekkel, adminisztratív és tarifális engedményekkel való támogatása, külkereskedelmünk fokozása, hajózásunk fejlesztése legelső feladataink közé tartoznak. Külön hangsúlyozta 1892-ben a keleti államok felé irányuló kereskedelmi kapcsolataink kiépítését és ezzel körülbelül akkor kezdte hirdetni ezt a gondolatot, amikor az elevenen mozgó Kereskedelmi Bank Lánczy Leó irányítása alatt már hozzá is fogott a megvalósításhoz és elkezdte kiépíteni balkáni kapcsolatait.

Wahrmann Mór, mint a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara tagja, majd rövid ideig mint elnöke, a szűkebbkörű testületbe is magával vitte elveit. A szabad verseny és a liberalizmus törhetetlen hívének bizonyult mindig. Gyakran szólalt fel a kamara teljes ülésein, minden kérdésben röviden, de a lényeget rögtön megfogva nyilvánította véleményét. Számos esetben kép-

viselte a kamarát különböző kormánybizottságokban, többször működött szakértőként egyes minisztériumi bizottságokban, rendszerint ő — egy ideig Ráth Károly — nyujtotta be a képviselőházhoz a kamara kérvényeit.

Nagyon jellemző arra a körültekintő óvatosságra, megfontolt eljárásmódra, amelyet Wahrmann minden elhatározásában követett, hogy, mikor 1870-ben közös magyar-osztrák kereskedelmi gyűlés létesítéséről volt szó, Wahrmann figyelmeztette a kamarát arra, hogy közös ülés létesítése ellenkezik a kamarai törvénnyel s legfeljebb vándorgyűlések tartását indítványozhatja, mivel ilyen gyűlés nem hozhat a kamarára kötelező erejű határozatot és ez így volna a legmegfelelőbb. Egy határozatot hozó gyülekezet már csak azért sem kívánatos, mert a monarchia két országának érdekei nem azonosak. Igy például az osztrák tartományok kamaráinak küldöttei inkább a védvámi, Magyarországéi pedig a szabad kereskedelmi nézetekkel rokonszenveznének.

1876-ban a közös bank és vámterület ügyében folyó vitában megóvta a kamarát tekintélye megcsorbulásától. Többen ugyanis azt kívánták, hogy a kamara igyekezzék befolyást gyakorolni a kormányra a bank- és vámkérdés intézése során és próbálja nézetét érvényre juttatni a megkötendő megegyezésben. Wahrmann a maga higgadt, józan gondolkodásával rögtön átlátta, hogy ilyen esetleges állásfoglalásban a kamarát csak kudarc érheti és nem tévesztette szem elől azt a szempontot sem, hogy a kamara közvetítő és véleményező szerv, nem pedig pártfórum. Ezért arra az álláspontra helyezkedett, hogy a kamara ne mondjon véleményt

a kamara elnöke (1892. nov. 26-án meghalt) s így úgyszólván alig maradt ideje, hogy irányító tevékenységét a kamarában hasznosítsa. De rövid elnöksége alatt is egy szempontot mindig szem előtt tartott : azt, hogy a kamara magatartása hazafias legyen s ezáltal eloszlassa a hazafiatlanság vádját, melyet Kochmeister elnöksége vége felé a kamara ellen emeltek.

Az 1867 : XVII. t.-c. megnyitotta a zsidóságnak a magyar nemzetbe való beolvadása útját. Wahrmannnak, a teljesen a magyarsághoz hasonult zsidónak az volt a szándéka, hogy a magyarságnak a zsidóság felé irányuló s az emancipációban kifejezésre juttatott hívó szavára a zsidóságnak a magyar nemzet életébe való beolvasztásával válaszol. Ez volt a törekvése kezdettől fogva, de hogy szándékát végrehajthassa, rendezni kellett a zsidóság ügyeit. Az 1868. dec. 14-én megnyitott orsz. izr. kongresszus alelnökévé választotta. Egész kongresszusi tevékenysége arra irányult, hogy a magyar zsidóság egyházi és iskolai életét a kongresszuson ugyanolyan formában rendezzék, mint a protestáns egyházaknál történt. Később, hitközségi elnöksége idején igyekezett rendet teremteni a hitközség zilált viszonyaiban. Akkoriban még a hitközségek ügyei teljesen rendezetlenek voltak, a városi, megyei hatóságok tetszésük szerint beleavatkozhattak. Beviszály, egyenetlenkedés is megmérgezte a hitközségek életét. Wahrmann tehát azon volt, hogy új alapszabályokat dolgozzanak ki a zsidóság számára, hogy megszüntesse a belső viszálykodást, hogy az ú. n. Haynau-alapot (a zsidókra a szabadságharcban tanúsított hazafias magatartásuk miatt Haynautól kivetett egymillió forint

hadisarcot, melyet I. Ferenc József visszaadott a zsidóknak kulturális célokra) izraelita kultúrintézetek létesítésére fordítsák és rendezve a zsidóság ügyeit, «organikus állapotban» olvassza be őket a nemzet életébe. Hitközségi elnöksége alatt létesült a zsidókórház, mely 600.000 frt önkéntes adományból jött létre. Az adakozok sorát maga Wahrmann nyitotta meg nagyobb összeggel.

1892. nov 26-án meghalt. Szinte ideális típusa volt a liberalizmus embereszményének, az önerejéből, a maga munkájával naggyá lett egyénnek. Racionális, hidegen mérlegelő gondolkodás páratlan üzleti érzékkel párosult benne. «Vagyona nagy részét annak köszönhette, — írta róla Hegedűs Sándor — hogy kiérezte, kitalálta, miből lehet valamit csinálni.' Az amerikai polgárháború alatt bízott az amerikai papirokban és vásárolta azokat ; akkor bízott a magyar államhitelben, mikor mások nem bíztak ; a Ganz-gyár és több pénzintézet legválságosabb perceiben érezte, hogy közszolgálatot tesz, ha megmentésükhöz hozzájárul és mégis haszonnal dolgozik.» A tőzsdejátékot viszont nem szerette. A kapitalista nagypolgár típusa volt Wahrmann, akinek szeme előtt ugyan egyetlen cél lebegett, a lehetőleg nagy haszon biztosítása, viszont mivel még ő maga a vagyonszerző és nehéz munkával jutott ahhoz, amije van, megbecsüli a munkát, az egyén önkifejtése révén elért eredményt és mert ellenkezik erkölcsi érzékével, elfordul a munka nélküli pénzszerzés módjától, így a tőzsdejátéktól is. Minthogy csak a munka s az annak révén elért eredmény volt szemében az egyetlen értékes, nem sokat törődött a ranggal, címmel, kitüntetéssel,

Jellemző minden ilyesfélével szemben tanúsított magatartására, hogy mikor Konstantinápolyban járt és megkapta a Medzsidje-rendet, hazahozta, bezárta fiókjába, de viselésére sohasem kért engedélyt. Nem dolgozott érte, nem szolgálta meg, nem tartotta magát érdemesnek a kitüntetésre.

Nem volt színes egyéniség, nem volt finom, modern nagyúr ; polgár volt : sem több, de nem is kevesebb annál : csak és kizárólag polgár.

JEGYZETEK.

Wahrmann családjára: Kósa János: Buda és Pest elmagyarosodása 1848-ig. Budapest, 1937. 108—111. lapok ; a *patriotizmusra: Iványi-Grünwald Béla:* A legújabb kor története (Magyar Szemle Társaság Egyetemes Története IV. kötet), 101. lap ; *Vadász Ede:* Adalékok a Wahrmann-, Gorlicei- Weiss, Szófer- (Schreiber) és Fischmann-családok származási adataiból. Budapest, 1907. 4. lap ; *Wahrmann Mór életére, működésére:* A Pester Lloyd nekrológja 1892. nov. 27. 284. szám ; Vasárnapi Ujság 1892. dec. 4. 825—826. lapok, Vadász : id. mű ; a törvényszék cégbíróságának Cg. 32,644. aktacsomója ; Hegedüs Sándor visszaemlékezései ; Vasárnapi Ujság id. évf. 826—827. lapok ; Compass ; Leonhardt Gustav Kalender und Jahrbuch für Handel, Industrie und Verkehr, Capital und Grundbesitz 1870. 474. és köv. lapokon és az 1876-os, 1881-es Magyar Compass ; *a liberális államférfiak álláspontjára a zsidókkal szemben:* Hóman—Szekfű : Magyar történet VII. kötet 214. lap ; *Deák szerepére Wahrmann képviselővé választásánál: Kónyi Manó:* Deák Ferenc beszédei VI. kötet, Budapest, 1898. 160—161. lapok ; pénzügyminiszteri jelöltségére : *Sturm Albert:* Culturbilder aus Budapest. Leipzig, 1876. 63—64. lapok ; parlamenti szerepére : *Kónyi* id. m. 295. old. ; *Halász Imre:* Egy letűnt nemzedék, Budapest, 1911. 444—450. lapok ; *Beszédeiből* vett idézetek : 1875. jún. 6. (Pester Lloyd jún. 7. No. 127. (Abendblatt) ; 1878. júl. 18. (P. Lloyd 1878. júl. 19) ; 1884. máj. 27. (P. Lloyd 1884. máj. 28.)

1887. jún. 5. (P. Lloyd 153. szám); 1892. jan. 17. (P. Lloyd nov. 27. 294. szám) és 1878. nov. 22-i parlamenti beszédéből valók (Országgyűlési Napló 1878) 1881. 1. köt. 326—329. oldalak; *kamarai működésére:* a teljes ülési jegyzőkönyvnek 1870. márc. 2. 9—10. oldalak, 1870. okt. 22. 22. old. 1871. szept. 19. 13—14. és köv. oldalak, 1876. máj. 6. 10. old. 1884. febr. 29. 16—17. oldalak, 1891. dec. 9. 2—4. oldalak; *hitközségi szerepére:* Vasárnapi Ujság id. cikke; a politikai gondolkodás vázolásánál használtuk *Stillich Oscar:* Die politischen Parteien in Deutschland I. Leipzig, 1911. 14—18. 148. 153. oldalakat; a nemzetiségi kérdéshez *Gratz Gusztáv:* A dualizmus kora, Budapest, 1934.I.227—229. oldalakat; a boszniai kérdéshez és a pártpolitikához *Mérei Gyula:* Magyar politikai pártprogrammok 1867—1914. Budapest, 1934. 46—47. oldalakat.

DR. MÉREI GYULA.

AZ EZÜST SERLEG.

Egy felvonás.

SZEMÉLYEK:

AZ EGYPTOMI ALKIRÁLY — OTHNATH, A FELESÉGE — A HÁZNAGYA — SIMON — RUBEN — JUDA — BENJÁMIN — AZ ALKIRÁLY SZOLGÁI — KANAÁNI KERESKEDŐK ÉS FÖLDMÍVESEK

Történik egy éjszaka az alkirály házában

Az egyiptomi alkirály háza. Dobogón az alkirály trónja. Mellette jobbra-balra székek és apróbb trónok. Az emelvény előtt szolgák, parancsokra várva. Kék lánggal ég a tűz a vázákban. Alkonyat.

A HÁZNAGY *(egyik apróbb trónon ül és parancsokat ad ki).* Ófensége azonnal itt lesz. *(Egyik szolga meghajolva el.)* Ófensége ma éjjel dolgozni fog. *(Másik szolga ugyanígy.)* Ófensége ma nem fogad senkit, min-

denki holnap reggel jelentkezzék a törvényházban. *(Harmadik szolga ugyanígy.)*

SZOLGA. Tizenegy idegen férfi van itt uram. Kanaáni földmívesek és kereskedők. Őfensége rendelte őket ide.

HÁZNAGY. Meg kell várni Őfenségét, de nem hiszem, hogy ma akárkit fogadna.

SZOLGA. Várjanak?

HÁZNAGY. Most már érkeznie kell. Őszentsége, a Fáraó, palotájában van. Onnan várom minden pillanatban.

MÁSIK SZOLGA. És rengetegen voltak itt gabonáért. Kiabálás, lökdösődés, könyörgés. Egy kis eleségért.

HÁZNAGY. Őfensége, a házában nem ad senkinek. Mindenki menjen a Törvény-palotába.

SZOLGA. A földre vetik magukat, úgy könyörögnek. Csak egy marék búzát, egy véka rozsot... Az éhség napról-napra nő.

HÁZNAGY. Őfensége nem tud rendet tartani Egyiptomban, ha bárki betörhet hozzá, éjjel-nappal, a lakosztályba, élelemért. Egy kis rendre szükség van végre Egyiptomban. *(Hang odakünn: Ávreh! Ez a szó azt jelenti: Térdre!)*

AZ ÖSSZES SZOLGÁK. Ávreh! Az alkirály Őfensége!

A HÁZNAGY. Ávreh! Térdre! *(Az alkirály megjelenik, nehéz bisszus ruhájában. Nyakában a királyi aranylánccal. A háznagy felkel, elébelép, rásegíti a trónra. Italt tesz eléje. A kék tüzet felszítja.)*

ALKIRÁLY. Te, kik ezek az ajtóban?

HÁZNAGY *(értetlenül néz)*.

ALKIRÁLY. Odakünn a kapuban? Talán tizen is

vannak, parasztok vagy földművesek. Hosszú, idegen ruhákban? Talán kanaániak?

HÁZNAGY. Igen, fenség. Megfeledkeztem róluk. Tizenegy kanaáni.

ALKIRÁLY. Úgy... *(Elgondolkozik.)* Ezekre emlékezünk... ezekről már tudunk valamit... Ezeket már valahol láttuk...

HÁZNAGY. Valóban, fenség. Csak nem emlékszem, mi történt.

ALKIRÁLY. Nem akarom, hogy várjanak. Nem szeretem itt a házam előtt az idegeneket. Éjszaka. A mai időkben.

HÁZNAGY. Holnap reggel jöjjenek a Törvény-házba.

ALKIRÁLY. Jó. *(Utánaszól.)* Várj, csak. Előbb kérdezd ki őket. Talán valami elejtett szavukból eszünkbe jut a történetük.

HÁZNAGY *(kimegy)*.

EGYIK SZOLGA. Ha megadatik a szó legalacsonyabb szolgádnak. —

ALKIRÁLY. Beszélj!

SZOLGA. Itt lenn a börtönben, fenséges uram, van egy rab, ki ezeknek a kanaániaknak a testvére. Mindenesetre hozzájuk tartozik. Ezt a rabot fenséged záratta be, mikor a többiek elmentek a szülőföldjükre.

ALKIRÁLY. Rab? Ki az?

SZOLGA. Nevét nem tudom, sokszor vitettél neki ételt. Már több mint három hónapja itt van a pincében.

ALKIRÁLY. No lám, mintha valami rejtély volna szétbomlóban itt a lábunk alatt... Az egyik testvér, aki rab... a többi testvér, aki itt tolong a kapunál... *(A visszatérő háznagyhoz.)* Beszélj!

HÁZNAGY. Engedelmeddel, fenséges uram, elmondom a dolgokat. Ezek tizenegy testvér. Kereskedők, földművesek és kertészek, a határon túl, messze Kanaánban. Még apjuk is van, egy nagyon öreg ember. Fenséged bölcseségének sugarába jöttek ide, mert az ő hazájukban is szörnyű az éhinség, kenyérért jöttek ide könyörögni és gabonáért. Fenséged nem bántotta őket, de mert nem mindnyájan jöttek el, csak tizen, a legkisebbet otthonhagyták, gyanút fogott, visszaküldte őket a legkisebb testvérért, hadd hozzák el azt is. Addig egyiküket túsznak bezárta a börtönbe. Ha elhozzák, ez volt az ítélet, akkor kiszabadul a fogoly, akkor kapnak élelmet és gabonát.

ALKIRÁLY. Nem bíztam meg bennük.

HÁZNAGY. Az arcuk, inkább a földművelők arca: lehet becsületes, de lehet gonosz. Pusztai emberek. Fenséged azt hitte, hogy még kémek is lehetnek.

ALKIRÁLY. Tizenegy idegen itt a városban, a magtárak közelében ilyen időkben. Tizenegy.

HÁZNAGY. Bölcseséged, uram, határtalan. Ki kell próbálni az ilyen jött-menteket, mielőtt segítsz rajtuk. Egyiptomban van élelem. A többi ország éhezik. Nem kaphat mindenki válogatás nélkül!

ALKIRÁLY. Hát most visszajöttek?

HÁZNAGY. Már megmondtam nekik, hogy holnapig kell várniok, míg színed elé kerülhetnek. *(Zavart szünet.)* Ők ugyan azt mondják, hogy az öreg apjuk felettébb éhezik.

ALKIRÁLY *(egy kis gondolkodás után)*. Előbb a foglyot! *(Most egy pillanatra csend. Halk zene szól. Az alkirály szürcsöli italát. Őrök között megjelenik a fogoly.)*

SIMON *(elhanyagolt, piszkos rab)*. Az Úr kegyelme szálljon rád, Egyiptom királya! *(Térdrerogy.)* Remélhetem-e, hogy most már visszakapom a napot... a szabadságot... a világosságot...

ALKIRÁLY *(nézi)*. Hány hónapja vagy fogoly?

SIMON. Három hónapja és tíz napja... Akkor tört rám ez a szerencsétlenség... a testvéreim hazamentek, de nekem itt kellett maradnom... itt lenn a mélyben... a kútban... Miért épp nekem? Sok éjszakán gondolkodtam és tűnődtem, miért sujtott engem ez az átok... Most már tudom, tudom. Valaha régen, szörnyű bűnt követtem el.

ALKIRÁLY. Kit öltél meg?

SIMON. Valakit, akihez jónak kellett volna lennem, de akire irígy és féltékeny voltam... Valaki, akit szeretnem kellett volna...

ALKIRÁLY. Az apádat?

SIMON. Nem. A fiatalabb öcsémet... Gyáván, álnokul, gonoszul. Én megöltem. *(Zokog.)* És most ez volt a büntetés.

ALKIRÁLY. Tudd meg tehát, hogy a testvéreid visszajöttek. A rabságod véget ért. Szabad vagy. *(Simon egy ugrással az ajtónál terem. Az alkirály int és betódulnak a kanaáni testvérei: tizenegyen. Letérdelnek.)*

HÁZNAGY. *(a térdeplő csoporthoz)*. A fenséges úr kegyelmes volt hozzátok és íme, maga elé bocsát.

ALKIRÁLY *(nézi őket)*. Hát visszajöttetek — olyan nagy az éhség.

A KANAÁNIAK *(kórusban)*. Borzasztó! A föld kiszáradt! Egy szál gabona nincs! Minden üres, puszta

és halott! A családjaink éheznek! Éhezik az apánk! Segíts rajtunk, Egyiptom tejedelme!

ALKIRÁLY. Hát az apátok még él?

KÓRUS. Él, él, él! Elhoztuk a köszönetét, a hódolatát és egy kis ajándékot, balzsamot. *(Lerakják a trón zsámolyára.)*

ALKIRÁLY. És melyik közületek az a fiú, akit a multkor nem hoztatok el? *(A kanaániak Benjámint előretolják.)*

RUBEN. Fenséges úr, ez itt Benjámin. *(Benjámin letérdel a trónon.)*

BENJÁMIN. Az én nevem Benjámin. Kanaánból. Fia vagyok az öreg Jákobnak és Ráchelnek hítták az én édesanyámat, fenséges uram.

ALKIRÁLY *(egyszerre réveteg)*. Ráchel... *(Aztán odafordul és megsímogatja Benjámin fejét.)* Az Isten legyen jó tehozzád fiam... *(Az alkirály most feláll és körülnéz.)*

ALKIRÁLY. És most mind itt vagytok?

KÓRUS. Mind.

ALKIRÁLY. Mind a testvérek? *(Csend.)*

ALKIRÁLY *(újra)*. Mind a testvérek?

JUDA *(kilép)*. Egy hiányzik. Egy testvér. Egy meghalt.

ALKIRÁLY. Meghalt?

JUDA. Megölték. Azt mondják, megölték. *(Csend. Az alkirály elfordul.)*

HÁZNAGY. És most mondjátok el, mit kívántok.

RUBEN. Engedelmeddel, uram, hiszen én vagyok köztük a legidősebb. Fenséges király, elhoztuk neked fiatal öcsénket, édesapánk szemefényét, öreg fájának

utolsó hajtását. Meg akartuk mutatni neked, becsületesek vagyunk, amit kérsz, teljesítjük és idehozzuk neked házunk utolsó kincsét. Egy sem maradt otthon köztünk. Itt állunk és élünk valamennyien. A szándékunk tiszta. Higgyél nekünk uram és teljesítsd a mi könyörgésünket... Ne hagyj minket elpusztulni az éhségben és szenvedésben.

ALKIRÁLY *(felriadva)*. Jó! Menjetek! Ha késő este van, ha idegenek is vagytok ezen a földön, most mindjárt segítek rajtatok. A háznagyom az én magtáramból meg fogja tölteni eleséggel a zsákotokat. Búzát kaptok, nílusi acélos búzát, rozsot és árpát. Mindegyik megkapja bőségesen és indulhat haza, haza, az öreg apátokhoz.

HÁZNAGY. Rögtön megtöltöm a zsákokat. *(A testvérek némán és nagy mozdulatok között meghajlanak. Az alkirály int, hogy mehetnek. Lassan kivonulnak.)*

ALKIRÁLY *(a háznagyhoz)*. Ide hozzám! *(Halkan.)* A kisfiúnak kétszer annyit adsz, mint a többinek. És azután egy pillanatra, mielőtt elindulnak, jer be hozzám. *(A háznagy kimegy. Újra zene. Az alkirály mély megrendüléssel egyedül. Azután újra a háznagy.)*

ALKIRÁLY. Elintézted?

HÁZNAGY. Minden megtörtént, felséges úr!

ALKIRÁLY. És most még valamit. *(Halkabban.)* Mielőtt elindulnak, előveszed az én serlegemet. Az ezüst serleget. Jól tudod, a jóslás, az áhítat és az ünnep serlegét. Ismered, ugye? És ezt a serlegemet elrejted az egyik zsákban.

HÁZNAGY *(mint aki érti)*. A legidősebb testvér zsákjában.

ALKIRÁLY. Nem! A legfiatalabb testvér zsákjában. És most menjenek, rakodjanak fel, induljanak el, és ha elindultak, te jelentsd nekem! Azonnal! *(A háznagy mélyen meghajlik és kimegy. Az alkirály visszaül a helyére és a sötétedő színpadon tépelődik.)*

ALKIRÁLY. Ráchel, az anyja neve... Ráchel, akinek csak két fia volt... és aki ott halt meg a sivatagban... egyedül az éjszakában, mikor életet adott Benjáminnak... Az arcán ott van Ráchel mosolya, a haja Ráchel szőke haja — Ráchel, az elhagyott szegény anya, kinek magányos sírja ott áll a sivatag útján. Ráchel, édes, szép, szerencsétlen anyám... *(Az arcát a kezébe rejti, a szolgák hódolata között feltűnik a teremben Othnath asszony, a királyné, az alkirály hitvese.)*

OTHNATH. Jöhetek-e, uram?

ALKIRÁLY. Jöhetsz, úrnőm.

OTHNATH *(mellette)*. Hajnal óta nem láttalak. Mégsem panaszkodom, uram. A te vállaidon van mindnyájunk élete. Csak látni akartalak.

ALKIRÁLY. Tudod, meg kell mentenem az országot. Ezer és ezer sebből vérzik, kopog az inség minden ajtón. Itt kell állnom éjjel-nappal és segíteni, segíteni, segíteni.

OTHNATH. Megmentetted a Fáraó birodalmát. Úgy is szeret téged, mintha a fia lennél. Engedd meg uram, hogy mi is büszkék legyünk rád. Én és a két fiam.

ALKIRÁLY. Két fiam... A drágák, a hűségesek. Köszönöm, hogy felneveled őket, hogy megtartod nekem, míg én az országnak adom az életemet...

OTHNATH. Itt várnak az ajtón. Azt hittük, eljössz velünk az esti sétára... A lótuszok tavához... Milyen

kék most is az ég kertünkben, rózsaszín madarak repkednek a kristálytó felett. A szökőkutakban gyémánttá porlik a forrás. Jer velünk, míg leszáll az este és míg ott remeg az evezős gálya a hűnyó ragyogásban...

ALKIRÁLY. Ma nem, úrnőm, ma nem! Várok valakit.

OTHNATH. Halaszd holnapra a munkádat. Add nekünk ezt a bíboros estét.

ALKIRÁLY. Ma nem, ma el kell számolnom valamit — régi számadás.

OTHNATH. Kivel?

ALKIRÁLY. Önmagammal. El kell intéznem egy régi tartozást. Azokkal, akik megbántottak, akik üldöztek, akik el akartak pusztítani. A mai este az övék!

OTHNATH. Állj bosszút, véres, kegyetlen bosszút!

ALKIRÁLY. Igen. Így lesz. Nem fogok kegyelmezni. Nem tudok kegyelmezni. *(A hâznagy halkan lép be és megpillantva a királynét, suttog.)*

HÁZNAGY. Most indulnak.

ALKIRÁLY. Követed őket. És amint elhagyják ezt a házat, megállítod őket katonáiddal. Elfogod, kikutatod, megtalálod a serleget és valamennyit visszahozod — ide!

HÁZNAGY *(meghajol és el).*

OTHNATH. És mit fogsz velük csinálni? Akik ellenségeid voltak, akik most a kezeidbe kerültek?

ALKIRÁLY. Még nem tudom. De érzem, meg kell mutatnom, ki vagyok, ki lettem. Egyiptom alkirálya, úr milliók felett. Én a halál elhárítója, ki ellátszik innen nagyon messzire, távol kunyhók közé, távol sivatagokig.

OTHNATH. Mikor a Fáraó a nyakadba adta a királyi

jelvényt, mikor engem melléd vezetett hitvesnek, akkor azt mondta rólad: ez itt az Álmok Megfejtője, ez itt a férfi, ki a jövőbe lát, én ezt ültetem trónra. Hát van valaki, aki ellened fordul, aki bántani merészel, aki kételkedik a szavadban? Hát honnan jöttek a te haragosaid? Kik azok, akik megbántottak? Fáraó barátja, úr és parancsoló?

ALKIRÁLY. Majd meglátom. Eredj most. Majd meglátom. Este, majd ha vége lesz, majd ha ítélkeztem, mindent meg fogsz tudni!

OTHNATH. Engedd, hogy itt lehessek melletted az ítélet órájában.

ALKIRÁLY *(visszasüllyed karosszékébe)*. Gyujts tüzet. *(A szolga a trón egyik oldalán lámpát gyujt.)* Most fogják el őket. Most jön a rémület, az ijedtség, mint akkor jött az én rémületem, a kút mélyén, a skorpiók között. *(Zaj és kiabálás: Csak beljebb.) (Rémült csoport áll az ajtóban. Elől Benjámin, Ruben, Simon és Juda. Hátrább a többiek. Beront a háznagy.)*

HÁZNAGY. Uram, királyom, gonosz dolog történt! Te jó voltál hozzájuk! Te segítettél rajtuk! És ők hálátlanok voltak. Ellopták a kincsedet! Az ezüst serleget! A te ünnepi serlegedet elvitték magukkal. *(Átadja a serleget.)*

ALKIRÁLY *(feláll a trónján)*. Gonosz történet, hálátlan idegenek. Igaz ez, evvel a serleggel?

JUDA *(előlép)*. Mi nem tudjuk uram, mi történt köztünk, mi csak egyre gondoltunk, haza, haza, meg nem állva haza, de akárhogy történt, mi bűnösek vagyunk, uram!

ALKIRÁLY. Igy fizettek nekem a jóért, a rosszal?

HÁZNAGY. Miféle büntetést is érdemeltek ti ezért?

JUDA. Megmondottam, hadd bűnhödjünk mi valamennyien, legyünk szolgák saját akaratunkból, mindannyian, mert ez történt, a szabadságunkat ajánljuk fel, szolgálni akarunk téged mindnyájan, amíg csak élünk, de kegyelmezz meg nekünk!

ALKIRÁLY *(elfordul)*. Szolgák? Ilyen áldozatot nem fogadok el. *(Erőteljesen.)* De akinek a zsákjában megtaláltuk a serleget, az szolgám marad. Azt itt tartom. A többi mehet haza. Ki volt az?

HÁZNAGY. A legkisebb, Benjámin.

A TESTVÉREK KÓRUSA *(sikollyal)*. Benjámin!

ALKIRÁLY. Benjámin, te voltál? *(Szünet.)* Itt maradsz nálam... *(Most a halálos rémületben, mozgás a testvérek csoportjában. Előlép Juda és megáll a trón előtt.)*

JUDA. Kérlek uram, engedd meg, hogy beszéljek!

ALKIRÁLY. Beszélj.

JUDA. Királyom, te már kimondtad az ítéletet, ne törjön hát rám a haragod. Mikor először itt jártunk, azt kérdezted tőlünk, van-e atyátok? Megmondtuk: van. Öreg, beteg atyánk van, kinek vénségére született gyermeke. Ó, volt még egy gyermeke attól az anyától, de az a gyermek meghalt. És meghalt az anya is. Azt mondtad akkor uram, hozzátok el nekem azt a fiút, különben nem adok eleséget... Az apám nem akarta engedni. Így mondotta: két fiút szült nekem öregségemre az én feleségem. Az egyik elment tőlem, talán széttépte a sors, hiszen nem láttam többé soha.

ALKIRÁLY *(nagy izgalomban)*. Hát nem tudta biztosan, mi lett vele?

JUDA. Nem! Csak azt hitte, meghalt. De ki tudja,

mit suttogott róla a szíve? Mit várt és mit remélt? De ha most, ha a kicsit is elveszítjük és baj éri, akkor mi levisszük az apánk ősz fejét a sírba. Mert úgy csüng ezen a gyermeken, hogyha elvész, akkor meg fog halni. Uram, én kezeskedtem ezért a gyermekért és én nem mehetek vissza nélküle, nem mehetek vissza nélküle. Kérlek uram, fogadj el engem rabszolgának a fiú helyett...

ALKIRÁLY *(felkel a trónról)*. Ezt akarod... Ezt kéred... Ez a kegyelem, mit tőlem vársz... Hát akkor menjen ki mindenki innen, távozzon mindenki a teremből! Tüstént, azonnal. *(Mindenki kiszalad a ház népéből. Az alkirály felemeli a lángot és belevilágít a rémült emberek arcába.)*

ALKIRÁLY. Hát tudjátok meg... Jó, tudjátok meg... Én József vagyok! József! Él-e még az én édesapam?! *(Rémült csodálkozás a testvérek között.)*

A TESTVÉREK KÓRUSA. József...

ALKIRÁLY. Közelebb... közelebb, igen, József, József, akit eladtatok Egyiptomba... *(Hangos sírás.)*

ALKIRÁLY. Ne sírjatok! Isten nem engedte, hogy tervetek sikerüljön. Az Egyetlen Egy, Saddaj! Isten velem volt. Ő tette a csodát! Ő vezette a ti kezeteket is, mikor bedobtatok a kútba! Ő nem engedte, hogy a kígyók ott megöljenek! Ő állt mellettem a börtönben és ő hozott ki a börtönből a trónra! Egyiptom fölé! És ő adott nekem hatalmat, hogy ma segíthessek rajtatok, hogy ma láthassalak benneteket, hogy megmentselek az éhhaláltól! Ne csodálkozzatok, ne féljetek : én vagyok József, akit ti eladtatok Egyiptomba! *(Megdöbbenve leborul mindenki.)*

ALKIRÁLY. Igen, de miért ez a hosszú csend? Miért nem beszéltek? Miért nem feleltek? *(További hallgatás.)*

ALKIRÁLY. Talán nem hisztek nekem? Nem vettétek eddig is észre, hogy megismerlek benneteket?

JUDA *(habozva és félénken)*. Mi ezt nem értjük fenséges ur... Egyiptom uralkodója...

ALKIRÁLY. Igen, Egyiptom uralkodója, József az álmodozó.

JUDA. De hogyan... miként... és idáig eljutni...

ALKIRÁLY. Itt csak egy válasz van: Isten! Ti pusztai emberek vagytok, ti tudjátok, mit jelent Isten!

RUBEN. De uram, mégis... ott a pusztában... a kút mélyén... és itt a trónon a magasban.

ALKIRÁLY. De itt most hinnetek *kell*, hiszen én vissza akarom kapni a testvéreimet. Kérdezzetek valami jelet. *(További csend és hallgatás.)*

ALKIRÁLY. Csak emlékeztek valamire? A közös bűnt nem lehet elefelejteni sem tíz, sem húsz év alatt, amit együtt követtetek el. Hát majd én emlékeztetlek, mert én nem felejtettem el semmit, semmit! *(A testvérek mereven egymás mellett állanak és most, ahogy elmondja a bűn történetét, egy-egy jelenetnél, egy-egy testvér kiválik lecsüggedt fejjel a csoportból.)*

ALKIRÁLY. Mikor jöttem felétek, ott a szichemi határban, ti már messziről megláttatok engem. Összesúgtatok. Odaértem, a dothàni dűlők mellé, a legelőkhöz. Akkor már csoportban álltatok. Hallok minden szót. Egyikőtök azt mondja: De most végzünk vele! A másik: Itt jön az a híres álmodozó! A harmadik: Most elpusztítjuk és bedobjuk egy gödörbe! A negye-

dik: Azt fogjuk mondani, vadállat ölte meg!... *(Nagy izgalom.)*

ALKIRÁLY *(kitörve)*. Igen, hát én voltam az álmodozó! Én álmodtam, hogy a ti kévétek meghajlik az enyém előtt! Nézzétek ezt a trónt. Igazam volt?! Én álmodtam, hogy tizenegy csillag borul le előttem. Igazam lett?! De az álmodozót meg kell ölni, mert különb mint a többi!

RUBEN. Ő az... csodálatos...

ALKIRÁLY. És akkor te, Ruben, azt kiáltottad: Ne vegyük el az életét! Elég, ha bedobjuk a gödörbe, kezet ne emeljetek rá! Ti pedig lehúztátok rólam a tarka köntöst, mit az apámtól kaptam, azt a díszruhát, mit a legkedvesebb fiának varratott.

JUDA. Ő az...

ALKIRÁLY. Aztán bedobtatok egy gödörbe, hogy ott pusztuljak el a sötétben a kígyók és a skorpiók között... De ott volt az Isten!

JUDA. Kérlek uram, nagyot vétkeztünk...

ALKIRÁLY. Már jött is a karaván Gileádból. Juda, a te hangodat hallottam a gödör mélyében: Adjuk el, adjuk el az egyiptomi karavánnak! Úgy volt?

JUDA. Így volt uram...

ALKIRÁLY. Kóbor midjaniták húztak fel a mélységből és átadtak az egyiptomi karavánnak. Eladtak húsz ezüst pénzért Egyiptomba. Ti láttátok és néztétek! És a félmeztelen, összeütött, összemart fiút, akit megtagadtak a testvérei, elvitték Egyiptomba. De velem jött az Isten! *(Most halkan lehajtott fejjel az egész kórus.)*

TESTVÉREK KÓRUSA. Bocsáss meg, József!

ALKIRÁLY. És az Isten idáig hozott! Kútból, börtönből, idegenből a trónig!

JUDA. Mi pedig odahaza nappal és éjtszaka szenvedtünk a régi bűntől. Üldözött a rettentő titok. Hazudnunk kellett. Az apánk előtt, a családunk előtt, de a bűn élt és kínzott és égett bennünk, hiába futottunk előle, jött velünk arra, amerre mentünk. Üldözött bennünket, mint a vadállat. És ha százszor letagadtuk, a nyomunkban volt. Nem mertük említeni a nevedet húsz évig. És csak te tudtad leteríteni ezt a mi bűnünket, csak te tudtad, édes testvérünk, József!... Megbocsátasz-e nekünk? *(József átöleli testvéreit, akik körülveszik és leborulnak előtte.)*

ALKIRÁLY. Én megbocsátok. Mert én kipróbáltalak benneteket, testvéreim, sok próbával és ma az ezüst serleggel. Megnéztem, megjavult-e a lelketek? Szeretitek-e egymást? Kiálltok-e egymásért? egy mindenkiért?

SIMON. Uram, én voltam a bűnös akkor is. Én akartalak téged elpusztítani és én, én dobtalak a kútba, mert irígykedtem rád!

ALKIRÁLY. De ti megálltátok a próbát. Ti mind. Te is Simon, szenvedtél a többiekért, érdemes vagy a bocsánatra.

BENJÁMIN. És én sem vétettem semmit, bátyám.

ALKIRÁLY. Benjámin, ártatlan vagy. *(Megcsókolja.)* Ráchel fia vagy, mint én. Ártatlan vagy. Ti mind, mind megálltátok a próbát!

JUDA. József! Királyi dicsőségünk, József. Egy percig, egy pillanatig nem maradhatunk tovább, szeretnénk még soká itt lenni, a te ragyogásodban, de van egy

öreg ember, távol innen, elhagyatva, az híreket vár tőlünk. Annak át kell adni az üzenetet: Benjámin él és József él! Nem halt meg. Hisz ő sose hitte, hogy József meghalt. És most azonnal, éjtszaka induljunk Kánaánba, megvinni a hírt, az öreg Jákóbnak, hogy mit tett az Isten!

ALKIRÁLY. És mondjatok el neki mindent, mindent. Hogy börtönből emelt ki a Fáraó és maga mellé ültetett a trónjára. Én vagyok, én, Egyiptom alkirálya, az ő fia, József! Mit ér minden hatalmam, ha ő nem tudja. Mit ér minden nagyságom, ha őrajta nem tudok segíteni. Jöjjön hozzám ide Egyiptomba, jöjjön ide az én apám, az én drága ősz, öreg apám.

BENJÁMIN. Siessünk hozzá!

TESTVÉREK KÓRUSA. Isten áldjon József! *(Mind kisietnek, nagy csend. Az alkirály visszaindul az emelvényre, egyedül leül a trónra.)*

ALKIRÁLY. Testvéreim... Az én szegény családom... most már mennek a kánaáni éjtszakában, újra van apám és testvéreim... menjetek, siessetek... igen. Én azért szenvedtem annyit, mert mindig álmodtam... de ilyen szép álmot nem látott József. Én megfejtettem országok álmait, milliók álmait és megmentettem őket a szenvedésektől... Most jutalmul megálmodtam, örökkévaló jóságában az Egyetlen Egy Istent. *(Felegyenesedik, kinéz az ablakon, végtelen elérzékenyüléssel.)* Testvéreim...

OTHNATH. Te úr és parancsoló a világokon.

ALKIRÁLY *(feléje indul)*. Már elmentek...

OTHNATH. Én hallottam minden szavadat Egyiptom királya. Te megbocsátottál nekik.

ALKIRÁLY. Szegény bűnös emberek, szegény testvéreim. Csak én adhattam vissza a lelkük békéjét...

OTHNATH. Te ott álltál előttük. De elmondok neked egy titkot. A hátad mögött ott állott még valaki, akit talán nem láttál. Nagy fehér szárnyakkal állott ott. Fölötted ragyogtak ezek a szárnyak, az arcát nem láttam, csak valami édes, édes mosolygást. És mikor átölelted a testvéreidet, meglebbentek azok a fehér szárnyak, mintha rádborulnának, megáldanának és egyszerre csak valami csillogni és sugárzani kezdett, valami érthetetlen, valami nagyon fehér fényesség — egy angyal!

ALKIRÁLY. Nem: az Isten...

A nagy csendben: Függöny.

SZABOLCSI LAJOS.

Szinrekerült a Goldmark-teremben. A címszerepben: Beregi Oszkár.

II.

TÁRSULATI KÖZLEMÉNYEK.

Wertheimer Adolf elnöki megnyitója

az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1943. június 29-én tartott közgyűlésén.

I.

Mélyen tisztelt Hölgyeim és Uraim! Midőn mai közgyűlésünkön oly örvendetesen szép számmal megjelent tagtársainkat tisztelettel üdvözlöm, nem nyithatom azt meg a nélkül, hogy kifejezést ne adjak a lelkünkben dúló fájdalmas érzéseknek, melyeket a magyar zsidóságra szakadt szomorú idők keltenek bennünk. Némi vigaszt nyújt mégis az a tudat, hogy magyar hazánk több mint ezer éven át jóságot tanusított irántunk. Ezt a jóságot mi minden szellemi erőnkkel és szívünk minden lüktetésével, hazánk iránti törhetetlen szeretetünkkel igyekeztünk viszonozni és továbbra is igyekszünk kiérdemelni.

Mielőtt mai tárgysorozatunkat megkezdenők, igaz kegyelettel és fájdalommal emlékezünk meg *vitéz nagybányai Horthy István* kormányzóhelyettesnek a haza szolgálatában bekövetkezett haláláról. Időelőtti elhúnyta nagy csapást jelent az egész magyar nemzetre és így az egész magyar zsidóságra is. Elhúnytával sok jogos reménységtől fosztott meg bennünket a Gondviselés és mélyen sebezte meg a napokban hetvenötödik életévét betöltött Kormányzó Urunk szívét. Találjon a Főméltóságú Úr vigaszt az általa annyi bölcseséggel kormányzott magyar népe hálás szeretetében és annak boldogulására irányuló törekvéseinek teljes sikerében.

Az 1943. esztendő különösen alkalmas arra, hogy egy jobb jövő reményét ébressze bennünk, mert ez az év a magyar irodalom, tudomány és nemzetnevelés több oly zsidó születésű kiválóságának századik, vagy a centennáriumot megközelítő évfordulója, akiknek működése hosszú időkre kihatóan szolgálja a magyar nemzet kulturális érdekeit.

Száz év előtt született *Kiss* József, a minden ízében magyar költő, *Kármán* Mór, aki pedagógiai működésével egyik megalapozója volt a magyar nemzetnevelésnek, *Kónyi* Manó, Deák Ferenc életírója és kora legkiválóbb politikai vezetőjének bizalmasa.

Kilencven év előtt született az isteni Gondviselés jóvoltából ma is köztünk élő *Strausz* Adolf, a kiváló geopolitikai és néprajzi író, továbbá *Goldziher* Ignác, a keleti tudományok világhírű tekintélye. Élete kilencvenedik évének küszöbére jutott a szellemi ereje teljességében ma is munkálkodó dr. *Löw* Imánuel, a nagy rabbi és világhírű tudós.

Nyolcvan év előtt született *Bródy* Sándor és *Lenkei* Henrik, kinek Társulatunk annyi köszönettel tartozik odaadó munkásságáért, melyet mint irodalmi bizottságunk előadója fejtett ki évek során át.

Nyolcvanadik életévébe lépett a magyar tudományosság büszkesége, dr. *Balassa* József.

Pintér Jenő most megjelent hátrahagyott munkájában, a «Századunk magyar irodalmá»-ban, így ír *Lenkei* Henrikről: «Vallásos érzéstől áthatott lírikus és bölcselő szellemű drámaíró. Nemcsak bibliai témáiban, hanem számos más költeményében is, ott van a Szentírás hangulata, a hagyományokhoz hű zsidó lélek sok benső vallomása. Lelkesen dícséri azokat a kiváló férfiakat, kik valamely nemes eszmét képviseltek az emberiség történetében.» *Balassa* Józsefről azt mondja: «Nyelvtudományi munkáiban a tárgyban

való alapos elmélyedés és az előadás világossága egyaránt feltűnnek. Hangtani kérdésekkel a magyar tudósok közül először ő foglalkozott mélyrehatóbban; a külföldi fonetikai módszereket ő ültette át a magyar nyelv tudományába.» Legyen szabad hálánkat leróni a mai közgyűlésünk színe előtt e két írónak e keresetlen szavakban. Emlékezzünk meg a most húsz év előtt elhúnyt, külföldön élt kiváló íróról, *Nordau* Miksáról és a tíz év előtt meghalt, izzó magyar érzésű, finomlelkű költőről, *Palágyi* Lajosról.

Tisztelt Irodalmi Társulat! Azt hiszem, ez a gárda minden jóhiszemű és igazságszerető magyar ember előtt fényes bizonyságot tesz arról, hogy a magyar zsidóság méltán kérhet részt abból az elismerésből, amellyel minden nemzet tartozik érdemes munkásainak.

A magyar zsidóságot utolsó közgyűlésünk óta több súlyos veszteség érte. Meghalt társelnökünk és egyik szellemi irányítónk dr. *Hevesi* Simon, kinek működése áthatotta az egész magyar zsidóság életét. Sok-sok területen nyilvánult meg áldásos papi és közéleti tevékenysége. Elhúnytával Társulatunk legerősebb oszlopa tört ketté. Alkotó egyéniségének Társulatunk életéből való eltűnése alig kitölthető űrt hagy maga után. De bizton hisszük, hogy szelleme Társulatunk további működésére is termékenyítő hatású lesz.

Elveszítettük egy másik erős oszlopunkat is: dr. *Guttmann* Mihályt, a Ferenc József Országos Rabbiképző világhírű igazgatóját, a zsidó tudományoknak egyik legnagyobb művelőjét. Tudományosságának világító sugarai Társulatunkra is fényt vetettek és évkönyveinkben megjelent dolgozatai a legmagasabb szívnonalat képviselik. Magunkat tiszteljük meg azzal, hogy gyenge erőnkhöz képest hozzájárulunk egy hátrahagyott munkájának kiadásához.

Tudományos életünkből kidőlt dr. *Heller* Bernát. Az ő neve is világszerte ismert név. Tudásának zsidó- és nemzsidó tudományokat felölelő sokirányúsága, nagy művelt-

sége, erős egyénisége szuggesztív hatással volt tanítványaira. Nagy érdeme, hogy sok tanítványában keltette fel a kutatás vágyát és a kitartó munka akarását. Társulatunk életében is jelentős szerepe volt. A cikkek nagy számával gazdagította évkönyveinket és felolvasásainkat.

Mélységes kegyelettel emlékezünk meg társelnökünk, *Szántó* Jenő elhúnytáról. Nagy közéleti elfoglaltsága nem engedte ugyan meg neki, hogy ereje teljességét nekünk szentelje, de állandóan igyekezett értékes egyéniségét Társulatunk érdekében hasznosítani.

Sajnálattal jelentjük még, hogy igazgatóságunk tagja, *Kramer* Miksa, a Pesti Szentegylet érdemekben gazdag elnöke, utóbb díszelnöke, magas korban elhúnyt. Igaz jóbarátja volt Társulatunknak és tőle telhetőleg bőkezűen támogatta a zsidó kulturális élet egyéb tényezői között Társulatunkat is. És fájdalmasan emlékezünk meg választmányi tagunknak, *Wirkmann* Józsefnek és legrégibb alapítótagunknak, *Berényi* Sándornak elhalálozásáról.

Azt hiszem, hogy a mélyen tisztelt Közgyűlés egyetértésével találkozom, amidőn azt indítványozom, hogy az elmondottakat teljes szövegük szerint vegyük fel mai közgyűlésünk jegyzőkönyvébe. (A Közgyűlés az elnök indítványát elfogadja.)

II.

Tisztelt Közgyűlés! Társulatunk a jövő évben ünnepli majd fennállásának ötvenedik évfordulóját. Az elnökség, egyetértésben az igazgatósággal, felhatalmazást kér Társulatunk történetének megírására, egyszersmind arra, hogy e feladattal általa megállapítandó díjazás ellenében egy megfelelőnek vélt írót vagy tudóst megbízhasson. Felteszem a kérdést: megadja-e a t. Közgyűlés az elnökségnek az erre vonatkozó meghatalmazást? (Igen.) Kimondom, hogy a Közgyűlés a meghatalmazást egyhangúlag megadja.

Azt hiszem, hogy a jubileumot nem ünnepelhetjük meg méltóbban, mint ha a már megjelent Mózes Öt könyvén kívül kiadjuk a Szentírás többi 19 kötetét is. Természetesen az idő nem elég arra, hogy a munka a jubileumig meg is jelenhessen, de bizton hiszem, hogy vállalkozásunk szellemi részével elkészülhetünk és a jubiláris közgyűlésen már bejelenthetjük, hogy a szerkesztéssel elkészültünk és csak a technikai munkálatok vannak hátra. Erre vonatkozólag még bold. emlékű Hevesi Simon társelnökkel együtt kiszemeltünk munkatársakat. Abban az erős meggyőződésben, hogy e bejelentésünket a mélyen t. Közgyűlés helyeslően, sőt örömmel veszi majd tudomásul, a szerkesztési munkálatokat már megindítottuk.

Az elkövetkező jubileum alkalmat ad majd a Társulatnak annak a tervnek a bejelentésére is, hogy a teljes Szentírás megjelenése után előkészíti majd a most megjelent Biblia újabb kiadását, továbbá egy népszerű formátumú Biblia megjelenését is. Az elnökség és az igazgatóság így gondol eleget tenni a magyar zsidóság iránt érzett erkölcsi kötelezettségének, egyszersmind így remél újabb barátokat szerezni a második félszázadba lépő Izraelita Magyar Irodalmi Társulatnak.

Egyúttal fölvetették azt az eszmét is, amit különben dr. Grossmann Zsigmond főrabbi úr már évek óta több ízben javasolt, hogy minél előbb jelentessük meg a népszerű, kisformátumú Bibliát. Ezt a javaslatot mindnyájan lelkesen és egyhangúlag tettük magunkévá, de mindig számolni kellett a realitásokkal. Azt mondták, hogy az anyagi körülmények ilyen vállalkozásnál nem hanyagolhatók el. A Biblia, amelyet kiadtunk, 50,000 pengőbe került. A Társulatnak nincsenek tőkéi, tehát nem fizethet rá. Nyereséggel nem kíván dolgozni, nem is lehet nyereséggel dolgozni, de kívánjuk, hogy juttassunk mielőbb ilyen szép munkát a zsidóságnak. Ha azonban most kellene ezt a Bibliát újra

kiadni — noha nem ismétlődnek a szerkesztési munkálatok és egyes más kiadások — mégis, az anyagárak és munkabérek emelkedése következtében az új kiadás *legalább* 100,000 pengős költségvetést jelentene. De azért nem vetettem el ezt az indítványt, sőt örömmel üdvözöltem ; csak azt mondottam, hogy a Társulat igazgatósága és elnöksége érintkezésbe fog lépni az illetékes szakkörökkel, hogy megtudjuk, vájjon a mai viszonyok között egyáltalában lehetséges-e már most e munkálat megindítása, vagy pedig meg kell várni előbb a teljes Szentírás kiadását és csak azután indítsuk meg az új kiadást. Mi egyetértünk az összes hozzászólókkal, akik ebben az ügyben a választmányi és az igazgatósági ülésen felszólaltak. Csak azt mondjuk, hogy mivel mi felelősek vagyunk mindenért, amit cselekszünk, alaposan meg kell gondolnunk a dolgot. Ezt most is hangoztatom. Meg fogjuk nézni, hogy esetleg magánvállalkozó bevonásával, vagy más módon lehetséges-e a Biblia második kiadását és a népszerű Biblia kiadását foganatba venni.

Úgy látom, hogy a Közgyűlés egyetért az elnökség szándékaival. Formálisan indítványozom, határozza el a Társulat mai közgyűlése az elnöki indítvány értelmében, hogy a Társulat kiadja a Szentírás további köteteit. Előterjesztem a következő határozati javaslatot :

«A Társulat mai Közgyűlése az elnöki indítvány értelmében elhatározza, hogy a Társulat kiadja a Szentírás további köteteit. Már most felhatalmazza az elnökséget, hogy erre vonatkozólag mind a szerkesztés, mind a kiadás tekintetében visszterhes megállapodásokat létesítsen, akár olyan értelemben, hogy a Társulat megállapodásokat létesít egy könyvkiadó vagy könyvnyomdai vállalattal, vagy úgy, mint a Mózes Öt könyve kiadásánál, a Társulat saját keretében fogja a könyvkiadást lebonyolítani. Az elnökségre bízza, hogy a mindenkori viszonyok és mindenre ki-

terjedő egyéb körülmények latolgatásával melyik módozatot fogja választani.»

Kérdem a mélyen t. Közgyűlést, elfogadja-e a t. Közgyűlés az elnöki jelentést? (Elfogadjuk!) Határozatilag kimondom, hogy a Közgyűlés az elnöki jelentést egyhangúlag elfogadta.

III.

Mély tisztelettel jelentem, hogy a Társulat igazgatósága és választmánya a két nagyérdemű társelnök elhalálozásával a reánk váró nagy feladatokra való tekintettel úgy határozott, hogy él az alapszabályok 13-ik pontjában foglalt jogaival és az egyik társelnöki állást betölti. E határozatának megfelelően egyhangúlag és lelkesedéssel megválasztotta társelnöknek dr. Földes István igazgatósági tag urat. (Éljenzés!)

A t. Közgyűlés bizonyára visszaemlékszik arra, hogy a múlt évben, midőn előrehaladott koromra való tekintettel bejelentettem, hogy helyettem az Istenben boldogult társelnök, dr. Hevesi Simon főrabbi választassék elnökké, ezzel egyidejűleg azt az indítványt tettem, hogy társelnökké viszont dr. Földes István választassék meg. A Közgyűlés bölcsesége azonban nem fogadta el lemondásomat. Az isteni Gondviselés elszólította mellőlem két társelnökünket és így került a sor dr. Földes István társelnökké való megválasztására.

Midőn ezt a Közgyűlésnek mély tisztelettel bejelentem, a legnagyobb melegséggel üdvözlöm őt a Közgyűlés színe előtt azzal a teljes meggyőződéssel, hogy benne a Társulat eléggé nem értékelhető erőt nyer s hogy működése társulati életünk további folyamán áldásos kihatással lesz Társulatunk felvirágoztatására. Szívből üdvözlöm őt új minőségében.

Titkári jelentés.

Mélyen tisztelt Közgyűlés!

Mult közgyűlésünk óta alig pótolható veszteségek érték Társulatunkat. Az elnöki jelentés már beszámolt a két társelnök, dr. Hevesi Simon és Szántó Jenő, valamint az igazgatóság kiemelkedő tagjának, dr. Guttmann Mihálynak és más vezető férfiaknak elhalálozásáról. Társulatunknak a háborús viszonyok közepett sok nehézséggel kellett küzdenie, mindamellett sikerült működésének zavartalanságát biztosítani.

1. Megjelentettük Társulatunk Évkönyvét.

2. Befejeztük a Herz-Bibliát; ötödik, tartalom és terjedelem tekintetében legjelentősebb kötete, a «Deuteronomium», mult közgyűlésünk óta látott napvilágot.

3. Társulatunk anyagi támogatásával megjelent irodalmi és felovasó-bizottságunk elhúnyt elnökének, Kóbor Tamásnak hátrahagyott munkája, «Álmodom, tehát vagyok», melynek terjesztése folyamatban van.

4. Társulatunk hathatós támogatásával jelenik meg egy nagyszabású emlékkönyv néhai dr. Guttmann Mihály igazgató emlékére. Ez a körülbelül negyveníves kötet az elhúnyt életrajzát, műveinek bibliográfiáját, róla szóló személyi méltatásokat és a tiszteletére írt magyar-, német- és hébernyelvű tudományos cikkeket, továbbá világhírű műve, «Das Judentum und seine Umwelt» második kötetének első fejezeteit fogja tartalmazni héber nyelven.

5. A Társulat anyagi és erkölcsi támogatásával jelent meg dr. Hevesi Ferenc «A zsidó vallásbölcselet története» című művének első kötete: Az ókor zsidó bölcselete.

6. Anyagilag támogattuk a fiatalabb írónemzedéket, különösen azokat az írókat, akiket munkaszolgálatuk teljesítése akadályoz irodalmi tevékenységükben.

Az elnöki jelentés megemlékezett arról, hogy a vezetőség tervbevette a teljes magyar Szentírás új kiadását. Erre

vonatkozólag az elnök határozati javaslatot terjesztett a közgyűlés elé.

Az eddig működött bizottságok mellett újra megalakult a gazdasági és propaganda-bizottság és irányítását dr. Földes István társelnökünk vette kezébe.

Örömmel állapítjuk meg, hogy a magyar zsidóság érdeklődése Társulatunk munkája iránt növekedett; tagjaink száma ezer felé közeledik.

Dr. Szegő Miklósnak, a XI. Izr. községkerület elnökének indítványára a székesfehérvári hitközség 500 pengővel járult hozzá a Szentírás előkészületben lévő kiadásának költségeihez és körlevélben szólította fel a községkerületeken keresztül az ország többi hitközségeit a Társulat e munkájának támogatására. A felhívásnak és a nemes példaadásnak még nem volt meg a joggal remélt hatása, amelyet a magyar zsidóság egyetemessége szempontjából annyira fontos ügy megkívánt volna, mégis javasoljuk, hogy mind dr. Szegő Miklós községkerületi elnök úrnak, mind a székesfehérvári izraelita hitközségnek fejezzük ki hálás köszönetünket kezdeményező lépéséért.

Ugyanezen célra a Budai Izr. Hitközség ezer pengőt ajánlott fel.

Újnépi Elek Géza, a IX. izr. községkerület elnöke, a keleti harctéren elesett fia, dr. újnépi Elek Pál emlékére két ötszázötszáz pengős alapítványt tett Társulatunknál. Kuttn Gyula pedig 400 pengővel lépett be Társulatunkba, mint alapító tag. Benedek György választmányi tagtársunk (Nagykőrös) 250 pengőt adományozott Társulatunk céljaira.

Kérjük a tisztelt Közgyűlést, hogy mind a Budai Izr. Hitközségnek, mind újnépi Elek Géza, Benedek György és Kuttn Gyula uraknak jegyzőkönyvileg fejezze ki köszönetét. Reméljük, hogy a felsorolt példák ösztönzőleg fognak hatni az ország valamennyi hitközségére és a magyar zsidóságnak a zsidó kultúra iránt érdeklődő tagjaira.

A gazdasági és propaganda-bizottság eddigi működése megerősít bennünket abban a hitünkben, hogy a művelt magyar zsidóság figyelme még fokozottabb mértékben fog Társulatunk munkája felé irányulni.

Az irodalmi és felolvasóbizottság folytatta tevékenységét. Négy felolvasóülést tartottunk; tárgysorozatuk a következő volt:

1942. október 25-én, vasárnap:

1. Dr. Szemere Samu elnöki megnyitója: Kóbor Tamás hátrahagyott filozófiai műve.
2. Komlós Aladár: Kóbor Tamás, az író.
3. Szöllősi Zsigmond: Kóbor Tamás, az újságíró.

1942. november 29-én, vasárnap:

1. Dr. Szemere Samu elnöki megnyitója: Megemlékezés Cohen Hermannról, születésének századik évfordulója alkalmából.
2. Dr. Hahn István: A törvény vallása.
3. Bródy László: Versek.
4. Molnár Ákos: Koccintás. Felolvasta: Ascher Oszkár.

1943. február 28-án, vasárnap:

1. Dr. Szemere Samu elnöki megnyitója.
2. Dr. Szegő Miklós: Belső problémáinkról.
3. Peterdi Andor: Versek.
4. Nádai Pál: Népénekesek.

1943. április 25-én, vasárnap:

1. Dr. Takács Pál: A magyar gondolkodás első találkozása a Bibliával.
2. Szilágyi Géza: Versek.
3. Keszi Imre: Elijáhu serlege.

Kérem jelentésem tudomásulvételét.

Dr. Löwinger Sámuel s. k.
titkár.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1942. december 31-i zárszámadása.

Bevételek:

Tagdíjak	P	5,184.19
Szubvenciók	«	4,450.—
Adományok	«	397.50
Kamatok	«	103.94
Könyvek eladásából	«	146.23
Biblia-eladásából	«	22,727.82
Összesen...	P	33,009.68

Kiadások:

Személyi kiadások	P	1,600.—
Költségek	«	2,838.90
Évkönyv kiadása	«	3,194.20
Évkönyv szerkesztése	«	1,805.—
Biblia kiadása	«	11,671.49
Múzeum	«	600.—
Felolvasások, írók segélyezése, siremlék hozzájárulás, folyóiratok stb. támogatása	«	6,268.48
Bevételi többlet	«	5,031.61
Összesen....	P	33,009.68

Dr. Makai Ernő s. k.
pénztárnok

Wertheimer Adolf s. k.
elnök

Alapi Béla s. k.
ellenőr

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat vagyonállaga 1942. december 31-én.

Bankkövetelés 1942. dec. 31-én	P	9,350.—
Időközben kifizetett tartozás az 1942. évi évkönyvért a Franklin Társulatnál	«	4,033.31
Előleg Kóbor Tamás művének kiadására	«	500.—
Tiszta vagyon	P	5,816.69

Értékpapirállag változatlan.

Dr. Makai Ernő s. k.
pénztárnok

Wertheimer Adolf s. k.
elnök

Alapi Béla s. k.
ellenőr.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat költségvetése az 1943. évre.

Bevételek:

Tagdíjak	P	10,000.—
Szubvenciók	«	5,000.—
Adományok	«	400.—
Kamatok	«	100.—
Bevételek, hozzájárulások	«	1,000.—
Biblia eladásából	«	6,000.—
Összesen	P	22,500.—

Kiadások:

Személyi kiadások	P	4,000.—
Adminisztrációs költség	«	2,300.—
Múzeum	«	600.—

Biblia kiadás	«	6,000.—
Évkönyv szerkesztése	«	1,800.—
Évkönyv kiadása	«	4,300.—
Felolvasások, folyóirat, írók segélyezése	«	3.500.—
Összesen	P	22,500.—

Budapest, 1942. december 31.

Dr. Földes István s. k.
társelnök

Wertheimer Adolf s. k.
elnök

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat számvizsgáló bizottságának jelentése.

Tisztelettel van szerencsénk jelenteni, hogy az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1942. évi december 31-én lezárt zárszámadását és vagyonkimutatását átvizsgáltuk és a könyvekkel egyezőnek és helyesnek találtuk. Ezért az elnökségnek, az igazgatóságnak, a választmánynak és a tisztikarnak az 1942. évi december 31-ig terjedőleg a felmentvény megadását javasoljuk.

Budapest, 1943. június 26.

Dr. Ballagi Ernő s. k. *Dr. Mezey Sándor* s. k.

Dr. Sós Ernő s. k.

A TÁRSULAT VÁLASZTMÁNYA.

A) Budapesti tagok.

Dr. ALAPY HENRIK, egyetemi tanár.
Dr. BAKONYI LÁSZLÓ, a Magy. Izr. Orsz. Iroda főtitkára.
Dr. BALASSA JÓZSEF, tanár, író.
Dr. BALLAGI ERNŐ, ügyvéd.
Dr. BENOSCHOFSKY IMRE, budai főrabbi.
Dr. CSERGŐ HUGÓ, a Pesti Izr. Hitk. főjegyzője.
Dr. CSOBÁDI SAMU, ügyvéd, hitk. elnök, Buda.
Dr. DÉSI GÉZA, m. kir. kormányfőtanácsos.
Dr. ENDREI S. HENRIK, a Pesti Chevra Kadisa igazgató-főtitkára.
Dr. FARKAS JÓZSEF, körzeti rabbi.
Dr. FÉNYES MÓR, szakfelügyelő.
Dr. FEJÉR LIPÓT, egyetemi tanár.
Dr. FISCHER BENJÁMIN, főrabbi.
Dr. FŐDI KÁROLY, ny. közigazgatási bíró.
FÖLDES IMRE, író.
Dr. FRISCH ÁRMIN, ny. szakfelügyelő.
Dr. FUCHS D. RAFAEL, gimnáziumi igazgató.
Dr. BUDAI GOLDBERGER LEÓ, gyáros, felsőházi tag.
Dr. GROSZMANN ZSIGMOND, pesti rabbi.
GRÜNVALD FÜLÖP, gimn. tanár.
Dr. GÖRÖG FRIGYES, ügyvéd.
Dr. BÁRÓ HATVANY BERTALAN, nagyiparos.
Dr. HEVESI FERENC, pesti rabbi.
Dr. HIRSCHLER HENRIK, ügyvéd, m. kir. kormányfőtanácsos.
KÓBOR NOÉMI, írónő.
KOHLBACH SIMON, alezredes.

Dr. KOHN ZOLTÁN, tanfelügyelő.
Dr. KOMLÓS ALADÁR, tanár.
Dr. KŐRÖSSY KORNÉL, egyetemi c. rk. tanár.
Dr. KÚNOS IGNÁC, ny. egyetemi tanár.
Dr. LÉVY LAJOS, igazgató főorvos.
Dr. MAHLER EDE, ny. egyetemi tanár.
Dr. MEZEY SÁNDOR, ügyvéd.
Dr. MUNKÁCSI ERNŐ, a Pesti Izr. Hitk. főtitkára.
Dr. POLGÁR GYÖRGY, ügyvéd.
Dr. RADÓ ANTAL, író.
Dr. SCHEIBER LAJOS, körzeti rabbi.
SCHULTEISZ MIKSA, igazgató.
Dr. SCHWARCZ BENJÁMIN, körzeti rabbi.
Dr. SEBESTYÉN KÁROLY, a Színművészeti Főisk. ny. c. igazgatója.
Dr. SPITZER JÓZSEF, ügyvéd, magy. kir. kormányfőtanácsos.
Dr. STEIN EMIL, ny. vezérigazgató, m. kir. kincstári főtanácsos,
Dr. SZABOLCSI LAJOS, főszerkesztő.
Dr. SZEMERE SAMU, tanügyi főtanácsos, ny. tanítóképző-intézeti igazgató.
SZENES ADOLF, ny. igazgató.
SZŐNYI SÁNDOR, tanár.
Dr. TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF, tanár.
UNGERLEIDER MÓR, vezérigazgató.
Báró CSEPELI WEISS ALFONZ, gyáros.
VIDA JENŐ, felsőházi tag.
Dr. VIDOR PÁL, rabbi, Buda.
Dr. WALDAPFEL JÓZSEF, tanár.
Dr. WILHELM KÁROLY, ügyvéd, a Pesti Izr. Hitk. elöljárója.
WIRTH KÁLMÁN, ny. c. tankerületi főigazgató.
SIÓAGÁRDI ZÖLD MÁRTON, tábornok.
Dr. ZSOLDOS JENŐ, gimnáziumi igazgató.

B) Vidéki tagok.

Dr. Adorján Péter, ügyvéd, Nagyvárad.
Bátori József, tanár, Székesfehérvár.
Benedek György, hitközségi elnök, Nagykőrös.
Dr. Bernstein Béla, főrabbi, Nyiregyháza.
Bodor Zsigmond, Nyiregyháza.
Boschán Artúr, Kőbánya.
Dr. Bród Tivadar, hitközségi elnök, Nagykanizsa.
Dr. Büchler Sándor, főrabbi, egyetemi magántanár, Keszthely.
Dr. Deutsch Gábor, főrabbi, Devecser.
Fábián Miksa, hitközségi titkár, Nagykanizsa.
Dr. Fischer József, hitk. elnök, Kolozsvár.
Dr. Flesch Ármin, főrabbi, Mohács.
Dr. Friedmann Dénes, főrabbi, Újpest.
szergényi Geiszt Jenő, nagybirtokos, kormányfőtanácsos, Szombathely.
Dr. Goldberger Izidor, főrabbi, Tata.
Goldschmied József, igazgató, Sárvár.
Dr. Greiner József, községkerületi elnök, Pécs.
Dr. Guttmann Henrik, rabbiképzőintézeti tanár, Pestszentlőrinc.
Dr. Heves Kornél, főrabbi, Szolnok.
Dr. Hirschler Pál, főrabbi, Székesfehérvár.
Dr. Horovitz József, főrabbi, Szombathely.
Dr. Kardos László, tanár, Debrecen.
Dr. Kálmán Ödön, főrabbi, Kőbánya.
Dr. Kecskeméti Ármin, főrabbi, egyet. magántanár, Makó.
Dr. Kun Lajos, főrabbi, Veszprém.
Dr. Kupfer Miksa, főorvos, Nagyvárad.
Dr. Löw Immánuel, főrabbi, Szeged.
Dr. Meer Samu, hitk. elnök, Nagyvárad.
Dr. Pfeiffer Izsák, főrabbi, Monor.
Dr. Rosenfeld Mátyás főorvos, hitk. elnök, Kispest.

Dr. Róth Emil, főrabbi, Győr.
Dr. Rubinstein Mátyás, főrabbi, Szekszárd.
Dr. Scheiber Sándor, főrabbi, Dunaföldvár.
Dr. Serbu Adolf, tanítónőképzőintézeti igazgató, Miskolc.
Dr. Silberfeld Jakab, főrabbi, Békéscsaba.
Dr. Spiegel Ármin, főrabbi, Esztergom.
Dr. Spira Salamon, főrabbi, Miskolc.
Dr. Székely Albert, t. b. vármegyei főügyész, Sátoraljaújhely.
Dr. Vajda István, főrabbi, Nagyvárad.
Dr. Vas Zoltán, főorvos, Kolozsvár.
Dr. Venetiáner Jakab, Miskolc.
Vida Dezső, hitk. elnök, Mohács.
Dr. Wallenstein Zoltán, főrabbi, Pécs.
Weisz Márton, tanár, Esztergom.
Dr. Weinberger Mózes, főrabbi, Kolozsvár.
Dr. Winkler Ernő, főrabbi, Nagykanizsa.

A Társulat által a Magyar Zsidó Múzeum Egyesületbe kiküldött tagok névsora.

Dr. Alapy Henrik
Auer Róbert
Dr. Bakonyi László
Dr. Balassa József
Dr. Béla Pál
Dr. Benesovszky Imre
Dr. Bernstein Béla
Dr. Boda Ernő
Dr. Csech Arnold
Dr. Farkas József
Dr. Fejér Lajos
Dr. Fischer Jszóef
Dr. Födi Károly
Dr. Frisch Ármin
Dr. Gelencsér Miksa
Gettler Izidor
Ginzler Hermann
Dr. Goldschmiedt Mór
Grünvald Fülöp
Dr. Győri Emil
Báró dr. Hatvany Bertalan
Dr. Hevesi Ferenc
Dr. Hirschler Henrik
Kammer Vilmos
Konta Arnold
Dr. Kúnos Ignác
Dr. Linksz Jenő
Dr. Löw Imánuel

Dr. Löwinger Sámuel
Dr. Mahler Ede
Dr. Meer Samu
Dr. Mezey Sándor
Dr. Misner István
Dr. Naményi Ernő
Dr. Patai József
Dr. Rubinyi Mózes
Schwarz Sándor
Dr. Székely Imre
Dr. Szemere Samu
Dr. Vajda István
Dr. Vázsonyi János
Dr. Weinberger Mózes
Dr. Vidor Pál
Wertheimer Adolf

ÁLLANDÓ BIZOTTSÁGOK

1. Bibliabizottság.

Előadó: Dr. Löwinger Sámuel.
Tagok: Dr. Groszmann Zsigmond, dr. Kálmán Ödön.

2. Irodalmi és felolvasóbizottság.

Elnök: Dr. Szemere Samu. *Jegyző:* Dr. Csech Arnold.
Tagok: Dr. Balassa József, dr. Ballagi Ernő, dr. Benoschofsky Imre, dr. Födi Károly, Grünvald Fülöp, dr. Hirschler Pál, dr. Kecskeméti György, dr. Komlós Aladár, dr. Mezey Sándor, dr. Szabolcsi Bence, dr. Turóczi-Trostler József. dr. Waldapfel József.
Hivatalból tagok a tisztikar és a többi bizottság elnökei.

3. Számvizsgáló bizottság.

Dr. Ballagi Ernő, Dr. Mezey Sándor, dr. Sós Ernő.

4. Gazdasági és propaganda-bizottság.

Elnök: Dr. Földes István.
Tagok: Alapi Béla, dr. Burger Dénes, dr. Bene Sándor, Braver Henrik, Bicskei Jenő, dr. Blau György, Büchler Bertalan, dr. Bónis Ferenc, dr. Domány Gyula, dr. Faludi Ferenc, dr. Fejér Lajos, dr. Farkas József, dr. Gonda László, dr. Győri Emil, Gergely Jenő, Gubi

Ármin, Graber Pál, Ginzler Hermann, dr. Görög Frigyes, dr. Gosztonyi Ármin, Havas Sándor, Halasi Fischer Ödön, dr. Heller Béla, dr. Jakabovits Béla, dr. Klein Henrik, dr. Kohn Zoltán, dr. Namény Ernő, Popper Lajos, Pollák Lajos, dr. Pásztor József, Porgesz József, Román Ernő, Szőnyi Sándor, Sulteisz Miksa, dr. Szafir Sándor, Szemere Jenő, Schwartz Sándor, dr. Székács Géza, Ungerleider Mór, Vas Lajos, Vas Imre.

Hivatalból tagok a tisztikar és a többi bizottság elnökei.

Alapító tagok.

Dr. Berényi Sándor, ügyvéd.
Néhai Deutsch Zsigmond és neje, Stauber Borbála.
Néhai özv. Hatvani Deutsch Bernátné.
Néhai vágújhelyi Latzkó Antalné nevére, báró Hatvany Deutsch Józsefné.
Néhai báró Hatvany Deutsch József.
ujnépi Elek Géza, Nagykanizsa.
Dr. Freund István.
Néhai báró Guttmann Vilmos, Nagykanizsa.
Néhai Herzmann Bertalan.
Néhai Kohner Zsigmond.
Néhai Megyeri Krausz Lajos.
Kuttn Gyula.
Néhai Machlup Adolf.
Nagykanizsai Izraelita Hitközség.
Nagyváradi Izraelita Hitközség.
Pesti Chevra Kadisa.
Néhai Schweiger Márton.
Néhai gavosdai Sváb Károly.
Néhai Sváb Károly.
Szabadkai Izraelita Hitközség.
Néhai Székely Ferenc.

Néhai Taub Salamon.
Néhai dr. Weinmann Fülöp.
Wertheimer Adolf.
Néhai Winterberg Gyula.

Pártfogó tagok.

Néhai Blau Arnold.
Néhai Bródy Zsigmond.
Néhai dr. Chorin Ferenc.
Néhai Deutsch Sámuel és neje.
Eisnmann Gyula.
Néhai Fischer M. Marcell.
Kónyi Hugó.
Kovács Géza.
Néhai Löwy Mór.
Lukács József.
Porges József.
Dr. Rosenfeld Mátyás.
Néhai báró Schossberger Henrik.
Néhai Schreiber Ignác.
Néhai Somogyi Albert.
Néhai Steinfeld Antal, Debrecen.
Néhai Steinfeld Mihály, Debrecen.
Néhai Sternthal Adolf.
Néhai Sternthal Salamon, Temesvár.
Néhai Stiller Bertalan.
Néhai Strasser Henrik.
Néhai Schwartz Ferenc.
Urbán Adolf.
Néhai csepeli Weiss Berthold.
Wolfner Gyula és Társa.

Pártoló tagok.

Aut. Ort. Izr. Hitközség, Kolozsvár.
Bokor Adorján. XIV., Colombus-utca 18.
Büchler Bertalan, V., Arany János-u. 24.
Conrád Ottó, V., Gr. Tisza István-u. 2—4.
Deutsch Artúr, VI., Andrássy-út 107.
Drucker Géza, V., Wekerle Sándor-u. 10.
Fejér Lajos, V., Falk Miksa-u. 3.
Freund Pál, VI., Benczur-u. 48.
Dr. Friedmann Ignác, II., Trombitás-út 20.
Dr. Fodor Imre, főorvos, Bécsi-u. 1.
Gettler Izidor, Szolnok.
Dr. Görög Frigyes, ügyvéd, V., Árpád-u. 6.
Dr. budai Goldberger Leó, VI., Benczur-u. 45.
Győri Izr. Hitközség, Győr.
Gyulai Izr. Hitközség, Gyula
Hajnal Pál, gyáros, XIV., Kövér Lajos-u. 20.
Dr. Hirschler Henrik, IV., Petőfi Sándor-u. 11.
Hoffer Béla, II., Küküllő-út 14.
Dr. Holitscher Sziegfried, VI., Andrássy-út 1.
Horváth Jenő, IV., Irányi-u. 1.
Káldy Jenő, V., Gr. Tisza István-u. 2.
Kálmán Henrik, VII., Stefánia-út 69.
Kaposvári Izr. Hitközség, Kaposvár.
Özv. Kaszab Aladárné, V., Szabadság-tér 15.
Kolozsvári Izr. Hitközség, Kolozsvár.
Löwenstein Lajos, V., Pozsonyi-út 25.
Magyar Bertalan, IV., Kossuth Lajos-u. 2.
Dr. Makai Ernő, IV., Petőfi Sándor-u. 2.
Dr. Misner Ignác, VI., Teréz-körút 41.
Nagykanizsai Izr. Hitközség, Nagykanizsa.
Dr. Polgár György, ügyvéd, V., Mérleg-u. 13.
Richter Gedeón, IV., Ferenc József-rakpart 26.

Schulhof Lajos, IV., Bécsi-u. 1.
Stadler Benedek, VI., Bulyovszky-u. 18.
Sampfler József, Nagy Lajos kir.-út 151.
Dr. Stein Emil, I., Lógodi-u. 23.
Steiner Marcell, V., Falk Miksa-u. 5.
Stern Alfréd, IV., Deák-tér 3.
Stern Samu, V., Nádor-u. 28.
Szegedi Izr. Hitközség, Szeged.
Takács Árpád, mérnök, V., Tátra-u. 8.
Ungár Albert, VII., Wesselényi-u. 2,
Ungerleider Mór, VIII., Rákóczi-tér 11.
Vadász Jenő, igazgató, Kolozsvár.
Vágó József, V., Falk Miksa-u. 26.
Vágó Miksa, VI., Lendvay-u. 3.
Vámos László, Székesfehérvár
Weisz Zsigmond, Alsólendva
Dr. Wilhelm Károly, VIII., Rákóczi-út 18.

TÁJÉKOZTATÁS.

Alapszabályaink hetedik szakasza Társulatunk tagjai tekintetében a következőkép rendelkezik.

7. §.

a) Alapító tagok azok a nagykorú izr. vallású magyar állampolgárok, belföldi izr. hitközségek vagy jogi személyek, amelyek egyszersmindenkorra legalább 400 pengőt fizetnek. Az alapító tagdíjat a hitközségek és jogi személyek két egymásután következő évi 200 pengős részletben is törleszthetik.

b) Pártfogó tagok azok a nagykorú izr. vallású magyar állampolgárok, belföldi izr. hitközségek vagy jogi személyek, amelyek egyszersmindenkorra legalább 200 p.-őt fizetnek le.

c) Pártoló tagok azok a nagykorú, izr. vallású magyar állampolgárok, belföldi izr. hitközségek vagy jogi személyek, amelyek legalább három esztendőn keresztül legalább évi 24 pengő fizetésére kötelezik magukat.

d) Rendes tagok azok a nagykorú, izr. vallású magyar állampolgárok, belföldi izr. hitközségek vagy jogi személyek, amelyek legalább három éven keresztül, évenként legalább 12 pengő tagdíj fizetésére kötelezik magukat.

e) Tiszteletbeli tagok azok a nagykorú, izr. vallású magyar állampolgárok vagy külföldiek, akiket érdemeikre való tekintettel az igazgatóság «tiszteletbeli» tagoknak megválaszt. Külföldi tiszteletbeli tagok megválasztásához a m. kir. belügyminiszter úr engedélye szükséges.

A tagdíjak a Társulat által beküldött csekklapok felhasználásával a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankhoz (Gróf Tisza István-u. 2—4.) fizetendők be.

Társulati ügyekben felvilágosítást ad a Társulat elnöksége (I., Mányoki-út 6b.) és a Társulat titkársága (VIII., Rökk Szilárd-u. 26. II. em.).

TARTALOM.

Lap

A Társulat vezetősége 5

I.

IRODALMI MUNKÁLATOK.

Dr. Komlós Aladár: Kóbor Tamás 9
Szőllősi Zsigmond: Kóbor Tamás, az újságíró 28
Dr. Löwinger Sámuel: Hagyományos irodalmunk fejlődése a görög-zsidó kultúrkapcsolatok tükrében. (Guttmann Mihály helye a zsidó szellemtörténetben) 35
Wallenstein Zoltán: CXXVI. zsoltár. (Vers.) 62
Dr. Katona József: Hevesi Simon 63
Békési Pál: Az oltalmazó Isten. XLVI. zsoltár. (Vers.) 81
Dr. Scheiber Sándor: Dr. Heller Bernát élete és tudományos munkássága 82
Szekfű Gyula és *Tóth Zoltán:* Marczali Henrik 125
Dr. Heller Bernát: Szentírásunk mint legendák forrása 138
Peterdi Andor: Tavaszvonulás. (Vers.) 153
Dr. Hahn István: A törvény vallása 154
Nádai Pál: Népénekesek 179
Dr. Komlós Ottó: Legenda és történelem 190
Dr. Turóczi-Trostler József: Három klasszikus novella 211
Sebesi Ernő: Jósué országgyűlése (Rilke versének fordítása) 235
Dr. Ballagi Ernő: Jogi változatok Shylockról 237
Bródy László: A régi ház. (Vers.) 258
Dr. Takács Pál: A magyar gondolkodás első találkozása a Bibliával 261
Timár Magda: Szombat falun. (Vers.) 278
Dr. Kardos Albert: Csokonai ószövetségi látomása 279

Vészi Endre: Sorok a lázról 284
Dr. Zsoldos Jenő: Emancipációs motívumok lírai költészetünkben 286
Vasvári István: Cionida (vers.) 305
Dr. Berend Béla: Egy erdélyi magyar íróról 306
Dr. Mérei Gyula: Wahrmann Mór 313
Szabolcsi Lajos: Az ezüst serleg 343

II.

TÁRSULATI KÖZLEMÉNYEK.

Wertheimer Adolf elnöki megnyitója az IMIT 1943. június 29-én tartott közgyűlésén 363
Titkári jelentés 370
Az IMIT 1942. december 31-i zárszámadása 373
Az IMIT vagyonállaga 1942. december 31-én 374
Az IMIT költségvetése az 1943. évre 374
Az IMIT számvizsgáló bizottságának jelentése 375
A Társulat választmánya 376
A Társulat által a Magyar Zsidó Múzeum Egyesületbe kiküldött tagok névsora 379
Állandó bizottságok 380
Alapító tagok 381
Pártfogó tagok 382
Pártoló tagok 383
Tájékoztatás 384

Felelős kiadó: Wertheimer Adolf.
4610 Franklin-Társulat nyomdája: Litvay Ödön.